

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

VÉSZI ENDRE versei 865

KENYERES ZOLTÁN: Epiméheuszt változásai (*A közép-európai századforduló kérdései és tanulságai*) 867

WEÖRES SÁNDOR versei 874

*

AGH ISTVÁN: Altató imádság helyett (vers) 875

SOMLYÓ GYÖRGY: Párizsi kettős (regény, I.) 877

BEREMÉNYI GÉZA: Eldorádó (regény, IX.) 883

DALOS MARGIT: Máros (elbeszélés) 892

FODOR ANDRÁS versei 903

KISS DÉNES versei 905

PÁLINKÁS GYÖRGY versei 906

POSZLER GYÖRGY: Utak és Útvesztők (*Gondterhelt variációk a műtárgymélt dilemmáira, I. rész*) 907

TVERDOTA GYÖRGY: József Attila szókultusza (II.) 914

CSÜRÖS MIKLÓS: A pokoljáró és a clown (*Részlet egy készülő Kálnoky László-monográfiából*) 921

RÁBA GYÖRGY versei 927

LATOR LÁSZLÓ versei 928

LENGYEL BALÁZS: A létezés fantasztikuma (*Lator László: Fellobban, elhomályosul*) 930

KIS PINTÉR IMRE: „Eszme és légitámadás” (*Orbán Ottó világlátásáról*) 933

ORBÁN OTTÓ versei 941

MANDY IVÁN: Elvesztett otthonok (*Kabdebó Lóránt interjúja*) 942

*

KOCZKÁS SÁNDOR: Az emberi illeszkedés zavarai (*Krasznahorkai László: Kegyelmi viszonyok*) 951

DEMETER Mária: Az idő metamorfózisai (*Kiss Anna: Az idő*) 955

1986

OKTÓBER

MAJOROS ISTVÁN: Fried István: Kelet- és Közép-Európa között
957

TÜSKÉS TIBOR: G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában 959

KÉPEK

A pécsi Modern Magyar Képtár rajzaiból 8.

NAGY ISTVÁN: Ülő tiszt 873, Édesanyám 876, Katonafej 902,

NAGY BALOGH JÁNOS: Kubikosok I. 904, Két kubikos 926,

DÉSI HUBER ISTVÁN: Lapátoló munkás 950

(Nádor Katalin fotói)

JELENKOR

XXIX. ÉVFOLYAM

10. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
HAVASI JÁNOS

*

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZÓ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya Megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: dr. Jádi János.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi
Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással

■ KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Évi előfizetési díj: 192,- Ft.

86-2814 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ 1986–1987-es évadjának prózai bemutatói: *Shakespeare*: Lear király (r.: Szegvári Menyhért), *Hernádi Gyula*: A szent kór (r.: Nógrádi Róbert), *Roscsin*: Ikek (r.: Galina Volcsek m. v.), *Bibbiena*: Calandria (r.: Vas-Zoltán Iván), *Nell Dunn*: Gőzben (r.: Szegvári Menyhért). – A kamarateremben: *Schwarz György*: Mari (r. Szőke István m. v.), *Vitrac*: Viktor, avagy a gyermekek rémuralma (r.: Szőke István m. v.), *Kalidásza*: A király és a bajadér (r.: Jeney István). – Stúdió: *Mamet*: Amerikai bölény (r.: Dezsényi János m. v.), *Handke*: Kaspar (r.: Vas-Zoltán Iván), *Bohumil Hrabal*: Táncórák idősebbeknek és haladóknak (r. Jeney István). – Pesti Vigadó: *Joe Orton*: Jó estét, mister Sloane (r.: Szegvári Menyhért).

*

A MAGYAR ÍRÓK SZÖVETSÉGE Dél-dunántúli csoportja szeptember 16–17-én Veszprém megyében tett tanulmányutat. Bazsiban részt vett a Simon István-ünnepségen, emellett Keszthelyre, Sümegre, Iszkázra és Veszprémbe látogatott.

*

BÁLINT GYÖRGY irodalmi és CSILLAG Vera művészeti munkásságát bemutató kiállítást rendeztek szeptember 16-tól október 13-ig az Állami Gorkij

Könyvtárban. A megnyitón *Keresztury Dezső* mondott beszédet.

*

A PÉCSI GALÉRIÁBAN kiállítást rendeztek szeptember 2–22-ig *Dobány Sándor* munkáiból.

*

TALÁLKOZÁSOK címmel kötetben adta ki a TIT Nagyatádi Városi Szervezete a városban 1986-ban bemutatott fotókiállítás anyagát, nyolc művész, *Fuszenecker Ferenc*, *Chochol Károly*, *Körtvélyesi László*, *eM. Soós György*, *Stalter György*, *Ország László*, *Szerencsés János* és *Török László* munkáit. A kötethez *Hamvas János* tanácselnök előszava után *Parti Nagy Lajos* írt fotónovella címen bevezetőt.

*

WIENER WERKSTÄTTER címmel kiállítást rendeztek szeptember 11–28-ig a székesfehérvári István Király Múzeumban. – A székesfehérvári Fekete Sas Patikamúzeum kamaratermében *Wahorn András* fotóművész legújabb műveit mutatták be szeptember 26-tól.

*

Megjelent a HUNGAROLÓGIAI ÉRTESÍTŐ, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóiratának 1984/3–4-es száma.

VÉSZI ENDRE

Te és az Idő

*Ahogy az Idő összezárul
s gyalul egy éles fémgyalú
szívedben megnő a gyanú
nyílik egy ajtó önmagától*

*Rozsdásodik a vasliget
cseppkőbe hül a pára reggel
s jeleznéd bár titkos jelekkel
homokba írsz csak betűket*

*Felhőkbe véstél ködből habból
elképzelt nem volt arcokat
oxigényöngyök a szavak –
hol vagy attól a pillanattól*

*Mikor az euforia
magasba emelt mint egy istent
s maghasadásban a felismert
örök alakzat fény haza*

*Mind aki voltál angyal-másod
ki útnak indít az a kéz
és az a szem mely visszanéz –
telejthetetlen pillantásod*

*S mindez magát úgy bontja ki
kiváncsian és rögtönözve
hogy teljes ívben forrnak össze
életed ellenpontjai*

*Egyidőben te nyár vagy tél vagy
egyszerre tavasz őszi táj
tenyérbe zárt dermedt bogár
szénben megmaradt falevél vagy*

*Tolvaj ki menti vagyonát
de aki mindent itthagyt végül
rögeszmét verset örökségül
mindent amit csak kitalált*

Harsonák nélkül

*Jaj szép mártiromságom
és jaj szép dicsőségem
ezt mind eltékoztam
egyetlen egy halál helyett
több halált haltam én
fölparcellázta hősi sorsomat
a megosztó történelem*

*Nem írják hát nevem
pirossal és arannyal
antik iniciálék nem diszítik
s fejem fölé
nem terjeszti szárnyait Gábor
lebegnek szállnak valahol
a Nagykörút s Buda között
hát elpasszoltam mitológiámat*

*A sötétarany meggyfaágakon
lassú vonóvonással
játszik a délután
egy mélyzengésű szép brácsaszonátát
elégját
a szelíd hősökért*

VÉSZI ENDRE október 19-én tölti be 70. évét. Születésnapja alkalmából szeretettel köszöntjük kiváló munkatársunkat (A szerk.)

EPIMÉTHEUSZ VÁLTOZÁSAI

A közép-európai századtorduló kérdései és tanulságai

Apollinaire 1902 márciusában járt Prágában. Amikor a vonat Bodenbachnál áthaladt a Monarchia határán, a vasutasok viselkedéséből úgy érezte, hogy világosabb és oldottabb tájra érkezett, ahol véget ér Vilmos császár országának szögletes merevsége. A prágai pályaudvar környékén németül érdeklődött a szállásához vezető út felől. A járőrelők elfordultak tőle, és a német szóra csak komor némaság volt a válasz. A cseh nemzeti mozgalmak föllendülő és megerősödő időszaka írt történelmet akkor. Prága már nem osztrák város volt, mint ahogy Apollinaire várta, hanem a cseh megújulás központja. Az utcanevek lassanként csehre változtak, az újságárusoknál cseh lapok, a könyvkereskedésekben cseh könyvek álltak a polcokon. A Vinohrady domboldal kisvendéglőiben pánszláv anarchisták szőttek terveket. De megkezdődött a német-ajkúak ellentámadása is. Éppen abban az esztendőben, 1902-ben találta ki Franz Jesser a később nem kis politikai szerephez jutott szót: szudéta-német.

1902-ben jelentek meg Lukács György első cikkei a Magyarság és a Magyar Salon lapjain. 1902-ben kezdett írni Franz Kafka. 1902-ben írta Hofmannsthal a *Lord Chandos* levelét, 1902-ben készült el Lechner Ödön Postatakarékpénztár palotája és akkor alakult meg Körösfői Kriesch Aladár vezetésével a gödöllői művésztelep. 1902-ben az „ifjú csehek” egyik szűkebb irodalmi csoportja folyóiratot alapított *Moderni Život* címmel. Jiří Mahen, Karel Toman, František Gellner, František Šrámek, Jaroslav Hašek és mások írtak bele. Az első szám mottóját – Radko Pytlíknél olvashatunk erről – Josef Svatoopluk Machar *Confiteor* c. művéből vették át, ez pedig az idősebb nemzedék hazafiaskodó érzelmességével és pátoszával fordult szembe. A *Moderni Život* aligha tartozott az újabbkori cseh irodalom legjelentősebb kísérletei és kezdeményei közé, mégis érdemes megemlíteni, mert a történész számára tanulságos, hogy a nemzetietlen színben feltűnő, gúnyolódó, ironizáló Machar benső barátja volt Masaryknak és 1919-ben a csehszlovák hadsereg főfelügyelője lett. A szólamos, jelszavas érzelmi hazafiassággal szakító „ifjú csehek” a századvégen és századelőn Európához föllebeztek, nemcsak politikában, hanem kultúrában is. A folyóiratot létrehívó irodalmi körnek *Syrinx* volt a neve. Az elnevezéssel Jules Laforgue költeményére utaltak, s a francia szimbolizmusnak arra az érdeesebb, keményebb, gúnyosabb, modernebb hatású ágára hívták föl a figyelmet, mely már túl is vezetett a szimbolizmuson.

*

1902-ben indult meg Budapesten a Művészet c. folyóirat Lyka Károly szerkesztésében. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat támogatásával a Singer és Wolfner vállalat adta ki, s ez adta közre az Új Időket és később a Magyar Figyelőt is. A folyóirat első elvi jelentőségű cikkét Diner-Dénes József írta *Nemzeti művészet* címmel. „Éveken, évszázadokon át mondogatták: Schwechat mögött kezdődik Ázsia. Valami igaz volt is ebben az állításban. Mi és országunk mindenben különböztünk a többi európai országtól. De különböztünk az ázsiai országoktól is. Úgy földrajzi fekvés, mint lelki tulajdonságok dolgában e kettő között foglaltunk helyet. De ez a szemrehányás mégis bántott minket. Mert bár Kelet népe valánk, mégis a Nyugathoz tartozónak éreztük magunkat.” Nem, ez nem a Nyugat híres beköszöntő írásának előhangja, itt csak néhány szó emlékeztet Ignotus majdani programjára. Ez a cikk majdnem az ellenkezőjét állította annak, amit a Nyugat főszerkesztője fog célul kitűzni. Diner-

Dénes a nyitott szemű nemzeti befeléfordulást ajánlotta: tudjunk arról, hogy mi történik Európában, de ne kövessük. Ismerjük meg, de óvakodjunk tőle. Mert – mint írta – „... erőteljesre kell nevelnünk én-érzetünket. Továbbra is tanulmányoznunk kell ugyan az idegen kultúrákat, de idegennek kell azokat éreznünk”.

Diner-Dénes József tevékenyen részt vett a szociáldemokrata mozgalomban, 1918-ban a Károlyi-kormány külügyi államtitkára lett, itt a századelőn mégsem tudta és nem is akarta kivonni magát az uralkodó „korszellem” hatása alól. Az a herderi eszme, hogy a művészet célja és természete szerint egy-egy nemzet másokétól eltérő és bensőleg megszervezett lelkiületét, hajlamát fejezi ki, benne volt a levegőben, és átjárta a mindennapi szóhasználatot. Úgy indultak útnak tudósok, írók, publicisták a nemzeti jellegzetességek felkutatására, mint az aranyások Alaszkába. Mind azt kutatta, mi lehet nemzeti karaktervonás, hamisítatlan magyar szellem festmények hangulatában, házak oromzatán és versek rímeiben. Létesült 1902-ben egy folyóirat, amely már címével is azt ígerte vásárlóinak és olvasóinak, hogy eme áhitott tudás birtokába jut-tatja őket. Ez a folyóirat a Magyar Génusz volt. Alapításának és megindulásának látványos gesztusai jól ismertek. Verőfényes májusi napon talpig feketébe öltözve Osvát Ernő megjelent a Bethlen téri Ferenc József Kereskedelmi Kórházban és betegágyához lépve elkérte az alig pelyhedző állú Gellért Oszkár műveit, sőt mindjárt összes műveit. Gellért Oszkár később módját ejtette annak, hogy a jelenetet többször is megírja és már-már rituálisan irodalomtörténeti érdekűvé növelje.

A Magyar Génusz irodalomtörténeti jelentősége persze valóság. Osvát irodalom-szervezői föllépése okán innen lehet a Nyugat időszámítását kezdeni. De legalábbis a visszaszámlálás bizonyosan ekkor kezdődött el. Ez a lap – a tájékozott nemzeti behú-zódás helyett, amit Diner-Dénes üdvözített – a szabad portyázást, az európai irodalom-ban tett felfedezőutakat pártolta. Keletről Tolsztojt és az akkoriban Európa-szerte ünnevelt Leonyid Andrejevet, Északról Ibsent, Knut Hamsunt és Björnsont, Nyugatról többek között Wilde-ot, Wellst, Maeterlincket, Verlaine-t hozta haza zsákmányul, a közelebbi német nyelvű irodalomból Hauptmannra, Wedekindre, Schnitzlerre figyelt. Címével ellentétben jelentékenyebb volt a világirodalmi rovata mint a magyar, még nem volt képes arra, hogy a hazai írókból, a magyar génusból erőteljes gárdát szer-vezzen maga köré. Pók Lajos szerint ez volt egyik fő oka annak, hogy 1903-ban, alig 16 havi fönállás után megszűnt. Kis számú előfizetőit, mint ismeretes, A Hét vette át. A korai megszűnés másik okát Pók Lajos, aki elsőnek írt korszerű elemzést a lapról, abban látta, hogy politikamentes programot hirdetett és valósított meg.

A lap fejlécén büszkén hirdette, hogy „irodalmi, művészeti és társadalmi hetilap”, valójában szándékosan és kihívóan távol tartotta magát a politikától. Már csaknem provokálta vele a politizálásra éhes közönséget. A Jövendő hasábjain szinte számról számrá összeütközött egymással két szerkesztői elképzelés, Bródy szociális hevülete és Ambrus esztétizmusa. A Magyar Génusz-ban nyoma sem mutatkozott megosztottsá-g-nak, kettős vonalnak. Osvát már ekkor is határozott, kérlelhetetlen, ellentmondást nem tűrő szerkesztő volt, s roppant szuggesztivitásával tökéletesen érvényesítette aka-ratát. „Ezek a hasábok a művészetnek, az irodalomnak, a társadalom élete megfigye-lésének vannak szentelve, természetszerűen számúzva van belőlük a nagy harckeverő, a politika, s a kihágási törvénykönyvnél is ezerszerre hatalmasabb valami is számúzi innen: a jó ízlés”. Így hangzott a lap ars poeticája. S ezzel az ars poeticával nemcsak abba az irányba fordult, amely a Nyugat közvetlen előzményeit, megindulását és első szakaszát – ma már látjuk – mélyen jellemezte, hanem jellemző volt arra az egész tágabb művelődéstörténeti környezetre, amelyet Kokoschka önéletírásában „kulturális commonwealthnek” nevezett el.

„A régi Ausztriában sok-sok nép élt együtt – írta –, mind megőrizte a maga jel-legét, a maga sajátos tehetségét, és ezzel különleges organizmussá ötvözte ezt a kultu-rális commonwealthet, mert annak nevezném”. Kokoschka sok évtized távolából meg-szépítette a múltat, de abban nem tévedett, hogy az itt élő nemzetek magas kultúrájá-

ban a közös sors és közös társadalmi állapot közös hálót szőtt, ha nem is oly békésen, a tökéletes egyetértés derűs együttműködése révén, mint ő vélte, hanem küzdelem és fájdalmas kinlódás árán. Ez a művelődésbeli nemzetközösség abban a földrajzi háromszögben jött létre, melyet Prága, Bécs és Pest nevével lehet kijelölni. Bővíthető ez a terület Zágrábbal, Krakkóval, esetleg Münchennel, sőt bizonyos szempontból még Heidelberg és Berlin is hozzacsatolható. De semmiképpen nem szűkíthető. És olyan alakzatot kell elképzelnünk, mely ellentmond minden mértani szabálynak és nincsen megnevezhető középpontja. Mert Bécs lehetett „birodalmi” főváros, de kulturális értelemben nem volt az, s kiváltképp nem a századvég fokozódó válságkorszakától kezdve. Prágában és Pesten az alkotó művészek saját hagyományaikhoz, saját népművészetükhöz fordultak ihlető forrásért, másrészt pedig az ettől az övezettől keletre és nyugatra működő műhelyekből merítették ösztönzést.

Közép-Európa, Délkelet-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa: az évtizedek óta folyó elnevezési vitákból úgy látszik, hogy a legutóbbi kerül ki győztesen, és legalábbis az irodalomtörténetírásban a Kelet-Közép-Európa elnevezés válik legáltalánosabban használatossá. Nemrégiben Fried István szentelt részletes tanulmányt a terminológiai kérdésnek s a vélemények és ellenvélemények alapos ismertetése után ő is Kelet-Közép-Európa mellett érvelt. „Régiókat Kelet-Közép-Európának nevezünk, tehát Közép-Európa keleti felének, nem pedig Kelet-Európa középső részének. Félreértések elkerülése végett: közép-európai jellegű ez a régió, nem kelet-európai, jóllehet „átmeneti zónaiban” közel került a kelet-európai fejlődéshez. Több ok erősíti zónánk közép-európai jellegét.” Így ír Fried István. Ránki György pedig a történészek részéről emelte fel szavát – egyik múlt évben írott tanulmányában – a közép-európaiság fogalma mellett: gazdasági, gazdaságtörténeti érvekkel bizonyítva valóságát. Mindezek a posteriori érvelések és magyarázatok azonban arra is vallanak, hogy ennek az egyszerre (de nem egyenlő mértékben!) kulturális, gazdasági és politikai övezetnek nem volt és alighanem ma sincs határozott öntudata, nem volt és nincs kellő erejű helyzetmeghatározó önismerete, hogy a meggyökeresedett hagyomány szívós erejével fölöslegessé tegye a közvélemény számára az ilyesfajta polémiákat. És ez egyik jellegzetessége ennek a régióknak. Az itt élő és egymással rokon lelkületű kultúrák egymást ismerik legkevésbé. Íróik, művészeik, tudósai kevés kivételtől eltekintve mindig elnéztek egymás feje fölött nyugatra és keletre.

A századelőn egyszerre mindkét irányban. A Magyar Génusz lapjai a francia-angol orientáció mellett teret adtak az akkori szellemi élet különös orosz-rajongásának is. Maga Osvát Ernő *Orosz Iván* címmel kezdett regényt írni, s regényének hőse arra vágyott, ez volt élete fő óhaja, hogy egyszer megláthassa Oroszországot. Nincsen regényhősünk, aki ilyen mély benső indíttatásból álmodozott volna arról, hogy eljusson egyszer Prágába. S nem azért, mert közelebb volt, vagy kevésbé volt romantikus, vagy kevesebb akadályt kellett leküzdeni érte, hiszen a francia Apollinaire megírta a *Prágai vándor* c. elbeszélését, hanem azért, mert az itt élő kultúrák nem tartották egymást érdemesnek arra, hogy megismerjék. E kulturális commonwealthnek azért nem volt középpontja, mert meg sem szerveződött igazán, s miként Oskar Kokoschka az önéletírásában, mi is csak mindig utólag fedezzük föl a hasonló vagy éppen azonos alakzatok sokaságát, amelyek mégiscsak egyfajta közösséggé formálják ezt a régiót. A századelő esztétizáló törekvései hiába tagadták meg látványosan az együttműködést mindenféle politizálással – mint a Magyar Génusz is a programjában és gyakorlatában –, lényegében azoknak a politikai szándékoknak a mintájára jártak el, melyek szakítani és bontani akartak ebben a térségben. De minél nagyobb távolságot tartani.

*

Carl Schorske a századfordulón létrejött esztétizmust epimétheuszi kultúrának nevezte el. Ez volt Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa kultúrájának alaprétege. Epimétheusz Prométheusz testvére, ő veszi bátyja figyelmeztetése ellenére feleségül Pandorát. Prométheusz előrelátó, előre gondolkodó. Epimétheusz utólag gondolkodó. Az epimétheuszi kultúra hátrafelé néz és befelé fordul. Nincsen képe a jövőről, nem lát

reményteljes kiutat. Mellőzi az utópiát, mert az utópia bármilyen távoli jövőbe vetíti is a vágyakat és óhajokat, mégiscsak tervekkel teli gondolkodásra vall. Az epimétheuszi kultúrában az előre tervezés badarságnak tűnik. Itt a jelen eltakarja a kilátást és úgy rémlik, hogy a holnap, ha egyáltalán lesz holnap, pusztulást hoz. Schiller még eszményítette Ausztriát, egyik xéniájában úgy írt róla mint az újabbkori phaiákok földjéről, ahol minden nap vasárnap, „immer ist's Sonntag”. De Hermann Broch a *Hofmannsthal und seine Zeit* c. esszéjében – híres terminusával – már „vidám apokalipszisnek” nevezte azt, ami a századfordulón és századelőn Bécsben végbement.

A város tele volt politikai jelszavakkal, itt is, ott is kis csoportok gyülekeztek és lázasan tárgyalták, hogy mi a teendőjük. Kokoschka emlékszik vissza ezekre az évekre. Voltak, akik Észak-Itália felszabadítását tűzték ki célul, mások egy nagy balkáni szláv állam megalapításában látták a megoldást, megint mások a nagynémet egyesülés mellett kardoskodtak. A bécsi Central kávéházban pedig egy időben minden este ott ült Trockij és a jövő forradalmára gondolt.

Az epimétheuszi kultúra távol tartotta magát mindezekről. A kávéjukat kevergető írók, költők, festők, muzsikuskok nem hittek semmiben, ami a szomszéd asztaloktól átszűrődött hozzájuk. Már? Vagy még? Utána voltak a nagy hiteknek vagy még előtte? Akárcsak azok, akik Pesten a Magyar Gêniozsz köréhez tartoztak, a politikában ők is csak a „nagy harckevert” látták. Csak az esztétikumot üdvözítették. A szépség kultusza és a művészet nem csupán hivatás és kenyérkereset volt számukra, hanem magával az élettel azonosult. Mint Peter Altenberg írta: „A művészet az művészet, az élet az élet, de művész módjára élni az életet, az az igazi életművészet.” Erre vágyakoztak. Ideáljuk tökéletes ellentétben volt mindavval, amit a körülöttük zajló világban tapasztaltak, oly szöges ellentétben, hogy akkor, a század elején már ennek az artisztikus életnek a megvalósítása is egészen hiábavaló ábrándnak látszott számukra.

A lájtán onnani átlagpolgár múlt századból átöröklött világnézetét Stefan Zweig írta le *A tegnap világa* c. regényében. E világnézet a körül a biztonságérzés körül kristályodott ki, amelyet korábban a mindennapi élet nyújtott. Az átlagpolgár úgy érezte, hogy a rendszer szilárd tartóoszlopokon áll és építeni lehet rá, bízni lehet benne. Az epimétheuszi fordulatot az hozta létre, hogy megrendült és elpárolgott ez a bizalom. Azok, akik képesek voltak arra, hogy a jelenségeket mélyebben elemezzék, arra a következtetésre jutottak, hogy jégén járnak. Körös-körül minden síkos és nincs szilárd támaszték, nincsen mibe megkapaszkodniok. Hofmannsthal *A költő és a ma* c. tanulmányában számolt erről be: „csuszamlós az a talaj, melyet más nemzedékek biztosnak hittek”. A jégén botladozó, ide-oda csuszkáló ember félelme és bizonytalansága lett az új életérzés alapja. „Das Gleitende”: korszakmegjelölő főnévvé változott a csúszós talaj és jeges síkosság.

Nietzsche Wagnerrel vitatkozva még a művész szemére vetette, hogy „az Egész nem egész többé”. A művészetek dekadenciáját okolta azért, hogy „az élet nem lakozik többé az Egészben”. Hofmannsthal már a költőtől független világról jegyezte föl azt a benyomását, hogy „minden részekre bomlott, s a részek újabb kisebb részekre estek szét”. Ady sem a költő rovására írta, hogy „minden egész eltört”, hanem a társadalom megbomlásának tulajdonította. Az epimétheuszi kultúrát az jellemzi, hogy a felbomlási tüneteket észelve a lélek belső köreiben keres menedéket, átmérője ezért az artisztikus szépségkultusztól a pszichologizmusig terjed. Mátrai László három típusát különböztette meg a századelő nagy nemzedékében, és rövid paradigmába sűrítve így írta le: „Hofmannsthal: vigyázatok, a világ problematikussá vált; Rilke: húzódjatok vissza a lélek belső világába; Kafka: hiába minden, nyomorultul el kell pusztulni.”

A történész Schorske viszont három egymást követő korszakra osztotta az epimétheuszi kultúra kialakulását és belső átváltozását. Az első alig néhány évvel a XIX. század közepe után kezdődik. Mintapéldája Stifter: *Der Nachsommer* c. regénye. A szépségkultuszt még egybe akarja vonni a polgárerényekkel. Evvel összefüggésben megjelenik benne egy attól kezdve mind nagyobb szerepet betöltő szimbólum: a kert. Már nem azonos, de még rokon a XVIII. század francia íróinak kert-jelképével. Valóságos földterület, melyet művelni kell, egyszerre hasznos és szép. A jelkép életprogramot rejt: önnevelés, önátalakítás, „Bildung” és „Besitz” kiegyensúlyozása. A máso-

dik szakasz a századfordulón játszódik le. A kert merő elvonatkoztatássá válik, az élet fölé kerül, álom lesz. A gyakorlatiasságtól elszakított és mesterkelt szépségkultusz narcisztikus vonásokat ölt. Andrian-Werburg: *Der Garten der Erkenntnis* c. regénye mottójával is hirdeti: „Ego Narcissus”. Hofmannsthal megpróbál szakítani evvel a végsőkéig finomodott, már párlattá vált szépségfelfogással, de azt ő is elhárítja, hogy a társadalmi lét közvetlen kérdéseivel foglalkozzék.

A harmadik szakasz a század első évtizedében következik be. Schorske szerint a szépség szimbolikus kertje valósággal felrobban ekkor. 1908-ban a bécsi Kunstschau-n megjelenik a szecesszióból az expresszionizmusba átfejlődő képeivel Kokoschka, még ugyanabban az évben kiadja verses képeskönyvét a *Die träumenden Knaben*, s evvel megtöri a narcisztikus szépségkultusz uralmát. Új érték kerül a kísérletező művész értéktudatának élére: az igazság. Musil már 1906-ban följegyzi: „intellektuális állapotom a kétely”. A kételkedés pedig nem egyéb mint az igazságkeresés lelki előkészülete. Schönberg 1911-ben szögezi le híres szentenciáját a *Harmonielehre*-ben: „a művésznek elegendő az igazság”.

•

A Stiftertől Schönbergig egymásra torlódó hullámoknak az őket kiváltó tenger-mélyi változások adtak különös színt Közép-Európában. A polgári liberalizmus Nyugat-Európához képest évtizedekkel később érkezett el erre a tájra s alig egy emberöltőnyi idő után mély válságba került, sőt a politikai szférában el is vesztette uralmát. Ezért, mint David Luft, Musil egyik monográfusa megjegyezte, a liberalizmus válsága Közép-Európában vált ideológiailag és történetfilozófiailag legtudatosabbá. Fontos jellemvonása volt ennek a válságnak, hogy a klasszikus liberális értékek csoportjából itt kivált a nemzeti gondolat és szembe fordult a többivel. Ez nemcsak hogy Nyugat-Európában nem következett be, de Németországban sem ment végbe, ahol a liberalizmus összekapcsolódott az emberek emlékezetében a nagy nemzeti győzelmekkel. Ausztriában viszont éppen ellenkezőleg, a birodalmi vereségeket asszociálták hozzá.

Magyarországon még súlyosabb volt a helyzet. Nemcsak a nemzet és haladás vált élesen szét egymástól a század végére, hanem a századforduló és a századelő tájkán már a nemzeti gondolon belül is kettévált a függetlenség és a területi integráció értékirányító szerepe. Az uralkodó politika egyetlen lapra, a területi egység megtartására tett föl mindent, s hatására hazafiatlannak, nemzetietlennek ítélték minden olyan törekvést, amely az egység megtartására irányuló törekvéseket akárcsak az izlésrendszer megreformálása révén is veszélyeztetni vagy gyengíteni látszott. A nemzeti eszme Prága, Bécs, Budapest háromszögében levált a klasszikus liberalizmusról s helyette a radikalizmushoz vonzódott. De csak kisebb részben, ritkábban talált kapcsolatot a demokratikus mozgalmakkal, nagyobb részt a liberalizmustól jobboldalra elhelyezkedő erők karolták föl.

Ennek a régióknak egyik történeti jellegzetessége tehát az volt, hogy a liberalizmus válságának időszakában itt leszakadt a liberális értékek orientáló csoportjáról a nemzeti gondolat, Magyarországon pedig még ezen belül is további differenciálódás ment végbe. De nemcsak az értékleválás és szétkapcsolódás módja tért el Nyugat-Európától, hanem az értékek és jelenségek összekapcsolódása is más alakzatot rajzolt ki. A liberalizmus közép-európai, közép-kelet-európai válságának egy másik fontos sajátosságára Schorske hívta föl a figyelmet. Nyugat-Európában már a szimbolizmustól kezdve kis, elszigetelt művészcsoportok jöttek létre, s ezek többé-kevésbé élesen és tudatosan szembe fordultak a polgársággal úgy is mint művészetpártoló közönséggel, de úgy is mint társadalmi osztállyal. A polgárságon túl kerestek eszméket, ideálokat, életmegoldásokat. Művészet- és életkísérleteikben nem számítottak a polgárság megértésére és támogatására. Egzisztenciálisan kedvezőtlen helyzetbe kerültek, de föl szabadították magukat a megrendelő által előírt kötelmek alól. Ez a függetlenség pedig avval járt, hogy élénkebbé vált a művészet anyagcseréje, egyre merészebb lett és egyre távolabbra vezetett a formai és eszmei kísérletező szellem.

Bécs epimetheuszi kultúrájának alkotói viszont nem a polgárság ellen lázadtak

föl, hanem a polgársággal együtt a politikai hatalomnak fordítottak hátat. Amikor hosszú harcok után Karl Lueger 1897-ben elnyerte a polgármesterséget, győzelme egyszersmind a polgári liberalizmus veresége volt. A polgárság – mint Schorske írja – még uralkodott ugyan, de már nem irányított többé. Az epimétheuszi művészet pedig a közvetlen irányító hatalomból kiakolbólított liberális polgársággal vállalt közösséget, vele érzett együtt és vele haladt tovább. Magatartása azonban se nem volt egészen „engagé”, se nem volt igazán „dégagé”, hanem a kettő között lebegett. Schorske elmefuttatásához hozzá kell tenni, hogy e szolidaritással nem biztos, hogy társadalomtörténeti tévedést követett el ez a művészet. Nyugat-Európában már a XVIII–XIX. század fordulójától kezdve megvoltak a primér demokratizálódás bizonyos mozzanatai, ezek itt Közép-Európában hiányoztak. Márpedig e század történelme azt látszik tanúsítani, hogy a demokracianélküli antiliberalizmus rossz útra vezet. A demokratizálódás nem a liberalizmus elutasításával, hanem túlhaladásával következik be.

*

Egy dologban azonban föltétlenül tévedtek a bécsi esztétizmus képviselői. Az art nouveau és Jugendstil helyett Max Burkhard, a Ver Sacrum szerkesztője, a Burgtheater korábbi igazgatója kezdte használni a szecesszió elnevezést. A római történelemhez fordult példaért, és a secessio plebisre gondolt, arra az eseményre, amikor a nép (nem is egyszer) kivonult a városból és a patríciusok uralkodása elleni tiltakozásul kiköltözött „in montem sacrum” a Szent Hegyre. Ez a fajta secessio plebis azonban a közép-európai szecesszióban nem következett be. Túlságosan artistikus volt ahhoz, hogy plebejus szemlélet helyet kaphasson benne. Folklorikus motívumokkal bőven éltek írói, költői, festői, építészei; gyakran és tudatosan fordultak a népmese, népköltészet és népi díszítőművészet forrásához, sőt a folklorkincs ápolására, gondozására, összegyűjtésére is indítást adott a mozgalom. De a társadalmi, ideológiai értelemben fölfogott népiség nem került közel hozzá. A népiség nem lehet meg történelmi távlat nélkül, legalább valamilyen távoli, körvonalatlan, utópikus jövőképre okvetlen szüksége van. A hofmannsthal „glücklich sein ohne Hoffnung”, a remény nélküli boldogság szép és szomorú eszméje errefelé nem nyitott utat.

A secessio plebis mégis megvalósult Közép-Európában, de nem az esztétizmuson belül, hanem az esztétizmuson kívül született meg. Prágában Jaroslav Hašek, a magyar irodalomban Móricz Zsigmond föllépése nyitott új fejezetet. Hašekkel a város-lakó szólt meg nép gyanánt, Hašek plebejus szemlélete egy industrializált társadalom urbánus népisége volt. Ez a fajta népiség nem került szembe a modernséggel, a későbbi avantgarde mozgalmakkal sem, sőt elősegítette a modern cseh irodalom integrációját. Az a plebejus demokratizmus, amely Móriczt az irodalomba hívta még egy preindustrializált ország és elmaradott társadalom ellentéteiben fogant meg, s nem volt oly zavartalan később sem a viszonya sem a modernséghez, sem az integrációhoz. De Ady mellett (aki külön fejezetet a közép-európai irodalom történetében), mégis ez a hang volt igazán friss és új a magyar irodalomban a régió összefüggéseit tekintve. A Prága–Bécs–Budapest háromszögben, ez utóbbi felől Ady mellett Móricz Zsigmond hozta a legtöbb újat.

Móricz indulása pedig már a Nyugat indulásának történetébe tartozik. Ő volt a Nyugat első nagy fölfedezettje: ideje lenne az ő Nyugathoz fűződő viszonyát végre komolyabban venni és végiggondolni, abból a szempontból, hogy eszmetörténetileg meghatározzuk, mi is volt a Nyugat. Nemcsak Adyt, őt sem lehet elválasztani a Nyugattól anélkül, hogy méltánytalanul ne kisebbsítsük, erőszakosan el ne torzítsuk a folyóirat történetét. S vele együtt az egész XX. századi magyar irodalom fejlődésvonalát. A Magyar Génusztól a Nyugat megindulásához vezető út nem kerülte ki a térség epimétheuszi kultúráját, de mindenképpen túlvezetett rajta. Még föl-fölcsendült a szépségkultusz hangja, de mellette már megkezdődött az igazi secessio plebis.

A magyar történész hajlamos azt állítani, hogy ebben a fejleményben a magyar irodalmat újra és újra jellemző valóságshűség játszott szerepet. Hajlamos úgy fogalmazni, hogy a boldogság és reménytelenség hofmannsthal szélőségei között itt a józan

valóság lett az úr. A korszak egyik kitűnő amerikai monográfusa, William M. Johnston viszont azt írta, hogy a magyar szellemi életet éppen nem a valóság, hanem az illúzió töltötte meg, amikor a társadalomfeltáró elköteleződést választotta. Szavaiból arra lehet következtetni, hogy végül is Hofmannsthalnak volt igaza. Erre azonban már nem lehet polémiával válaszolni, csak történelemmel, amely még nincsen lezárva.

*

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE: Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Bp. 1986.; Gellért Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. u. ő: *Egy író élete*. Bp. 1958; William M. Johnston: *The Austrian Mind*. Berkeley-Los Angeles, 1972.; David S. Luft: *Robert Musil and the Crisis of European Culture 1880–1942*. Berkeley-Los Angeles, 1980.; Mátrai László: *Az alapját vesztett felépítmény*. Bp. 1976.; Pók Lajos: *A Nyugat előzményei*. It. 1957. 285–303.; Radko Pytlik: *A csavargó liba. Jaroslav Hašek mozaikképe*. Bp. 1981.; Ránki György: *Közép-Európa kérdéséhez – gazdasági szempontból*. Valóság, 1985. 11. sz.; Carl Schorske: *Fin-de Siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, 1981. Ezúton köszönöm meg Hankó Bužová Ludmilla (Eötvös Loránd Tudományegyetem) segítségét, aki a Syrinx-csoport és a Moderni Život cseh irodalomtörténeti megítéléséről tájékoztattott.

Epigramma

*Sajátos dolog
az irkafirka
mint a birka
más aki gyapját nyírja
más aki hordja*

Tarantella

*Föl nem foghatom,
mennyt szenvedtem az uton,
s elfeledtem, mily hamar!
Minden szárnycsapás lemondás,
minden érintés kuruzslás,
minden bánat táncot lejtés,
minden tánc felejtés . . .*

Kellene

*Kellene
valami ejtőernyő
a szók közé magasból*

*Aztán hol szerteszállni
hol összesűrűsödni
de mindez szárnytalan
és talán változhat
ugyanolyanra
mint a saját vázlata*

Csak egy erdő

*Semmi csak egy erdő
erdőben kordé
kordéban sok ember*

*Mikor fog a sok lány és fiú
erdei füttyre hallgatni
vagy a kordékból kiugrálva
tarkaságot gyűjtögetni*

Altató imádság helyett

*Feküdj hanyatt
Altató imádság helyett
mert imádkozni nem tudsz
a párna csücskén elbabrálva magadat*

*Kulcsold öledre kezedet
Lábaidat mint Krisztus a kereszten
mikorra kimúlt minden szenvedése*

*Csukd le a szemedet
Nyeld le az altató pirula-csillagot*

*Pontosan éjfélt
Mindig pontosan éjfélt
Ne rémülj meg ha vált a nap
Mindig több utánad
mint előtted*

*Tíz nyári hétig csak hanyatt
fekhettél négy kilós gipsz alatt
aludtál akkor
mint egy gyerek s a nők
Épen se hánytorogj
szív- s jobb oldalon hason*

*Ráncaid futóárkait
szorgos levéllapáttal
betemeti az éjszaka*

*Mégse keress hasonlatot
milyen fehér lehetsz egy fekete kosárban
mit fogalmaznál
kiről és miért
s már megint mit csináltál*

*és mások kicsodák
mit mondanak
meg hogy ez a világ
és mire ébredsz
és szörnyű álmok tegnap is*

*Nyeld le az altató pirula-csillagot
Gyakorolj szép halált
lábaidat mint Krisztus a kereszten
mikorra kimúlt minden szenvedése*

*Föltámadhatsz te is
áttetsző sápadtsággal
nyárbarna arcodon.*

Párizsi kettős

1

SAPÓ! SAPÓ!

csattog mindenfelől. Váltakozó ütemek és hangfekvések. Szinkópa, fuga, rondó, kánon. Zeng az egész hodály. Egyre fenyegetőbb? egyre diadalmasabban? Mert dobolnak is hozzá, lábbal a padlón, és az asztalokon előttük fekvő vaskos ón-tálcákon is a pakfong-evőeszközökkel. A hasonlíthatatlan Bodográf-moziban, a „régi idők mozijában” (mert gyerekkorodban te is oda jártál) a Sing-Singről szóló filmben kezdődött így a fegyenc-lázadás, a darócruhas Heinrich Georg vezényletével, a közös ebédlőteremben kitörő pléhevőeszköz-csörömpöléssel s a közben egyre félelmesebb növekvő ütemes kiáltozással. Hogy mit kiáltoztak, arra már nem emlékszel. Talán ott is ezt a *sapó! sapó!-t?* És netán itt is a gyatra élelmezés ellen tiltakoznak? Mi lehet ez? nézel végig a termen, innen, a legvégéből, az enyhén emelkedő lépcsőzetes bejárat felől. Előtted a pult felé kigyózó hosszú sor. Az otthonról is régóta ismerős. Mégis egészen más. Most érkezted, egyelőre a legutolsó vagy itt a lépcső elején, még várakozhatsz egy jó fél órát. Végig ezt a *sapó! sapó!-t* fogod hallgatni, frissen kiváltott Sorbonne-igazolvánnyal büszke zsebedben („Boursier du Gouvernement français” – vö. „Ösztöndíj 1”)? Mintha mindenki megőrült volna. Mindig ebben a zshivajban kell ezentúl ebédelni és vacsorázni? Ezen a fegyenctelepen? A több száz fiú és lány az asztaloknál, vagy az asztalokra várakozva, bizonyára hulla-éhesen (hiszen ezért járultak ide) (meg különben is, mindnyájan folyton éhesek vagytok, éhesek már évek óta egész Európában), maga előtt a pultról sebtiben összeszedett ételekkel (megesz a kíváncsiság, hogy mik is lehetnek ezek az ételek), ahelyett, hogy hozzálátnának, egyre veszekedettebb dobolásra használják jobb sorsra érdemes (bár silány) evőeszközeit a tele tálcákon, és ordítognak, ordítognak. (Sose bírtad az ordítást, ez közérzeted meghatározó paramétere.) S mintha te körülvoltad, itt fent, a bejáratnál, a lépcső elején ordítognának leginkább, s a lassan már mögéd sorakozó újonnan jöttek azonnal, parancsszóra bekapcsolódnak az általános tébolyba. Honnan tudják? Ki vezényli ezt a fülsiketítő kórált? Senkit se látsz. De körülvoltad, érzed, különösen feldúsul a kiáltozás körkörös fúgája, mint egy hangokból font ostromgyűrű. Mielőtt még, nem túl nagy meggyőződéssel, ám a tömeg erejétől elragadva, és az elszigetelődés félelmetől sarkallva, te is megadnád magad a tömeghisztériának, elővigyázatból megkockáztatod törekeny franciaságotat (amely már ezen az első párizsi napodon is fájdalmas sérülést szenvedett. Erről később...), a melletted álló lányhoz fordulva, aki szinte tünetően nem kiabál. Mit ordíbalnak?

„*Mais ils crient: chapeau! chapeau!*”

feleli készségesen és magától értetődően, s mintha kicsit szánakozva is (tudatlanságodon?), s az eddig értelmetlen indulatszónak vélt, és számodra mintegy a magyar fonetika álruhájában meg-

jelenő hangcsoportot most azonosítod hirtelen a francia „kalap” szóval; de most is csak az értelmét fogod fel, nem a jelentését, gyakorlatban jóelőre visszaigazolván Wittgenstein sokkal később megismert alaptételét, miszerint „a szónak csak a használatban van jelentése”. A „használat”, épp ez a bökkenő. Mire használják? és ilyen indulattal? Kalap – na és ha kalap? mi bajuk a kalappal? Ahelyett, hogy falnának? Melletted a lány most egy olyan, alig észlelhető s mégis jelentőség- (vagy jelentés-?) teli mozdulattal, amilyent csak a távol-keletiek tudnak, ujjával fölfelé mutat (ha nem ő tenné, és otthon volnánk, azt mondanád: *bők*) a fejed felé.

Sose viseltél kalapot. Életed egyetlen ebbe a kategóriába tartozó öltözködésdarabját érettségire kaptad anyádtól: egy akkor divatos fekete Eden-kalapot, selyemmel szegett félkemény karimájút, amelyre, miután az iskolai rendtartás szigorúan tiltotta az egyensapkán kívül minden fejfedő viselését, már régóta vágytál. Fel is vetted az érettségi bankettre, bár nem éppen nyári viselet. Aztán soha többé, se ezt, se másfajta kalapot. Egyetlen kopott svájci sapkád volt mindig, hogy, ha nagyon kell, legyen. De ha nagyon kellett, se vetted fel soha, minden szigorú anyai intelem ellenére sem. „Már megint sapka nélkül rohansz el?” kiáltott utánad anyád kétségbeesetten (mert mindig rohantál), de minden eredmény nélkül, bár a számodra legszörnyűbb fenyegetéssel is megtoldta: „meg fogod látni, egy szálíg kihull a hajad!”. Most rémülten kapod le fejedről a svájci sapkát – mert most, éppen itt rajtad van. Fagyos novembervégi szél süvített keresztbe a boulevard Jourdanon, mikor ide indultál. Éles szél, amely rohamokban szántott végig a fejedben, mint a borotva. Pont most, Párizsban hulljon ki egy szálíg a hajad? Anyádtól először kerülve távol hosszabb időre, homályos intelmei egyszerre kivehető alakot öltöttek. Kopaszon Párizsban? Azt már nem! Rohantál vissza az utcáról a szobádba, hogy a sapkát előkotord a még ki se csomagolt bőröndből. Mit tudhattad, hogy az Egyetemi Város menzájának – pontosabban „tűzhelyének”, *foyer*-jának – áthághatatlan törvénye szerint semmiféle néven nevezendő fejfedő nem tűrhető el? Mindent lehet, lábbal dörömbölni, evőeszközökkel dobolni, hangszálrepesztően ordítani, s még isten tudja, mit nem, a törzsi rituálé csak egyetlenegy sérthetetlen és titokzatos tabut ismer, a te kopott sapkádat a fejedben. Mint a templomban. Mi lett volna, istenem, ha helyette véletlenül egy olyan *szileindre*, vagy, „nyelvtani verzátussággal szólva”, egy olyan *chapeau de haute forme* találta a fejedben, amilyenel hajdan, több mint fél századdal ezelőtt, dicső elődöd, Szomor Dézsó állított be Párizsba?

Aki különben (bár ez inkább lábjegyzetbe kíváncskozna, ha a regényíróknak is joguk volna a lábjegyzetekhez) hogy ujjongott volna, ha tudja, hogy éppen azokban az években (a múlt század kilencveneséiben) egy párizsi lapban nem kisebb nevek feleltek az épületes körkérdésre, „Mi a véleménye a cilinderről?”, mint Zola, Lemaitre, Puvis de Chavanne, Henri de Régnier, Mallarmé... Stéphane Mallarmé, gondolja csak el, édes elődöm, ha hallott róla azokban az években, Mallarmé, a költő-előkelőségek legelőkelőbbje, az érthetetlenek legérthetetlenebbje, méghozzá ilyen, hogy mi is így mondjuk, történetfilozófiai „verzátussággal” szólva, amint következik: „A világnak vége lehet, de a kalapnak nem: valószínűleg, láthatatlan formában minden korokon át létezett. Nem úgy megyünk-e el mellette ma is, mintha észre se vennénk? (. . .) éppoly nyilvánvaló, mint amilyen megmagyarázhatatlan módon, se nem szép,

se nem csúnya, minden kritikán felül áll: lehet, hogy valamely felsőbbrendűség ünnepélyes Jele, s ez oknál fogva maradandó intézmény.”¹

(Zárójelben: Manet a naplójában azt is feljegyezi, hogy a körkérdés megjelenése után két nappal a következő hirdetést olvasta: „A világnak vége lehet, de az [ilyen meg ilyen . . .] selyemkalapnak sose . . .”. meg azt is, hogy Renoir azt állította, az a körkérdés többet tett Mallarmé megismertetéséért, mint akármelyik könyve. – Pedig nem is a tévén hangzott el. Úgy látszik, a költészet és a körkérdések viszonya is „maradandó intézmény”.)

De a világnak mégse lett vége, hiszen a *Vízkeresztben* is azt dalolják: „hujahaj, a világnak sosincs vége”, igaz, nemrégiben kis híja hogy vége nem lett, s ettől fogva, úgy látszik, már mindvégestelen csak kis híja lesz, s ha megannyi maradandónak tetsző intézmény nem maradt is fenn, ugyanannyi, kevésbé maradandónak tetsző, fájdalom, mégis maradandónak bizonyult; ám a cilindernek mégis vége lett. A te fejedben is csak ezt a kopott svájci sapkát érték tetten, amit most sietve lekaptál a fejedről.

A harsogás-csörömpölés mintegy varázsütésre, a láthatatlan karmester intésére egyetlen szempillantás alatt megszűnt. A teremben, ahol pedig újra felcsap a csörömpöléssel-kiáltozással előbb megszakított étkezési generál-muzik, mintha egyszerre halálos csönd támadna. Az egyik fajta zajjal szemben a másik a csönd álarcát ölti magára. Ebben a zajos csöndben lassan előttem is megnyílik az út az eddig ismeretlen rendszerű önkiszolgálás (úgy érzed, majdnem: önkielégítés) felé, amelynek végeredményeképpen vaskos-szürke óntálcádon felsorakozik egymás után a csalánra emlékeztető saláta, a *frisée*, egy csöbör sós-algás lében főtt fekete-fehér tengeri kagyló, héjából szemérmetlenül kidudorodó rózsaszínes belsejével (mint egy túlméretezett klitorisz), a lekváros joghurt, és egy *carafon* (két és fél decis kancsó) közönséges vörös bor (*vin rouge ordinaire*), két szeletke *baguette*-tal, mintha egy vastagabb szárú bambuszból vágnának keresztbe két bütyöknyi metszetet. Csupa olyan étel, amit most látsz először, s szinte a nevüket is külön harapod a falatok mellé. Ez az első beavattatásod a kései, oly régóta áhított diákéletbe (amiből eddig oly brutálisan ki voltál zárva). Méghozzá most – a párizsiba. S ideérkezésed másnapján már a második alapos párizsi felsülésed.

Az első alig néhány perccel előbb ért a bulváron. Cigarettád még volt ott-honról, de a gyufád elfogyott. Éppen a Maison de Monacoval átellenben, ahol szállást kaptál, nyílt egy kis bisztró, a fura cégérrel az ajtaja felett, amilyen alakú idomokat a zsonglőrök szoktak hatósával dobálni a cirkuszban. Némi habozás után – még sapka nélkül, épp itt jutott eszedbe, hogy viasszaladj érte – beléptél, be az „első párizsi bár ajtaján”. Balra máris ott volt, amit kerestél.

Je voudrais une boîte d'allumettes, s'il vous plaît,

mondta d jólnevelten és hibátlan fogalmazásban. De semmi reakálás a pult mögött, hacsak nem valami kis türelmetlenül koncentrált figyelem a levegőben. Mintha meg se szólaltál volna, s a hölgy azt várná, nyögd ki már végre, mit akarsz. Jó, megmondta még egyszer. Harmadszor is, ha lehet, még tagoltabban. Miután a hölgy végre rádförmedt, több mássalhangzótorlódással a fogai között, mint ami a leg-

¹ Mégiscsak kénytelen vagyok a lábjegyzethez folyamodni (amit egyébként fent említett Szomor is nemegyszer elkövetett), hogy e fontos és némiképp különleges *locus* forrását megjelöljem: Stéphane Mallarmé: *Correspondance IX*. Gallimard: Párizs, 1983. 32. 1.

szlávabb nyelvben elképzelhető:

„Mais qu'est-ce qu'il v'v'lez, M'sieu? Des alu-
mettes? Alors, p'rquoi v'n'l dit'pas j'n'hom'?”

Hogy mért nem mondd? Mikor már harmadszor mondtad, egyre tisztábban, Racine- és Valéry-fordításokon csiszolt, alak- és mondattanilag egyaránt gáncstalan szövegezéssel. Ezt a megpróbáltatást nem volt könnyű elviselni (még a megannyi ennél némiképp súlyosabb megpróbáltatás után sem, ami az elmúlt évek során ért). Nem is tudtad elviselni. Gyufa nélkül fordultál ki a *Tabac*-ból. Dolgodvégezetlenül.

Ilyen dolgodvégezetlenül fogsz majd kifordulni a Városból is, ha lejár az idő? Máris elfogott a rémület. A már régebben megismert és soha többé el nem hagyó szorongás: ez a legfőbb ifjúsági betegség, mint a *juvenalis hyper-tonia*: hogy az életed úgy múlik majd el, hogy nem is volt, soha nem is lesz a tiéd. Most, hogy, a megpróbáltatás évei után, az elvételezés törvényével dacoló véletlen még egyszer visszaadta az életedet, mégsem lesz a tiéd. Már láttad magad eltávozni Párizsból, úgy, mintha itt se lettél volna. A világból úgy, mint-ha sose lettél volna ott. Láttam Párizst s nem láttam semmit, kongtak a füledben Kassák nagy versének szavai. Pedig ő gyalogszerrel indult neki, hogy lát-hassa Párizst. Nem láttam semmit – állapította meg csodálkozva, utolsó napján, már hazaindulóban, harminc évvel azután, az *Idegen emberek* ifjú hőse is. Hát mindnyájan *idegen emberek* maradunk itt, minél inkább vágyunk ide, hogy éppen ift találjunk otthonra, az ilyen vagy olyan, mindig megújuló hazai hon-talanságok után? Érezted magad mögött kifulladás zihálni a nagy magyar Párizs-mérgezetek ámokfutó árnyait, mint egy stafétát, amelytől át kell vened az eleve vesztesre ítélt botot. Juszt, Szomory, Ady, Kassák, Kuncz Aladár, s még hányan, a végén azok, akiket már szemtől szembe is láthattál, egészen azokig, akiket már sose fogsz viszontlátni, akiknek egy egészen más stafétában kellett elbukniuk, Hevesi Bandi, Szerb Tóni, Radnóti, ezek a még ki se hült vértanúk, mintha csupa magyar í-vel rimelő nevükben rejtve a Megfeszített feje fölé írt NÉV latin I-i visszhangzanának. Mi mást is kereshetnél itt te e nagy vereségek nyomában, mint a magad, jelentéktelenségében még nagyobb, vereségét? Első párizsi napodon máris enyhén megütött Párizs váltoárama, a nagy paradoxon: hogy Párizs mindenkinek otthona, de mindenkinek otthon-talansága is. Párizs annyi mindent ígér, amennyit nem is lehet beváltani. Párizs annyi mindent kínál, hogy végül is úgy érzed, semmit sem adott. Még meg se érkezted, máris a távozás kudarca kísértett. Ahogy ennek az első napnak immár a második felsülése felé bandukoltál, idefelé jövet, gyufa nélkül, a boulevard Jourdan szelétől kezdeddel védve az oly megbocsájthatatlanul botrányosnak bizonyult svájci sapkádát a fejeden.

MÉG AZNAP,

hogy megtudtam (Michel reggeli telefonjából), hogy megkap-tam az ösztöndíjat („Ösztöndíj 2”, szemben azzal, amit fentebb „Ösztöndíj 1”-ként említettünk), épp ott, ahol a Nemzeti Levéltár és a Városi Hitelbank két karjának enyhe roppantásában a Rambuteau utca dél felé kissé megtörve a Szabad Polgárok utcájává lényegül át (nem sejtve még, hogy nemsokára ez lesz az én „quartier”-m, hathónapos átmeneti lakhelyem, s egyben e regény szüle-tési helye is, márpedig, tudjuk, a születési hely éppolyan fontos, mint az idő, még egy regényben is sok mindent meghatároz), egyszerre élelme állt a re-gény, akár egy fantom (ez a Regény, amely oly nehezen kezd most kibontakozni

fantomatikus jelentéséből). S e fantom mögött – még jelenésszerűbben – egy egész sorozat fantom, egy regény-kisértet mögé sorakozó sok kísértet-regény: a már régen megírt – s részben már el is mosódott, megfakult írású – magyar Párizs-regények újraéledő kísértete, amelyek folytatásaként, mint azok kikerülhetetlen kísértése, meg kell születnie ennek a regénynek. Valahogy olyasféleképpen, ahogy az op-art festmények (például Andy Warhol sorozatai, akár az is, amit most legutóbb láttam, a New York-i Szabadság-szobor változatait, egy kis galériában a Nation körül) a sokszorosítás modern technikáját utánózva, miközben vissza igyekszenek venni amit a sokszorosítás-technika az alkotás egyediségéből elragadott, azzal, hogy – bosszúból? – az ábrázolás révén mintegy megsemmisítik, ősi módon, Veinemöjnenként „kiéneklik” ezt a technikát, az utánzatok leutánczásával, a reprodukciók reprodukálásával újra visszahelyezik jogába az alkotást. Mert a művészetnek minden lehet a tárgya – miért ne lehetne a művészetellenesség is? Sőt, mikor éppen az határozza meg leginkább egy kor életét, miért ne lehetne az az első között? Másrészt meg: minden új mű úgyis óhatatlanul utánzás és folytatás, még a legblaszfémikusabban is ott van a kegyelet aktusa, az idő már írásba (képbe stb.) sodort fonalának továbbsodrása az időn, ezen a gigantikus guzsalyon, hiszen nincs más Ariadne-fonalunk az ezredévek labirintusában... Ez persze, mindig óhatatlanul azt a veszélyt rejt magában, hogy a fonál, összegubancolódva, újra kibogozhatatlanul belegabolyodik a már nem létező időbe, s mi visszatévedünk a már magunk mögött hagyott zsákutcák rengetegébe. Mindjárt arra kellett gondolnom, nehogy az árnyékok felfalják ezt a regényt, amely az ő visszfényük is szeretne lenni, neki kell magába olvasztania ezeket az árnyékokat, hogy miként, azt még nem tudom, valamiféle újonnan felfedezett/felfedezendő átlényegítéssel, valamiféle regénybeli Lorentz-transzformációval – nem szeretnék máris belezavarodni, bár kis hija volt, hogy már ott helyben bele nem zavarodtam, a könyökbehajló utcasarkon, mert egyszerre olyan volt, mintha már a jövőben állnék, a már megírt regény előtt, azazhogy egyben a múltban is, hiszen a kész regény egyszerre jövő is meg múlt is (csak jelenné nehéz váltani), egyszerre az, ami már egyszer megtörtént – velünk; s az, ami majd egyszer meg fog történni – másokkal. Mintha előttem állt volna a regény, szinte olvastam a láthatatlan és megírhatatlan lapokról, de egyben soha meg nem írható is volt, éppen azért, mert egyszer már mintha meg lett volna írva, *ez a regény* itt volt láthatatlanul, és óhatatlanul különbözve attól, ami (talán) majd láthatóan is itt lesz.

Már azt se tudtam hirtelenében, én (vagy *te*) laktam/laktál-e a Grand Hotel des Balcons-ban, a XIX. század legsilányabb francia hazafias költőjéről elnevezett mini-sugárutacskán, amelyet úgy bocsát ki magából (társaival együtt) az Odeon-tér félholdja vagy napfogyatkozásos napja, mint az Étoile a nagy avenueket, vagy egy szentkép glóriája a sugarait, vagy az írógép betűkarjait virtuális középpontjuk, ahová mindig vissza kell csapódnuk, vagy egy széthajtogatott legyező a bordáit – én laktam-e ott, vagy Ady Endre, akinek immár emléktáblája is ott lakik a falán, de hiszen már Szomory is ott lakott, csak arról meg Ady nem tudott még, ahogy én (te) sem tudtál egyikükről sem, amikor gyanútlanul rátaláltál, mintha ide, éppen ide kellett volna idetalálnod, a negyvenezer hotel városában éppen ebbe a hotelbe, ahol *én* azóta később is újra megszálltam, de akkor már nem ugyanaz volt (mint ahogy te meg én sem voltunk ugyanazok), *nem volt ott* már Pali és Öcsi és Uti és Borbála és Eszter és Dezső és Denise (akik újra *itt lesznek* ebben a regényben

és ott lesznek abban a szállodában), felvonót építettek hajmeresztő-meredeken kanyargó lépcső-kígyói közé, amelyeken annyszor rohantál fel hármásával véve a lépcsőket, mindig attól félve, hogy elkésel vagy lekésel valamiről, és az igazi, a regényesen-hagyományosan „párizsias” portás-fülke helyére, ahol éjjel-nappal ott ült egymás hegyén-hátán mászkáló macskái között a „patronne”, tükörajtóval és néhány fotellel körülvett „reception”-t rendeztek be, amit, kis jóakarattal, „foyer”-nek, „hall”-nak vagy „lobby”-nak is lehet nevezni a szakma divatos nemzetközi zsargonjainak valamelyikében... Vajon Szomory és Ady között is átépült-e már, vagy csak a legutóbbi időben, most, *te és én* közöttem? Amennyire tudom, a mindenféle Family Hotelek (más magyar írók vagy regényhősök szállásai) és a „prix fix”-ek Párizsában még nem volt divat a *modernizáció*, a párizsiaiak úgy érezték, és joggal, hogy Párizs úgy ahogy van, modern, legalábbis a Világkiállítás kellős közepére lecövekelte vasichtyosaurus, a modernség e kipusztíthatatlan ősgigászállata óta. Vagy még inkább: a modernizáció még nem hatolt le a város molekuláris szintjéig, a (Grand Hotel-epitetonjaik ellenére kis) diák-, családi- és garni-szállók, penziók, meublék, auberge-ek mikroszkópikus világáig, kiváltképp nem a Quartier-ban, vagy itt, a Marais közepén, ahol éppen most álltam – álltam, mert szinte földbegyökerezett a lábam, nem tudtam eltolni magam elől az elemtolakodó regényt(azóta is úgy tolom magam előtt, akár a ganajtúró a galacsinját, egy Szent Szkarabeusz, amely ifjúságának minden exkrementumát egyetlen gombócba gyúrva újra élő anyaggá szeretné varázsolni, élőbbé, mint az élő volt, és akkor-is-élővé, mikor öbelőle már *minden egyéb* halott lesz – de úgy is, mint egy alagútfúró pajzs a földtömegeket, csak hogy az írás primitív, preindusztriális kézműves technológiájával), aztán mégis csak nekimerészkedtem a kísértetnek, aki nem is akadályozott meg benne, hogy továbbmenjek (hiszen mégiscsak kísértet volt), de azért azt sem hagyta, hogy áthatoljak rajta és magam mögött hagyjam (ahogy egy tisztességes fantomtól elvárható lett volna), amint egy lépést tettem előre, ő is lépett egyet hátra, szabályos közökben tartva a köztünk lévő távolságot, pontosan úgy, ahogy az alkonyattájt vízbe lépő elől mindig ugyanannyira húzódnak vissza a vízre vetődő sugarak, bár hogy szeretné őket utolérni. A Carnavalet múzeum előtt ugyanúgy előttem haladt, mint amikor a Vogézek terének oldalán elhaladva az Öszvérléptek picike utcájába értem, s meglátva a Zöld Út metróállomást (a név csalóka jelentésétől reményre kapva) sietni kezdtem, hogy ott talán majd elereszt, és a föld alá csak nem fog követni. De miért ne szállna le a fantom a föld alá, mikor bizonyonnyal onnan jött, valamilyen alvilágból, és ott is érzi magát igazán otthon? Nem is tágitott tőlem, akkor se, mikor a mozgólépcsőn a napvilágra emelkedtem, Danton szobra előtt mintha jelentőségteljesen megtorpant volna kicsit (bár lehet, hogy csak én torpantam meg), de aztán egészen a kapuig kísért. Egészen a szobáimig. Az asztalig. Az írógépig. Ott egyszerűen nyomtalanul eltűnt. Egy szó, egy árva jel se maradt belőle. Mint általában azokból a „kész” versekből, filozófémákból, regényekből, amik az utcán jártunkban váratlan kísérőkként hozzánk szegődnek. Akárcsak *Fellini Rómájában* a metróépítkezések nyomán feltáruló kétezeréves freskók, amelyek a levegő frissen rájukzúduló tekintete előtt szemmel láthatóan és visszavonhatatlanul illannak el a falakról. Valóban mint a kísértetek. Akor hát nem volt más hátra, ott kellett hagynom a regényt, amely úgyis otthagzott engem. S ha nincs regény, akkor vajon mi van? Akkor itt van – az élet. Vagyis hát, *ott volt* – ahol általában lenni szokott. A jövőben. Vagy még inkább: a múltban.

(Folytatjuk)

Eldorádó

LOVAS TANÁRNŐ VALAMELYIK ÓRÁJÁN ÜZENETET KAPTAM. A hátam mögött ülő Kutas sziszegett, aztán az ölembe dobta az összehajtogatott papírt. Kitépett füzetlap volt, rajta a nevem és hogy „részére”. Lovasné éppen forradalmárokat csoportosított a táblán nemzetek, pártállás és származás szerint, és melléjük írta a hozzájuk tartozó évszámokat.

Mielőtt szétnyitottam az üzenetet, körülnéztem az osztályban, hátha jelez a feladó. De csak Körmenyi Füttyi nézett vissza rám. Homlokráncokkal kérdeztem, közben felmutattam a papírt. Válaszul Körmenyi Füttyi hüvelykujjával a lányok padsora felé bökdösött, hogy tudomása szerint arról a tájról indult el hozzám a levél, majd vállát és száját rándította, mert nem tudta, kitől.

Ezek után egy hülye névtelen levélre számítottam, amit unalmában indított el valaki. Elfordultam a mellettem ülő Sas Lászlótól, és a pad alatt bonítottam szét a papírt. Ott volt az aláírás. Teljes név: Szukics Magda. Kettősponttal, gömbölyű, vékony írással a négyzethálóban. Szeretlek – ez állt az aláírás fölött. Szeretlek: Szukics Magda. A túloldalon pedig a hajtogatás nyomaitól keretezve az én nevem. Én voltam a címzett.

Összecsuktam a levelet. A köpenyem zsebébe tettem. Felnéztem Lovas tanárnőre. Láttam, hogy fölöle biztonságban vagyok, eljött ugyan a táblától, de csak a középső padsor elé, onnan beszél. Azt mondja, az elmúlt évszázad és a mi századunk a forradalmak által hihetetlenül felgyorsította az emberiség fejlődését. Spartacus felkelése, majd a parasztforradalmak még csak a népharag spontán kitörései voltak, előjelek csupán. A minőségi ugrás a Nagy Francia Forradalommal kezdődött és tart maig, folytatódik a jövőbe. A franciák burzsoá forradalma a Párizsi Kommunon át az orosz Nagy Októberi Szocialista Forradalomig vezet. Nagyjából e három példából tisztázódott a forradalmak technikája, a minta, amire Európa és a világ megújulhat, hogyan intézzenek a néptömegek támadást azontúl elnyomóik, az elszáradt, formalista tradíciók és a betáblázott érdekek ellen. Ezután a tanárnő rátért e forradalmak visszatérő elemeire, az élcsapat szerepétől a teljes kibontakozás menetrendje szerinti terroron át a leveretőség vagy megszilárdulásig.

Itt volt az ideje, hogy legalább ránézzek Szukics Magdára. De a pillantásom elakadt a középső padsornál, Körmenyi Füttyi szemében. A szemöldökével kérdezte, mi ez a levél. Éreztem, hogy válaszomat a feladó is figyeli, amikor vállat vontam és megint csak Lovas tanárnő felé fordultam aztán.

Történelemóra volt, amikor két levelet kaptam Szukics Magdától. Az első után, a második előtt még figyeltem Lovas tanárnőre.

Addig Ladvánszky tanár úr tanított történelemre minket. Kezdetben Ladinak, majd Tutajosnak hívtuk. Észrevétlenül tűnt el az iskolából, akárcsak Ficere, és egyik napról a másikra az ő tantárgyát is Lovasné kezdte tanítani.

Nem gyászoltuk Tutajost, osztályfőnöknőnk jó volt nekünk. Tutajos kicsi volt, száraz és öreg, a halántékát mélyre horpasztotta a külső túlnyomás. Egyik

órája nem olyan volt, mint a másik. Vagy a tanterv szerint haladt, vagy összevissza beszélt. Történelemórái előtt azt találgattuk, milyen lesz ma Tutajos, lesz-e feleltetés szabályosan, ahogy ő hívta „számonkérés”, utána halk, rosszkedvű magyarázat, melynek minden szavát a tankönyvben ismertük fel, avagy osztálykönyv nélkül érkezik, meg se hallgatja a hetes jelentését, azonnal beszélni kezd. Mert így kezdődtek a lelkesült órái.

Lelkesült óráin Tutajos úgy viselkedett, hogy bolondnak nézte az osztály. Rohangált a padsorok között, hadonászva áradozott, érzelmi hullámokban dőlt belőle a történelem. Édesnek nevezte Nagy Sándort, drága mérnöknek Napóleont, a szerencse zsenijének Caesart, kielégítetlennek Robespierre-t, éghajlati viszonyok szerint osztályozta a népeket, színek szerint az évszázadokat, egy-egy ilyen órán annyi történelmi eseményt hasonlított össze, úgy ugrált az időben, hogy eltévedt, aki követte. Én megpróbáltam, de hamar elfáradtam. Aztán egy ideig kinevettem őt a többiekkel együtt, belekiabáltunk az előadásába, megdobáltuk, ha széles mozdulattal hátatfordított. Tutajos észre se vette, pedig máskor, unott, szabályos óráin rideg fegyelmet tartott. Egyesek véleménye szerint ajzószerrel élt, azért oktatott kétféleképpen. Mások azt mondták, gyűlöli tanítani a tankönyvet és a saját történelmi nézeteit próbálja ihletett óráin előadni, de túl nagy sietséggel, a hosszú vágyakozás utáni beteljesüléstől mámorosan, ettől mulatságos. Mert sokszor nevtünk is a lendületes történelemórák során. Tutajos nem bánta, hogy a röhögés kihallatszik a folyosóra, futkosott tovább az osztályteremben és az időben, a hódító és birtokló királyok döntéseiben a rögtönzésekre hívta fel a figyelmünket, a sok véletlenre a győzelmekhez vezető utakon, a történelmi pillanatok mögött a számtalan hétköznapra. A saját képére formálva kicsinyített és jelentéktelennitett mindent, amit dicsőnek neveznek a történelem lapjain. A nagy emberek bogarassá változtak az előadásában, és ő nevetve élvezte a trükkjeiket. És valahányszor ihletett óráinak végén megszólalt a csengő, Tutajos megtorpant, kijózanodott. Majd elnézést kért az osztálytól. „Úgy látszik, már megint túl erős volt a kávé, amit a tanáriban főztek nekem az óra előtt. Bocsássanak meg a hölgyek és urak, ha feltartottam volna bárkit” – mondotta mély meghajlás közben, és mi kórusban mondhattuk volna vele a szavakat, mert elragadtattott előadásai pontosan ezekkel fejeződtek be mindig.

Aztán egy ideig nem ismertünk rá. Kávétlan órák következtek unalmas feleltetésekkel, enyhe osztályzatokkal, az összefüggésekkel a pártok, ligák évszámok és a gazdasági élet változásai között a tankönyv szavaival, amiket a tanári asztalon könyökölve, két kezébe temetett arccal szenvedett végig Tutajos.

Utolsó néhány történelemóráját már csak az tette érdekessé, hogy Rajnák igazgatóhelyettes is ott volt. Rajnák együtt érkezett Tutajossal, bólintott nekünk, amikor felálltunk, aztán az egyik üres padba ült az osztályterem végében. Szakfelügyelt. Figyelte Tutajos kifogástalanul unalmas óramenetét, jegyzetelt, nevetett, ha kollégája olykor viccelni próbált, bólintott egy-egy gondolatmenet végén, kicsengetés után szóltanul távozott. Nem tudtuk, nem is találgattuk, mi volt a baj Tutajossal, és egyikünk sem kért magyarázatot, amikor egyszer csak Lovas tanárnő jött be az osztályba történelmet tanítani.

Osztályfőnöknőnk az első néhány órán eltért az előírásoktól. Lázadásoktól felkelésekig, földalatti mozgalmaktól a forradalmakig tekintette át az emberiség eddigi történetét. Meg is mondta, mindezt bevezetésnek szánja, hogy majd a csomópontok után rátérjünk a tanterv szerinti részletekre. És az

ő előadásában Tutajos összevissza történelmi erői meglepően egyszerűek és célirányosak lettek. E bevezető órák valamelyikén üzent nekem Szukics Magda, hogy szeret.

Aztán néhány perc múlva még egy levelet kaptam tőle.

Átvettem a második levelet. „Szukics küldi” – súgta Kutas a hátam mögül. Lovas tanárnő pedig rámkiáltott: „Mi van ott? Mivel foglalkozol?”

Felálltam, a második üzenetet kicsire gyűrtem az öklömben. „En? Nekem szólt a tanárnő?” Ismertem az ártatlanság fogásait. Kitérni, elcsúszni, elodázní, másra terelni és végül felülbírálni némán. Csakis akkor fenyegetett veszély, mikor magam is haragudtam.

Lovasnő odajött hozzám, az első padsor első padjához, ahová még Ficere ültetett egy kézintéssel a tanév elején. Azt a köntörfalazó és tiszta tekintetet a többi felsőbbbségnél alkalmaztam eddig, és láttam, a tanárnő elképedve nézi, mint egy árulást. „Mi van veled?” – kérdezte, és máris elfelejtette azt, amire az imént felfigyelt. „Semmi, tanárnő kérem.” A szeme ugrálni kezdett, mutatójával középen megbökve a keretet feljebb tolta a szemüvegét. Szerettem finom zavarát, amivel ez a mozdulat járt mindig. „Tessék elhinni, semmi.” De ő nem tágitott. Fontosnak tarthatta, amit tanított éppen, és velem akarta igazolni. Lassan mulatságossá kezdtünk válni mi ketten, ahogyan álltunk egymással szemközt, éreztem az osztály idegenkedő hangulatán, hogy a röhögés felé dagad csendben, de Lovasnő nem törődött vele. Csak tartotta rajtam a szemét, óvatos lassúsággal mondta: „Akinék valami baja van, mondja meg. Mi bajod? Velem lehet beszélni. Nem tapasztaltad?” „De” – ütöttem félre gyorsan amit mondott. És haragos lett végre. Legyintett, hogy üljek le, elfordult és távolodni kezdett. „Lecsúsznál – állapította meg közben. – Már egy ideje figyellek, fiam. Lecsúsznál. Nehogy azt hidd, hogy nem látom és nem figyellek.”

Felnéztem, öklöm az üzenettel a pad alatt. „Nincs jobb dolga a tanárnőnek?” – Ezt a kérdést küldtem utána halkán, épp annyira halkán, hogy eldönthette, meghallja vagy nem.

De hát ismertem, tudhattam volna, hogy ez a nő nem ejt el semmit, azonnal sarkonfordul erre.

– Nincs! – kiabálta. – Ennél fontosabb dolgom nincsen, mint hogy figyellek. De ha tudsz jobbat ajánlani, talán most már örülnék!

Aztán a táblához rohant, mintha fel akarna valamit írni oda, de csak megállt nekünk háttal, és hiába takarta, látszott a gyors kézmozdulat, amivel gyengeségében ismét megigazította a szemüvegét. Mielőtt visszafordult, azt mondta: „Óra után beszélni akarok veled.” Erre Kutas a nyilvánosság véleményét közvetítve mögöttem halkán felröhögött.

Tudtam, mit fog a tanárnő mondani, ha majd a bevezető történelemóra utáni szünetben a folyosó legmélyebb ablakmélyedésében állunk. Hetek óta faggatott, miközben osztálytársaim elsétáltak arra, és gúnyosan néztek vissza, mikor Lovasnő szemétől menekülve félrefordítottam a fejem.

– Mi bajod van? Már egy ideje figyellek. Valami bajod van.

– Ugyan már! Ne tessék velem törődni. Nincs semmi.

– Mért nem jelentkezel az órán? Akkor sem jelentkezel, amikor tudnál. Észrevettem. Te olyan aktív voltál. Látom, hogy valami van.

– Tessék már engem békén hagyni.

– Mindjárt. Csak előbb mondd meg, mi van.

– Semmi. De tényleg.

Szétnyitottam Szukics Magda második levelét, és tudtam, hogy most már zavartalanul olvashatom el. Tehetek bármit, Lovas tanárnő nem fog hozzám szólni az óra végéig. Hallottam a hangját. Barikádharcokról, összeesküvésekről, a guillotine-ról, a jóléti bizottságról, a hadikommunizmusról, az utcákat előzőnlő és a hatalmasokat rettegésben tartó népről, tisztító viharról beszélt. Feladata volt, tartotta a történelemórát gyorsan és határozottan, ahogyan eltervezte.

„Ha neked rossz az, hogy én azt csinálom a Körmendivel – üzenté Szukics Magda –, én nem tehetek róla, hogy rossz neked. Megmondtam a tánciskolában, hogy szeretlek, és szeretlek most is. Te meg semmit se csinálsz. Én akkor csinálom veled, amikor akarod, mikor szólsz nekem. Csak szólj. És akkor megmondom a Körmendinek, hogy vége.”

Aláírás nem volt. A túloldalon viszont a címzett fölött ott állt a feladó neve, így haladt végig az osztályon a levél. Kutas ezért súgta nekem hátulról, amikor átadta: „Szukics küldi”.

Körmendi Füttyi halkan jelzett a középső padsorból. Homlokráncokkal kérdezte, mi van. Lovasné felé intettem a fejemmel, majd mutatóujjal a halántékomon dobolva mutattam, hogy a tanárnő szerintem nem normális. Körmendi Füttyi legyintett, nem ez érdekli, hanem a levél – mutatta –, ami Szukicstól érkezett. Kedvem lett volna odaküldeni neki a második üzenetet, csak át kellett volna húznom a címzettet és a feladót, fölélnkirni az ő nevét, aztán elindítani a papírt, de Lovas tanárnő rámkiabált, hogy azonnal takarodjak ki az osztályból. „Így nem lehet órát tartani!” – kiabálta utánam. „Én is menjek, tanárnő kérem?” – ajánlkozott Körmendi Füttyi, mint másik rendetlenkedő, amikor már nyitottam az ajtót. És még hallottam Lovasné hangját: „Ittmaradsz, Körmendi! Hogy kint folytassátok a társalgást, mi?” Első eset volt, hogy így fegyelmezett valakit.

Az egyik ablakmélyedésbe húzódtam az üres folyosón, nehogy faggatni kezdjen egy arratévedő tanár. Mormolás hallatszott a csukott osztályajtók sora mögül, néha egy rövid nevetés, majd felemelt tanári hang, ami szintén hamar visszavetért az egyhangú alapzajba. Az iskola működött. Még legalább fél óram volt a folyosón kicsöngetésig.

Az ablakmélyedés falának dölve, a szemem se kellett behunyni hozzá, hirtelen nagy erővel megláttam Szukics Magdát. A padjában ülve irt iskolaköpenyben. Éppen abból az irányból mutatkozott a képe, ahonnan valójában megnézhettem volna őt, ha az osztályteremben az imént mégis feléje fordulok, ahogyan várta. Csak ez a folyosói villanó majd szétfakulni kezdő kép egészalakos volt, nem takarta el Szukics Magda lábát a középső padsor egyik padja, mint az utolsó hónapokban mindig, amikor én a helyemről odalestem rá a tanórákon észrevétlenül. Akkoriban sokszor néztem oda, és ha megérezte volna, biztosan visszanéz. Aztán ez meg is történt egyszer, annak az órának a legelején, amiről Lovas tanárnő kiküldött, azután érkezett a két levél.

Amikor először láttam, nem tetszett Szukics Magda. Nem tetszett, csak a szeme. Az sem, mert túl világos volt. De feltűnően világos. Megmaradt azután is, hogy belenéztem, és mentem tovább. Talán egy szünetben, nem tudom. Főleg a tartása nem tetszett, ugyanis görnyedten járt, ült. Nem volt rajta semmi szép, márpedig nekem szép kellett volna. Na jó, talán a szeme, mert megmaradt és gyakran nézett engem. Egy nap láttam hátulról. Ez is szünetben lehetett, mert hol láttam volna máskor hátulról, mikor ül, hiszen a lányok ablak melletti padsorának utolsó előtti padjában volt a helye, az enyém pedig

elől, messze tőle. A szünetben kerülhettem a háta mögé, miközben ő kereszt-bevetett lábát oldalra lengetve leckét másolt görnyedten ülve. Akkor láttam meg, hogy puhán görnyeszt, mint egy macska. Olyan sima volt az iv. Aztán jött szembe tapadós, feltűnő szemmel, görnyedt válláról nézett, akkor láttam meg, hogy a bőre milyen. Illetve sosem akkor, hanem röviddel azután, mikor már nem volt a szemem előtt, jelen sem volt, csak visszatért Szukics Magda szeme, tartása, bőre, mint egy felismerés. Azt mondtam, igen, nem szép ugyan, mégis a szeme, a tartása tetszik. De kiváltképp a bőre. Nagyon tetszett, hogy a bőre fényes. Világosan fénylett az is, mint a szeme. A haja barna volt. A lábán nagyon fehér volt a bőr és nem fénylett egyáltalán, viszont rövid zoknit viselt néha. Az arcán, a nyakán és még a kezén volt olyan a bőr, hogy azt mondtam, igen. De akkor már meg is fogtam a kezét, mert egyszer eljött a tánciskolába.

Mikor a tánciskolába eljött, már elég sok volt rajta, ami szép. Alig volt valami, ami ne tetszett volna, ráadásul akkor láttam meg, hogy a bőre milyen.

A tánciskola a tornateremben volt lámpafénynél, estefelé. Én Körmendi Füttyivel és még néhány odacsapódott fiúval a tornaterem nyitott ajtaja előtt vártam a kezdést cigarettázva. A folyosó sötét volt, belőle még érkeztek néhányan, akiknek a zajos véleményünk előtt elhaladva kellett a terembe lépni. A kölapokra boruló fény éles négyszögén álltunk, míg bent lassan elhelyezkedett a kéttagú zenekar, a tánctanárnőt is láttuk, ahogyan középre indul. Mindjárt tapsolni fog: „Figyelem!” Így jött Szukics Magda a sötétségből elő.

A folyosón közeledett, hamar felismertem a tartásáról, mikor a többiek még találgatták, hogy ki lehet az. Nagyjából ismertük a választékot, a többedik tánciskola volt ez, Szukics Magda akkor jött először. Magas sarkú cipőben kopogott elő a homályból. Hirtelen meglátta, hogy látom. Nem fordult be a tornaterembe, ahol a tánctanárnő már tapsolt és kiabált: „Figyelem! Kislányok balra állnak, fiúk jobbra!”, egyenesen odajött hozzánk. Belépett az ajtónyílásból kizúduló fénybe, görnyedt válláról nézett feltűnően világos szemével. Akkor derült ki, hogy az arcbőre milyen a fehér blúz fölött, a tornatermi lámpák megvilágításában. Fényes.

Körmendi Füttyi lépett előre, eltakarta. Minden érkezőt vizsgáztattunk az ajtóban. Én is belekötöttem azokba, akik Szukics Magda előtt jöttek.

– Mi van, Szukics? – mondta Körmendi Füttyi, ahogyan én is fogadtam az érkezőket nemrég. – Csak azt ne mondd, hogy nem tudsz táncolni.

Elmozdult túsarkával és megint láttam az arcát, a szemét, amint ide-oda mozog Körmendi Füttyi és közöttük.

– Én nagyon jól táncolok – mondta. És nem volt rajta semmi, ami ne tetszett volna nagyon.

– Itt mi várunk a barátommal – mutatott hátra rám Körmendi Füttyi – egy csajra, aki nagyon jól tud táncolni.

– Hát akkor meg? – Szukics Magda a magasba nyújtotta a két kezét, közben Körmendi Füttyiről rámnézett világos szemével, aztán megint Körmendi Füttyire.

– De nekünk olyan csaj kéne, aki akar is valamit.

Körmendi Füttyi hátranézett. Bólintottam. Igaz.

– Én benne vagyok bármiben – mondta Szukics Magda.

– Szóval te olyan vagy, hogy akarsz valamit.

– Mit gondoltok, miért jöttem ebbe a süket tánciskolába? – Most rám nézett. – Én tudok táncolni. Engem ezek itt nem taníthatnak semmire.

– És akarsz is valamit – ismételte Körmendi Füttyi.

Most Szukics Magda őrá nézett. Gyönyörű volt az arca.

– Érdekel? De tényleg érdekel?

– Naná.

Még mindig Körmendi Füttyit nézte.

– Én mindent akarok – mondta.

– Azt is?

Bement a tornaterembe. Úgy ment, hogy na, akkor gyertek utánam.

– Öregem! – mondta Körmendi Füttyi, míg bámultunk utána. – Ez a csaj kúr. Tutti, hogy kúr ez a csaj.

Mert mi őket két osztályba soroltuk akkoriban. Volt, aki kúrt, volt, aki nem. Bent megszólalt a zene. A párok a fal mentén táncoltak körbe. A tánc-tanárnő a lépéseket kiabálta. „Balra egyet, jobbra kettőt, balra egyet, jobbra kettőt! Kihúzza magát, nem lötyög! Balra egyet, jobbra kettőt! Nem bámulok magam elé! Balra egyet, jobbra kettőt! Feljebb a kéz a hátán, a lapockánál! Ez a jó, ez a jó! Balra egyet, jobbra kettőt!” Mi a lekérésre vártunk. Neki-dőlünk bent a falnak, zsebrevágtuk a kezünket, öltönyben voltunk, meglazí-tottuk a nyakkendőt, kigomboltuk felül a fehér inget. Mindenünk lazán lógott. Egyáltalán, úgy viselkedtünk, ahogyan Pierre viselkedett volna, ha Pierre el-jött volna egy ilyen helyre.

Szukics Magda eltáncolt előttünk a legmagasabb fiúval. Odanézett rám, aztán a táncosa elfordította. Mindjárt lekérés lesz. „Öregem!” – mondta Körmendi Füttyi a fülembe közről. Dühített, hogy így szólít. Ez új volt. „Öre-gem! Ezt a Szukicsot mind a ketten megkérhetjük. Benne vagy?” Azt mon-dam, nem. Most nem. Most nincs kedvem. Fáj a derekam. Különben is, unom ezt a süket tánciskolát, elmegyek, vannak jobb csajok, de azok nem itt vannak.

– Lekérés! – vezényelt a tánc-tanárnő a zeneszűnetben.

– Mész? Vagy menjek én? – kérdezte Körmendi Füttyi.

A zongorista meg a dobos slow-foxa kezdtek, szó nélkül ellöktem ma-gam a faltól, és mentem Szukics Magda felé. Azért indultam el, mert eszembe jutott, mit fogok neki mondani. El fogom neki mondani azt, amit a tánciskola dobosától hallottam a múlt alkalommal, amikor kezdés előtt beszélgettem vele. Mindenki nevetett, aki hallotta. Az a történet biztos beválik, míg táncolunk.

A dobos elmesélte, hogy ő és a zongorista a siketek intézetében is ját-szanak. Minden vasárnap délután. Siketeknek zene. Ez máris jó. A siketek ismerik a tánclépéseket, ezért minden szám kezdete előtt a dobos felmutat nekik egy táblát, hogy „tangó” vagy „keringő” stb. Aztán a zenészek játsza-nak, a siketek meg táncolnak. Egy idő múlva, mesélte a dobos, ő meg a társa elunták ezt, és azzal szórakoztatták magukat, hogy nem azt játszották, amit a táblán felmutattak, hanem, mondjuk, keringő helyett tangót. A siketek meg keringőztek tangóra. A zenészek pedig úgy szórakoztak, hogy nem mutatták, komoly arccal röhögtek. Ez jutott eszembe a falnál és elindultam lekérni Szu-kics Magdát, hogy majd mindjárt a legelején, amint megérintem a kezét és átkarolom őt, vidáman elmondom neki.

Az egyik másodikos fiú megelőzött. „Szabad?” – kérdezte Szukics Mag-dától, de ő otthagya a táncosát, azt is, aki lekérte, elmjött, megfogtam a kezét, átkaroltam a hátát, és a mellét érezve táncolni kezdtem vele. Azonnal belevágtam a dobos történetébe. „Képzeld, ezek a zenészek a siketeknél is játszanak.” „Képzeld, szeretlek” – mondta. Bevallottam, hogy én is, bár én

nem voltam annyira biztos ebben. De nagyon tetszett Szukics Magda a tánciskolában.

Később Köröendi Füttyi is lekérte, mikor a zenészek gyors számot játszottak. Köröendi Füttyi a Károlyi kertnél lakott, és a környékbeli nagyfiúk bevették a bandáikba. Néhány hét óta velük lógott, házibulikra járt, verekedésnél vigyázott a zakókra, nőügyei voltak. Szerinte lemaradtam tőle, sürgött, jöjjenek oda, ahova ő jár. Azt mondtam, nekem is van társaságom. Egy biztos, táncolni megtanult abban a bandában. Úgy dobálta ki Szukics Magdát, mint egy fenomén.

Tánciskola után hazakísértük. A Duna-parton lakott. Útközben elmondta nekünk, hogy tavaly kicsapták az iskolából, mert sorozatosan pimaszkodott az egyik tanárnővel. Aztán fejét hátravetve nevetett Köröendi Füttyi vagánytörténeteinek. A nevetése nem tetszett. A ház előtt, ahol Szukics Magda lakott, Köröendi Füttyi megkérdezte, felmehetnénk-e mi is. Bulizni még egy kicsit. „Nem lehetne még nálatok bulizni egy kicsit, anyukám?” – így kérdezte. Szukics Magda nevetett a megszólításon, és azt mondta, a szülei otthon vannak sajnos, de majd szól, ha elmennek. Közben rámpillantott. Bizonygattam, hogy az jó lenne. Búcsúzóul mind a ketten megcsókoltuk az arcát. Mint barátok váltunk el, akik jól buliztak.

Köröendi Füttyi nem lakott messze Szukics Magdától. A kapuig kísértem, ott még ácsorogtunk, beszélgettünk. Nehezen vált el tőlem, izgatta a lehetőség, amit Szukics Magdában látott. Kérdezte, hogy szerintem is kúr-e, én azt mondtam, persze, bár egyre kevesebb kedvem maradt a témához. Éreztem, ami izgalmas volt benne, mégsem vettem részt a tervezgetésben, hogy hogyan és hol kéne elintézni a kúrát, hármasan-e vagy külön-külön, ki szálljon be előbb. Végül azt mondtam, kiszállok. Köröendi Füttyi felzúdult, ne hülyéskedjek, végül is a dolgot letuttítottuk. Mindenképpen rendes akart lenni. Felajánlotta, ő száll ki, amennyiben úgy észleltem, én vagyok jobb Szukicsnál, nem ő. De neki az a véleménye, ne bízzuk a döntést a csajra, mert a csaj maga se tudja, mit akar. Nekünk kell határozottnak lenni, ez régi tapasztalat. Még az olyan csaj is lebegtetni a kérdést, amelyik annyira akar kúrni, mint Szukics. „Jó, majd megbeszéljük” – mondtam, aztán elbúcsúztam tőle.

Ő még utánam kiabált a kapuból, hogy ilyenben „tilos a tétova”, ez a törvény. Én meg hátra se fordultam, úgy hatalmaztam fel. „Akkor legyél te netétova.” „Tutti?” – ordította mögöttem. – „Tuttik tutti.”

Gyalog mentem haza az estében hosszú útvonalon, pedig még jártak a buszok és a villamosok. Enyhe tavasz volt, a körúton sok járókelő, a mellékutcákban alig valaki. Útközben határozott lett a véleményem, hogy nem, nem volt jó a tánciskolában. És utána sem. Szukics Magdába pedig nem vagyok szerelmes. Lassan már mindene tetszik, de nem annyira. Viszont felmerült a kérdés: mennyire kéne tetszenie? Honnan tudom én, milyennek kéne lennie egy jó tánciskolának, ha már szerintem az, ami volt, nem jó.

Én, aki – addigra kiderült – mindig csak másokról veszek példát, folyton lesek, és magam nem tudok kitalálni semmit, honnan veszem a bátorságot, hogy azt mondjam, ezek nem jók nekem? Viselkedni sem tudok, csak utánzatokban. Megyek az utcán, merő várakozás vagyok, kis álmok kis örültje, senki sem eléggé elég nekem, közben azt se tudom, milyennek kéne lenniük az embereimnek, ha nem ilyenek, és az is lehetséges ráadásul, hogy ezen a világon nincsen seholy az a társaság, amelyikhez én csapódni akarok, de annyira, hogy mindig mutogatom magamat mindenkinek, ott sündörgők körülöttük, hogy

esetleg. És aztán milyen alapon mondom azt később, hogy nem kellene? Lehet, hogy csak nem veszek észre bennük valamit. Szukics Magdán is csak egyenként vettem észre, hogy mi szép. Pedig ott volt, és azonnal meg kellett volna látni, ahogyan ő kiválasztott engem magának rögtön. Jó, most már szépnak látom, de nem annyira. És így tovább, egészen hazáig.

Aztán Körmend Fütyi mindig elmondta nekem a részleteket. Az iskolában úgy viselkedtek, Szukics Magda meg ő, mintha nem volna közöttük semmi, de majdnem minden délután elmentek valahová együtt. Vagy Szukicsékhoz vagy a Szigetre. Vagy játszótéri padokra este. A kúrás már első alkalommal megtörtént, de nem teljesen. Majd még sokat próbálkoztak, sok helyen, ami adódott, mindenféle részletesen előadott pózokban igyekeztek, mégsem. „Vagy a hártája túl erős, vagy velem van valami baj. Talán túl hamar elmegyek” – mondta gondterhelten Körmendi Fütyi, később felajánlotta, hogy próbáljam meg én is, hátha utat nyitok, Szukics Magda benne lenne, megbeszélték. Orvosi beavatkozás nem jöhetett szóba, mert kiskorúak. Biztattam, hogy igyekezzenek tovább. Szukics Magdával kerültük egymás tekintetét azokban a hónapokban. Az osztály lassan megtudta, hogy Körmendi Fütyivel jár, bele is nyugodott, ők mégsem mutatták. Mintha idegenkedtek volna egymástól, bár Körmendi Fütyi beszámolóit másról értesítettek. És ő nem hazudott, egyenesen megmondta a bajokat is.

Lovas tanárnő valamelyik óráján ránéztem Szukics Magdára. Aztán nem-sokára két üzenetet kaptam tőle. Miután a tanárnő kiküldött az osztályból, az egyik ablakmélyedésbe húzódtam a folyosón, és megint elolvastam a második levelet.

„Ha neked rossz az, hogy én azt csinálom a Körmendivel, én nem tehetek róla, hogy rossz neked. Megmondtam a tánciskolában, hogy szeretlek, és szeretlek most is. Te meg semmit se csinálsz. Én akkor csinálom veled, amikor akarod, mikor szólsz nekem. Csak szólj. És akkor megmondom a Körmendinek, hogy vége.”

Hallottam, hogy valaki tanáros léptekkel közeledik a folyosón. Beljebb húzódtam, szorosan az érkező felőli falhoz álltam, úgy legfeljebb visszafordulva vehetett észre, közben eltettem a papírt. Azt is hallottam onnan, hogy nyílik az osztályajtó. A lépések megálltak. Rajnák igazgatóhelyettes szólalt meg a folyosón. „Hova, hova tanítási időben?” „Rosszul vagyok – mondta Szukics Magda hangja. – Lovas tanárnő kiengedett az óráról.” „Csak nem?” „De. Nem látja, hogy milyen sápadt vagyok? Menstruálok.” Ő csak akkor engedte szabadon azt a nagy erőt, amivel utált bizonyos embereket, ha az illető belekötött. Máskülönben visszahúzódott, nehogy kicsapják megint – ezt ő maga mondta így nekünk, mikor Körmendi Fütyi meg én hazakisértük tánciskola után, hónapokkal ezelőtt. „És ha én menstruálok – folytatta dühítő hangon –, úgy előnt a vér, hogy lecsorog a lábamra. Mutassam meg?” „A te korodban? Szemtelenkedsz?” – kérdezte Rajnák. „Szóval mutassam meg” – hallottam a hangját, és biztos elkezdte megmutatni, mert Rajnák sietni kezdett, ellebbent az ablakmélyedés előtt a folyosó kövére meredve, aztán hamar megszűnt lépéseinek zaja.

Akkor szóltam ki az ablakmélyedésből, hogy itt vagyok. Bejött hozzám, nekitámaszkodott a szemközti falnak. Még mindig lihegett dühében, az arca sötét volt. „Szemét alak.” Aztán rámnézett. „Lovasné azt mondta, hogy siessek vissza. Nem akarom, hogy megint kirúgjanak ezek. Na mi van?” „Semmi.” „Hogyhogy semmi? Elolvastad, mondd meg, mi van. Én már ennél többet

tényleg nem tudok csinálni.” Átléptem a falhoz, ahol állt, a szájára tettem a számat, miként azt másoktól láttam, aztán meglepődtem, hogy a nyelvemet átszivja magához. A szaga volt a legjobb. Megfogtam a mellét is. Majd a combomat a lába közé vette, csúszkálni kezdett rajta, a legvégén egy hosszút, nagyot sóhajtott és kinyitotta a szemét. „Na látod” – mondta. Indult vissza az osztályba. Az ajtóból még visszaintegetett, mikor utánanéztem.

Néhány percig csendes volt a folyosó ezután. Csendben álltam a falnál én is. Aztán csengettek.

Lovas tanárnő az elsők között jött ki az ajtón. Ahogyan az órán mondta, odajött hozzám az ablakmélyedésbe.

– Sajnáltam, hogy ki kellett küldenem téged. Ezt az anyagrészt neked is szántam. Továbbra sem akarsz jelentkezni?

– De. Én szívesen.

Csúfondárosan nézett és kicsit szomorúan.

– Na mindegy. Odaadom neked a jegyzeteimet a forradalmakról. Csak hogy tudd, mi az, amin nem voltál ott. – A kezembe adta a papírjait. Sóhajtott. – Mást vártam tőled. De én makacs ember vagyok. Nem szállok le rólad, amíg meg nem tudom, miért változtál meg.

– Megmondjam, hogy mért? – kérdeztem.

Megijedt a hirtelen ajánlattól.

– Velem van valami bajod? Azt is mondd meg, ha velem van valami bajod. Ugye most nem fogsz mellébeszélni?

Már tudtam, hogyan szabadulhatok meg tőle.

– Megmondom. Én félek a tanárnőtől.

Megkönnyebbülést láttam az arcán. Talán durvaságra számított, sértésre, amit nem lehet jóvá tenni, vagy arra, hogy sértődött vagyok, de úgy, hogy nincs engesztelés, mert nem találunk rá szavakat. Még nem tudta, hogy az imént kitaláltam a módszert, amivel elérem, hogy ezentúl békén hagyjon, ezentúl én figyelhessem őt, amint bejön az osztályba, leteszi az osztálykönyvet, meghallgatja a jelentést, beírja a hiányzókat, és közben a tekintetemet kerüli, ő lesz az, aki nem jelentkezik nekem, nehogy feltűnő legyen. Gúnyosan kerültem kívül és furcsa unalommal tudtam előre, mi fog történni.

– Félsz tőlem? – nevette el magát Lovas tanárnő. – Miért? Éppen tőlem? Hát ennyire nem ismersz? Mért félsz tőlem? Na halljuk!

Kissé előrehajoltam, közelebb az arcához.

– Mert szerelmes vagyok a tanárnőbe.

Aztán már csak jól kellett befejezni, vagyis megfordulni ott, és elfutni tőle, végig a folyosón, az egyenköpenyes diákok között a lépcsőházig, ott fel, eltűnni a nagy iskolában, mintha nem bírnám ezt a fájdalmat.

(Folytatjuk)

Máros

A robbanás

Ez már vajon a Máros? A töltésen túl, az országúttól balra – de ha Pest felé megyünk jobbra –, az egymásba kanyarodó, egymás mellett futó rozsdás és fényes sínek felett már ott magasodik a tábla: Máros. De ez csak annyit jelent, hogy ez a Máros teherpályaudvar. S a rozsdás síneken látható, hogy valaha ide több szálon futottak szerelvények, s több szálon futottak szerte, s a vasbakokkal lezárt vakvágányok mutatják, hogy ez hajdan ideális veszteglőhelynek számított. Erre utalnak a hátsó rámpák, melyeknek széle itt-ott már letöredezett, de a magas gáztól félig eltakarva valaminek mégis az olyan állandóságát jelentik, mint jelentheti az atlanti fal egynémely betonbunkerje a partmenti homok hullámainál lazán beterítve. A rámpák a tehervagonok ajtaival egyvonalban voltak, ami a napokig tartó elcsigázott veszteglést néha percekre megkönnyítette, a csikorogva félretolt vagonajtó mellett simán lehetett kicsoszogni, minden kapaszkodás vagy lábemelés nélkül. Az összezártság szaga után úgy öblíthette át az orrjáratokat és a tüdőt a friss levegő, mint egy hűvös fürdővíz a testet, amire azt szokták mondani, hogy üdítő, de aki tud még emlékezni a vízszintes nyújtózásra a bucskát vető lemerülés előtt, az tudja, hogy ez a szó vajmi kevés. S a tüdőből friss illatú vér áradt szét a testben, a vörös vértestecskék lubickolva szállították a Duna szagot, a folyami hajók és fekete ladikok fűszeres kátrányszagát, s a fenyőgyantás fűrészpor-szagot, amit a Mahler falemez gyárból fújt széjjel a szél.

Ez már mindenképpen a Máros. Mert Mihalicz úr éppen innen kiindulva sétált hazafelé, a szemerkélő langyos esőben azon tűnődve, hogy ernyőjét kinyissa-e, mert inkább csak pára esett, ami az arcot lebegve körülfogja, de a hajon mégis vizesen kicsapódik, amitől olyan lesz az ember feje, mint az őszi esőtől laposra vert lombhullató erdő. Az ernyőjét végülis kinyitotta, s zöld trencskó kabátjában úgy festett a fekete ernyővel, mint egy ázó, penészedésnek induló gomba, ide-oda imbolygó, csillogó kalappal.

S akkor következett be, amiről sokáig nem lehetett szavakkal beszélni, mert egyszerűen nem ment be a szájon és az orron a hangképzéshez szükséges levegő, s amikor már bement volna, akkor világosodott meg Mihalicz úr előtt, hogy vannak dolgok, amikhez egyszerűen nincsenek szavak, vagy ha volnának is, foszlik a fonál, amire felfűzni lehetne őket, s kiszámíthatatlanul, alattomosan minden mállik és gurul.

Mihalicz urat, mint egy egészen könnyű, pudvásodásnak induló gombát, valami a földről felrántotta, fekete ernyőjét kifordította, s mintha spórák repülnének az arca körül szerte, percekig függönyösen lengett a levegő.

Kifordított esernyővel, a nyakig sáros trencskó kabátban úgy bicegett végig a Dunasoron, mint akiben valami belül megszakadt, s csak a Hofmeister-féle sarki vendéglőben tért magához, ahol Katóka előzékenyen belediktált egy snapszot, belekalkulálva, hogy állapota miatt fizetni úgysem fog. A nagy-

terembe sűrűn gomolygott be a kinti pára, mert az üveges ajtót becsukni nem engedték – ki tudja, nem lesz-e folytatása a robbanásnak – s Katóka csörömpölve söpörte össze az ablak alatt az üvegcserepeket, háromszor kellett fordulnia püpozott szemétlapáttal. Mihalicz úr sokáig ott maradt, mint aki fél hazamenni, s végigvárta a Samu rendőr ebédelését is, s közben háromszor mondatra el magának, hogy mi is volt az, amit ő megélt, a Samu rendőr kanáláról megalvadva csöpögött vissza a kelkáposzta, míg tagolva mondta, hogy a veszteglő szekerek egyikén valami gondatlanságtól felrobbant a lőszer, s arra lehetett számítani, hogy a robbanás végigterjed a szekérsoron, s félő volt, hogy átterjed a vakvágányra tolt vagonokra, amikbe már hajnalban berakodtak. Samu rendőr kenyeret márt a kihűlt kelkáposztába, s a harmadszor ismétlődő elbeszélésben most mondja először, s igen-igen halkán, hogy öt katonát halt meg. Mihalicz úr a kifordított ernyő küllőit igazgatja, s Samu rendőr szinte megkönnyebbül, amikor a hátsó teremből ma is hallja énekelni a Kiskatót: Nini, nézd csak a Samut, ebéd közben elaludt, nyitva maradt a szája, kiesett a villája. Erre legyint és annyit mond: ilyen a gyerek. Ezt Mihalicz úrnak szánja, de felnézve látnia kell, hogy az csak az esernyőt nézi, s a keze erősen remeg.

Micsoda feneketlen mélység lehet a Máros alatt

Kiskató a sezlona vitte a játékszereit. Az új Bandzsi babát, ami tulajdonképpen a régi volt, de Omika az arcát kenyérbéllel átradirozta, elképesztően fekete galacsinok sodródtak össze a művelet során. A zöldmintás testét áthúzta valami bordó anyaggal, új huzatot kapott a Bandzsi, mint egy paplan, de ez végleges volt, mert nagy öltésekkel Omika rá is varrta. Vitte a kocka alakú szagos üveget is, aminek sugarasan díszített, cifra dugója volt, s ha ezt időnként kihúzva az üvegbe beleszagolt, a játéka mindig új szférába emelkedett, a titokzatos, sose lehet tudni szépségek szférájába, az egyszer minden bekövetkezhet végtelen lehetőségei közé. Omika ebben nem zavarta, ők ketten mindig összehoztak valamit, amiben jó volt elidőzni. Mint most például. A sezlona csak úgy feküdt a Bandzsi, kezei-lábai vastagon szétvetve, s akkor Omika azt mondta, hogy talán beteg, s ő szívesen ráhagyta, s akkor, hogy talán operálni kéne. Kórházban. De ez már mellékes volt, a kórház szó elrepült, mintha ki sem mondták volna, az operálni az ott maradt, s zenélni kezdett, úgy mint mikor az anyja fogat húzatni ment, s ő egyedül maradt otthon, s a rádió fönn a sarokban végig zenélt, mert bekapcsolva hagyták, egész furcsán énekeltek benne, ahogy embert ő még sosem hallott, s egy férfihang időnként mondott valamit, amiben mindig benne volt, hogy opera. Ez jó, ez jöhet Bandzsi fekszik, a rádióban énekeljenek, s egy kicsit minden rajta van a rég kiürült cifra üveg szagosvíz illata. Most talán Omika elmondja a Márost is. Úgy jó, ha magától mondja és nem kell kérincselni. A templomot, amit kiástak. Micsoda feneketlen mélység lehet a Máros alatt, hogy egy templom is belesüllyedhet, aminek pedig nagy tornya van. És ástak az emberek, ástak, és megtudták, hogy ez apácák temploma volt, a mostani apácáknak ezért nincs külön templomuk, a rendes templomba járnak, s az a porcelános valami néha moccan a fejükön, ahogy simán mennek, és mindig mosolyognak, amikor jönnek az egyházi adóért. A Máros alatt aranypénzeket is találtak és arany nyakláncot. Csak ezt el ne felejtse mondani Omika. Az egészben talán ez a legfontosabb.

Mi kanyarodik, a Duna, vagy a vasúti töltés? A Gyár utcai aluljáróig – ahol mindig gyanús szag van, s a vonatok oly közel dübörögnek el az ember feje fölött, hogy óhatatlanul azokra kell gondolni, akiknek a testén robogtak át – a Duna és a töltés együtt fut, egy keskeny partrészt szabadon hagyva, amit valamikor úgy hívtak, hogy sétány. (De ez az anyja sétánya volt, nem az Omikáé. Omika mindig a Dunasoron ment, reggel le, délben vissza, aztán megint le és este megint vissza. Omika nem ment sétányokon, mert neki mindig sietni kellett, mert a lakásban ott volt bezárva a mamája, akinek a g y e r e volt, s ha Omika nem zárta volna be, ő is úgy csinált volna, mint az Égerer néni, aki az udvaron táncol és énekel, s néha még a szoknyáját is felhúzza meglebegteti. S Omika a rekkenő hőségben is minden délben hazagyalogolt, éppúgy, mint a kopogó télben, h á t v o l t e g y é l e t e s z e g é n y n e k . Ezt az anyja mondta, akkor, amikor már Omika harmincöt éve halott volt. Omika idő előtt halt meg, nem maradt érkezése arra, hogy a közbülső rosszakat elfelejtse, s gyerekkori fényes rézüstök habos krémei és ifjúkori állék faragott köpadjai között kedvére elidőzzön.

Anyja sétánya az aluljáróig tartott, Duna-sóderrel simára kiterítve, s ha a messzi párákból éppencsak feltűnt a félegyes mohácsi hajó fodrozódó füstje, a fehér tányérsapkás Lambert a harangot kongatni kezdte, s akkor a Dunasoron mindenki tudta, hogy mindjárt itt a hajó, a gyerekek sokszor a tányér leves mellől rohantak nézni a kikötést.)

Nem lehet tudni, hogy a Duna kanyarodik-e, vagy a töltés, csak az biztos, hogy a Gyár utcai aluljárónál kettéválnak. Talán fel lehet lenni egyszer valahol egy régi térképet, amin a domborzat mélybarnától okkersárgáig halványodik, s a vizek valóban olyan kékek, mint a töltés magaslatáról nézve nyáron a Duna, s az sem baj, ha a Duna-kanyarokat s a senki se tudja merre ágazó Kisdunát elnagyolva mutatja, úgy, mint egy régi térkép-naptár a Nagydunát, aminek a kanyarban lévő szögletét elsikkasztották, s úgy húzódik a kék vonal, mintha sajátmagának átlója lenne. Amíg nincs egy ilyen térkép, bele kell törődni abba, hogy a vijjogó sirályok s a minden szököévben egyszer feltűnő hóbagoly többet tudnak a vizek kanyarairól, a szárazföldek beszögeléseiről, a félszigetről nyúló kettős nyúlványú fíafélszigetről, mely a köröző madár szemében olyan lehet, mint a szarvait kinyújtó vízicsiga.

A tágas lapályt a Duna és a töltés között mintha isten is arra teremtette volna, hogy a nagy ipari fellendülés egyik fészke legyen, s a múlt századtól úgy termettek itt a gyárak, mintha tojásból bújtak volna ki. A Duna adta a vizét a kazánokhoz, tartályokhoz, áztatásokhoz, mosásokhoz, lúgozásokhoz, hígításokhoz, szállításokhoz, s cserébe simán nyelte el a savas vizeket, lúgos vizeket, piros vizeket, fekete vizeket, iszamos, sikamós, bűdös vizeket. Széltében-hosszában azt mondogatták, hogy a helység valóságos gyárvárossá nőtte ki magát, s ezt a lakói már-már el is hitték, mert egy bizonyos széljáráskor még a Dunasoron is érezték az élesztőszagot, festékszagot, s egyéb különös vegyi illatokat, amiknek az eredete már bizonytalan volt. Jöhettek éppúgy a Sloesser-Germain és Társa konyakgyárából, mint az Alexin Zsirművekből (ahol a híres Kalács-Alexint is készítették). S néha jöttek futó sósborszesz és mentolszesz szagok, de ezek a többenél hamarabb elillantak.

Csak valami apróságon múltott, hogy a meleg komlószag nem feküdt rá a városra a szélcsendes nyári napokon, mert a Dunasoron már a múlt század-

ban felépült a sörgyár, Haggenmacheréknak a ki tudja, hányadik gyára, magas téglafallal körbekerítve, negyven méter magasban is voltak ajtajai, kis kerítés nélküli kilépőkkel, néha azt lehetett hinni, hogy itt csigákon akarták felhúzni az árpás zsákokat, de az évek során egyre bizonyosabbá vált, hogy itt nem akartak semmit, pusztán a századvégi nagytőke (ipari tőke, finánc tőke?) ajándékozta meg az álmodozóbb községi ifjúságot, hogy a Duna közepére evezve azt hihesse, hogy a parton egy angol katedrális lát, vagy egy észak-német templom-hodályt. A vörös-barna téglafalak egyikében – a gótikusan felszökő tető alatt – bemélyesztett fülke volt, benne madonnával, s ha a Duna felől sütött rá a reggeli nap, vagy ha a délelőtti sugarak finoman súrolták, úgy ragyogott a máza, mintha még Luca Della Robbia csinálta volna egy késői megrendelésre, előre tisztelve a tizenkilencedik századi nagyipart. Amikor a helyi érdekű vasúton egy kopott redingotós öregúr azt mondta, hogy innen szállították az ország minden zugába a Szalon, a Maltos és Szent Gellért sört, s azon túl még Bosznia-Hercegovinába s Szerbiába is, s a falak mögött egy 750 lóerős gőzgép működött, az utazóközönség diszkréten összemosolygott.

A Wein Lenzösvő Gyárnak már csak a Gyár utca végén is túl, a Máros felé ívelő kanyarban jutott hely, a Papírgyár nagy bálarakásai és hulladék-halmai mögött, s a kanyartól kezdve a rétre lehetett látni, s a rétnak egészen a belsejében egy faépitmény volt, hasonlított a rozzant fa füstölőházakra, s a nagy kifutós disznóolakra. Omika Kiskatónak azt mondta, hogy ott a dögte-mető, s ahol az a faépitmény van, ott állatokat is szoktak égetni, s ha déli szél fúj, a Wein féle Lenzösvő Gyárban is érezni az égetthús-szagot, s ha a nagy ablakok nyitva vannak, előfordul, hogy a vég fehér vásznakra korom száll.

Az otthoni szekrényekben a fehér slingelt és lyukacsosra himzett szekrénycsikoktól félig eltakarva, világoskék szalaggal összekötve álltak a kocka-formájúra rakott lenvásznak és fényes damasztok. Kiskató megnézte, van-e rajtuk korom, de nem volt, pedig ezeket mindet az Omika hozta a Wein féle Lenzösvő Gyárból, minden évben karácsony táján egy szögletesre rakott, összekötött stósszal. Azt mondta, neki már úgysem kell, sohase tudná elhasználni. (Valamelyik döbröközi házban hétköznapi is damasztal terítenek, s este a csizmát lábukról lerúgva damasztágy neműbe bújnak, mert anyja a világoskék szalaggal átkötött stószokat a háború után egész Döbröközig vitte. Egy fénytelen éjjelen a vonatton ülve nagy fekete erdőségeket látott, amik a szélben lassan imbolyogtak, s a visszafelé úton a déli verőfényben csodálkozniak kellett, hogy a táj csupasz, alig-alig serken itt-ott valami gabonaféle.)

Kiskató az ablakpárkányon ült a plüss párnán, lábait vízszintesen kinyújtva (a kisgyermekkor gyanútlan ülése ez, a fotográfus is így örököltette meg két éves korában, szemét és száját diszkréten átszínezve, éppenhogycsak érvényesüljön a gyermeki hamv). Omika szorosan az ablakpárkánynak dőlt, teste volt az eleven korlát, mert egy gyereknél sose lehet tudni, még akkor se, ha igazán jó kislány. És Omika megmutatta Kiskatónak a főművezetőt. Ott ment a túlsó oldalon, s Kiskatónak úgy rémlett, hogy már látta, magas volt, katonaszínű kabátban, ősz haja hátrafésülve a homlokából, fényesre tisztítva rajta minden és kivasalva, s ahogy lépett, mindig csak a túlsó, a balkarja mozdult, a jobb mereven lógott lefelé, s Omika azt mondta, hogy az fából van, mert a főművezető h a d i r o k k a n t. Kiskató éveken át látta, hogy ott megy fel és le a túlsó oldalon, a merev kezén nyáron is kesztyű volt. Mihelyt a sovány, egyenes tartású ember a képbe belépett, Kiskató fején ez a szöveg

szaladt át: Ott megy a Wein úr. Mint az idegen nyelvű filmek felirata. Pedig akkor még írni sem tudott, s moziba sem vitték magukkal soha. Egyszer ugyan hallotta Omikától, hogy ő Wein urat sose látta, mert talán nem is él Magyarországon, de ez már későn jött információ volt, nem volt kedve a dolgok átrendezéséhez.

Ruszin internáltak, ruszin büntetőszázad... Hol így mondták, hol úgy...

A vasárnap forró volt és rezzenéstelen, amilyen csak egy vasárnap lehet, s olyan végtelen hosszú, hogy az ember már ebéd után azt hiszi, hogy a vasárnap nem is egy napból áll, hanem kettőből. A leeresztett vászonrolók mögött késő délutánig megreked a vasárnapi ebéd szaga, és anyja a konyhában fáradtan nyúl ide-oda a mosogatásszagban. Apja a szelzonon nappali módra alszik, időnként a ritmust megugrasztva nagyokat horkan, de a füle az alváson kívül reked, mindig pontosan hallja, hogy a lakásban mit beszélnek halkán, s ha úgy kívánczik, előbb vagy utóbb válaszol rá. Kiskató a félig nyitott kapunak támaszkodott, ide-oda billegtetette magát, s hátával a ruhán keresztül is érezte, hogy a kapu festékrücskei a napszagú szárazságban tovább pattognak.

Szokoliék útra készen jöttek ki a házból, pokróccal, szatyorral, úszógumival, Szokoli Kiskató fejére barackot nyomott, és azt mondta, hogy gyere velünk, szólj az anyukádnak. A konyhában látta, hogy anyjának a feje fáj, s a zsiros mosogatólé piros rücskökkel a vájdlingra ráragad, s hogy anyjának egyetlen vágya, hogy békében hagyják, s ő mehet, ha akar. Azt is tudta, hogy apja ezért az anyját gyötörni fogja, de csak akkor, ha Szokoliékkal ők már messzire járnak, mert apja él az alvás-adta joggal, s úgy tesz, mintha nem hallana semmit. Ő, Kiskató mindig mehetett, ha akart, mindig csak utólag derült ki, hogy nem jó dolgot művelt. Mi a fenéért engedted el éppen Szokoliékkal, hallotta előre az apja indulattól fojtott hangját, s azt is tudta, hogy este átküldik vele Szokoliékhoz a HÉV vonaljegy árát oda és vissza, s Szokoliék furcsán mosolyogni fognak, s a pénzt visszaküldik. Még föl sem szálltak a HÉV-re, s máris úgy gondolta, hogy inkább hintáztatná a kaput az egész kétnaphosszú vasárnapon át, izzadt homlokkal a tűző napon.

A HÉV-ről leszállva rengeteg vonatsínen lépkedtek át, ő nem is tudta, hogy ennyi vágány is létezik, ferdén vágtak át a fényes és rozsdás síneken, s amikor már csak rozsdás síneket láttak, azt hitte, hogy itt is egy kálvária van, mert egy földből épített magaslatot lenn is és fönn is vasrácsos kapuval zártak el, s a vasrácsok mögött téglával szegett földlépcsők voltak, s lassan emelkedve, egyet kanyarodva vittek a magasba, mindez olyan volt, mint az Olajhegy utca elején az omló kálvária, azt is ilyen fonnyadtan verte föl a fű és a gaz, s ott is és itt is messziről virított a sárga kutyatej. De a három keresztnek a kitekert karú latrokkal, s az égre emelt arcú Jézus Krisztussal itt nyoma sem volt, s letört karok és lábak sem heverték a földön, mint az Olajhegy utcában, s a kopott orrú asszony is hiányzott a féloldalasan eltekert ruhában. A nagy márosi robbanás dönthette le a keresztet, s törhette pozdorjává Jézus és a latrok testét. Ha nem Szokoliékkal lenne, most megkerülné az épített dombot, mert biztos, hogy a lépcsők alatt ott a szentsír, amiben behorpadt hassal egy sovány Jézus fekszik. Arcát a vasrácsos dugva nézné a piros örökméceszt, s újból megszámolná Jézus öt sebeit, s ha fillérje volna,

a rácson át bedobná, mert Omikával is így csináltak mindig, amikor a kálvária előtt elkanyarodtak a Szent Gellért utcába.

A dombnak trágya szaga volt, és előtte elmenve látni kellett, hogy disznóürülékkel van vastagon befedve.

Leereszkedtek a töltés oldalán, jobbra, a rét belsejében ott a dögtemető, s mintha itt lett volna a Wein-féle szövőgyár, de csalárdul átrendeződött minden, zárt kapuk mindenhol, légmentes ablakok, ilyen tartós mozdulatlanság csak a raktárak körül van. Semmi emberi hang, vagy mozgás, talán csak egerrek járnak a beraktározott holmi között, s mindent kikezdő, tühegynyi bogarak, a résekből kibúvó ezüsthalacszkák. A bombatölcséreket itt még nem temették be, de frissen és dúsan mindent benőtt a zöld, itt-ott még napraforgó is felütötte a fejét, s csak közelről lehetett látni, hogy a kráterek alján mindenféle vasak is hevernek, s szétroncsolódott betondarabok.

Az épületeken túl már vízszaga volt mindennek, de nem egészen olyan, mint a Nagydunánál, kicsit pocsolyásabb, hasonlított a tavi hal ízére, amit még a háború előtt ettek, s a vázában kicsit megposhadt, zölddé vált víz szagára. Amikor a nagy vízi fákhöz értek, amiknek a gyökere hol kibukkant a sárból, hol visszasüllyedt, mint egy kérgesbőrű vízikigyó, úgy rajzoltak elő a szunyogok, mintha a nyár kezdetétől rájuk vártak volna. Omikával idáig sohasem jöttek, s biztos, hogy nem is jöhettek volna, mert itt örbódék vannak, dohlegelelő betonbunkerek, s a repülőgépek egész alacsonyra ereszkedtek az aknakereső mágneskarikával, s olyanokat mondtak az emberek, hogy a Mahler Falemez Gyárban ruszinok vannak. (Ruszin internáltak, ruszin bűntetőszárad, ruszin munkaszolgálatosok. Hol így mondták, hol úgy, de mindig csak a fogaik közt szűrték a szót, ahogy az angol rádiót szokták emlegetni. S amikor egy sorbaállásnál egy nem túl távoli robbanástól – amitől a kirakatüvegek is hosszasan remegtek – az emberek már szétfutottak volna, egy karszalagos férfi azt mondta, hogy maradjanak csak. Nem történhetett más, mint hogy egy ruszin a Mároson angyallá változott, egyenesen Szent Péterhez repítette egy tányérakna. A beállott csendben majdnem hallani lehetett, ahogy a karszalagos torkán az ádámcsutkának nevezett valami le-föl mozog. A nyakát úgy nyújtotta, mint egy girhes kopasz kakas, amikor cserebogarat akar lenyelni.)

Most már jöhetnének Omikával, ha élne, mert az örbódékban nincs senki, a ruszinok is, a katonák is elmentek, de lehet, hogy mostmár épp ezért nem jönnek. Omika itt is félne, mint a Kamaraerdőben, ahol egyszer fiatal korában furcsa módon magára maradt.

Szokoli azt mondta, hogy a földről ne vegyenek föl semmit, pedig a két fehérfejű gyereke azt beszélte, hogy valaki egyszer a Mároson aranykarkötőt talált.

Egy füves résznél fürödtek meg. A víz alja sima volt és süppedős, s valami lagymatag-lágy az ember térdéig egészen felkavargott, s erősen nézve látni lehetett, hogy a víz alatt valami gomolyog, mint a köd. És Szokoli akkor azt mondta, hogy átúsznak a túlsó partra, és Kiskatóban mintha valami megállt volna, mert úszni ő sem tudott, sem a fehérfejűek, s azok mégsem szóltak egy kukkot sem, hallgattak, mint a parancsnok előtt a ruszin internáltak. Először a fehérfejű lányt vitte át Szokoli, a piros úszógumi közepén világított a feje a napon, mint egy fakó labda. Ők a fehérfejű fiúval ketten maradtak addig, s az azt mondta, hogy ő nem fél, de Kiskató ezt nem hitte el, mert látta, hogy egész fehér a szája. A fehérfejű fiút verte az apja, a hétnek mindig egy

bizonyos napján, de előfordult, hogy máskor is, ha úgy hozta a kedve. A verésnek szabályai voltak, kimunkált menete; a letolt nadrágú, csupasz fenekű fiúnak a kád szélét kellett fogni, ezt mindenki tudta a házban, mert pattogott a vezényszó: fogd a kádat, s az is nyilvánvaló volt, hogy a szíj meztelen fenéken csattan, hisz annak egészen sajátos a hangja, s nem törődtek vele, hogy a fürdőszoba-ablak nyitva van, s az ordítás még a háztetőkön is túlszáll. Ha a fehérfejű sokáig bírta ordítás nélkül, a verés mindig tovább tartott.

Már jött is vissza Szokoli a piros karikával, amit nevetve az ő derekára húzott, s indulni kellett a vízbe befelé, és Kiskató olthatatlan vágyat érzett a szikkadt kapufélfa iránt, s kívánczozott a rolók mögött megrekedt ebéd-szagba, a kétnapnyi hosszú vasárnap meghitt nyugalmaiba. S már csúszott is ki lába alól az a sikamlós valami, s ahogy Szokoli a gumit tolt, csikot húzott maga után, mint a csónakok, két hónaljával és két kezével kapaszkodott a gumiba, s érezte, hogy a lábát valami simítja, hol csak a talpát, hol meg a térdét is, és följebb akart húzódkodni, de akkor megrúgta a Szokoli hasát, és a lábát inkább visszaengedte, és dermedten türte, hogy azok a víz alól felé nyúláljanak, a sima léptű márosi apácák, akiknek a temploma lesüllyedt, s elsüllyedtek ők is, néha csak a fehér leffentyű simítja a talpát, máskor meg két kézzel kapkodnak utána. A fehérfejű lány is nagyon szótlan volt a parton. Kiskató messzebb akart kerülni a víztől, legszívesebben az orrát is befogta volna, hogy a szagát se érezze, mert azok ott lenn a mélyben poshadnak biztos, mint a nyúlóssá vált tulipánszárak, ennyi idő óta víz alatt lenni! És megint jöttek a szúnyogok felhőben, megint futva menekülni kellett, s mikor a bokros részen túl volt, a szúnyogok is elmaradtak, néhány percig megkönnyebbülve állt, mígnem valami csillogó egy ablakból a szemébe nézett, elveszejtő fényességgel szinte világított; a sugarasan betört ablak négyzetéből jött a tekintet, s ahol az üveg is hiányzott, ott látszott is, hogy benn a homályban valami mozdul, s a mozdulásnak hangja is van; ahogy az angyalok repülnek, puha és suhogós, de néha csattogósan verődik. A betört ablak mögött a ruszin angyal tollászkodott. Tépetten, rongyosan, tetvesen, de mégis angymódra. Lenn a kapu deszkákkal beszögezve, de ennek itt már jelentősége nem lehetett. Sem a sorompónak, sem az örbódénak, sem a síneknek, sem a feketére üszkösödött fabodegáknak. Kiskató az angyal tekintetét elveszítette. Csak féllépést lépett tétován vissza, s a tekintet nyomban kihunytt, holott Kiskató tudta, hogy nézi, figyelme még egy percre se lanyhul, de nem volt mód többé az egymás szemébe nézésre.

Kiskató állt a földnyelven, és nem tudta, mi a teendő.

Az én lelki műemlékeim....

....mondta Kiskató, mert néha ilyeneket szeretett mondani. És ilyenkor mindig valami adósságfelét érzett, mint egy régész, akinek nagy a restanciája. Feltérképezni, azonosítani, megkülönböztetni, datálni, leltározni.

A márosi kálvária szakszerű leírását adni pontosan abból az időből, amikor kiderült róla, hogy nem is kálvária, hanem állatterelő, mert a két rács között a lassúdan kanyargó lépcsőn egészen szorosan hizott disznók álltak, s rózsaszín, fényes orrát mindegyik feltartotta, hogy a sűrűségben levegőhöz jusson. A tétényi sertéshizlalda és a vágóhid között itt töltöttek egy egész délutánt. Még akkor is jelentős veszteglőhely volt a Máros.

A Gyár utcai aluljáró illatát meghatározni abban a pillanatban, amikor a csattogó vasakon a vonat keresztüldübörög, s a réseken át közlelőre érezni a mozdony monstrum-erejét, remeg az egész alacsony beton-erődítmény, s az ember a saját megriadt szívverésén át hallja a hangot, s nem tudni, hogy mi dübörög jobban; az egész instrumentum vagy az ember feje. Aki ilyenkor felfelé fordítja az arcát, láthatja alulról, hogy hogyan működik egy magyar gyorsvonati gőzmozdony, mely már a Párizsi Világkiállításon is nagydíjat nyert, de az arc ilyen felfelé fordítására csak az képes, akiben él a „tudományos kíváncsiság”, mert a mozdonyból vízzé vált forró gőzök csöpögnek, s a plüssüléssel gyorsvonati kocsikból is olyan permet hullhat, mely ismerős lehet a Dunai Bolgár Kertészeti gilisztáinak, s a kanálisokban feltűnő cickányoknak és patkányoknak.

Az ittmaradó széngázban az aluljáró-szag felerősödik és konzerválódik az idők végezetéig.

Azonosítani az állottvizekben tekergő hosszú hínárokat, a kocsonyás fényű szárukat s leveleiket, a hajlékonyságot, mely csak a vízen átderengve tűnik lágynak, mert szíjas rostok között csillog a halvány klorofilkocsonya.

A tűzzománcba égetett percet kikotorni, amikor egy jegenyenyár tetején úgy fénylik a nap, mint egy szidolozott tányér, és a napig érő jegenyenyárnak csak félméter árnyéka van, és a víz alá az iszapgomolygásba nem megy le az árnyék, ez a víz majdnem megkocsonyásodott; a gurgula halszemek között emberszemek is néznek, pislogás nélküli meredt szemek. Fönn semmi sem mozdul, se a jegenye, se a nap, sem az árnyék, de lenn lassan mozdulóban minden, érezni, ahogy a lábujjak között elhúz egy vízáram, meleg-gomolygások úsznak a hidegbe, valamitől lassan minden keveredik, s a keveredésben fölfelé szállnak a megbolygatott vízfenekei szagok.

Újraépíteni a dögtemetőt, melynek fekete faépítményében már benne van az összes városon kívüli sintérház a zsirosra döngölődött fekete földjével, mely sikamós-csúszós, mint a viaszolt padlók. Kínosan felsepert minden, mint a régen lebontott hőhőházakban volt, ahol naponta sepertek a hőhősegédek abbán a reményben, hogy valamit még jóvátehetnek. Talán abban bizakodtak, hogy a szagok, s egyéb láthatatlan dolgok is kisöpörhetők.

És szorongattatásokból, menekülésekből, csípős verejtekéből, elvesztett fésűk és kiszáradt rozsdás zuhanyrózsák töredékéből összegyűrni a ruszinokat, talán elég egy cseppnyi emlék-kovács. Amint a vonat tetején dermedten hasálnak, s a hátra lökődő kénszagú füstben először azt hiszik, hogy a vonat-kémény lángol, de aztán úgy tűnik, hogy maguk előtt tolják a feketeségből kilobbanó napot. Jó irányba mentek, pontosan keletnek. Aztán a nap a kéményről oldalt lebillent, s már ellenőrizhetetlen lett a vonat iránya; ha tudták volna, hogy pontosan hány óra, hány perc, s hogy a szerelvény hány fokot zár be egy egyenesen húzott napsugárral... Az iránytűjük a fejükben időnként rándulva megugrott, s hol azt hitték, hogy előttük van még, hol meg azt, hogy végképp mögöttük Hardicsa, Kazsu, Brezovecz, Sztarina, Dubrava, Hrabova-Rosztoka és Bresztó.

Reggel látták, hogy az enyhe horpadásban, ahonnan az éjjel összegyűlt vizet a nyelvükkel felitták, megkérgesedve ül a fekete korom. Akkor a zasztavnyik az öklével a kormos horpadásba háromszor belevágott és azt kiáltotta, hogy Krisztus közöttünk, és nem kellett se vezényszó, se összebeszélés, egyszerre jött a válasz: Jelen van és leszen! És látták a falu „fehér Mariskáját”, ahogy vonulnak vele a völgyéyes házhoz, s a völgyény anyja kifordí-

tott ködmenbe burkolózva fogadja, s terített asztalhoz ülteti őket. Akkor percekig nem volt se szomjúság, se éhség, se a tetvek szünetlen vérszívása, se tifusz, se dizentéria, se kézben vitt lapos tányérakna, meztelen talpukat a sebesség léghuzatába kilógatták, kezüket szétvetve szellőzködtek és fennhangon ilyeneket mondtak: Van egy tinónk, párt keresünk ahhoz. Azt hallottuk, hogy ebben a házban szép üsző lakozik. Azért jövünk, eladó-e?

A robbanhatatlan vízcsöves gőzkazán

Az idős szakállas úron keménykalap van és fekete öltöny, mely ugyan a fényképen barna-puha, de barna-puha a keménykalap is, holott az a dolgok rendje szerint csak fekete lehet. A töltés és Duna közti nagy réten ül az úr egy összecsukható tábori széken, és mellette ott a Kiskató apja, a sűrű és göndör haja a homlokába hullik, és olyan, mintha a szeme szűrös-barna lenne, holott mindig is kék volt, s a nadrágját éppen most nőtte ki. („Mondja fiatalember, rég eljött otthonról? Nem. Miért? Mert közben a nadrágját kinőtte.”) Tágasság mindenütt, és érezni, hogy a levegőnek Duna-szaga van, a messze húzódó töltés fölött elsimult felhők úsznak. A keménykalapos úr és a kinőtt nadrágú előtt csövek labirintusa, tolattyúk, szivattyúk, szelepek rendszere, és látszik, hogy a szerkezet működésben van, mintha párák és gőzök lebegnének itt-ott, és egy csuklós szerkezet rajza egészen homályos, nyilván, mert szédítő gyorsasággal pörög. Ez a fénykép demonstráció. A nagy kísérletről. Ez a robbanhatatlan vízcsöves gőzkazán. Az úr és a kinőtt nadrágú rezzenetlenek, pislogás nélkül türik a hosszú exponálási időt is, mert hisznek a Steinmüller-féle vízcsöves rendszerben és a saját precíz munkájukban. A fényképésznek a térde is reszketett a térdnadrágjában, s amikor a fekete harmonikás vászon mögül kibújt, a homlokán babszemnyi vizgyöngyök ültek. Ha nem röstellte volna, legszívesebben futott volna a vízenyős lapályon, hogy a vízcsöves gőzkazán „hatósugarából” mielőbb kiérjen. Ez ki volt gondolva. Ha a keménykalapos úron és a kinőtt nadrágún kívüli okokból valami valamitől mégis robbanna, csak a felhők rajzolata és gomolygása változna meg az égen, s a felmagzott fűszálak dőlnének kifelé körkörösén.

A fénykép hátán kifakult barna tintával, szabályosan dőlő rondírással ez áll: Gyártási jogtulajdonos Magyarország és a Balkán-félsziget számára Eisele József Réz-, -ércmű- és gőzkazán gyára. Tintaceruzával kaparták utána: Vezérügynök az Osztrák Magyar Monarchia számára Overhoff Gyula, Bécs. A tintaceruzás még csak olyan rövidnadrágos írás, a barnatintás kalapos, komoly.

Kiskató ezt a képet Binkének adta ajándékba, és azt mondta, hogy ennek a falon a helye, s azonnyomban ki is gombostűzték, és elgondolták, hogy milyen szép lesz, ha a falakon csövek fognak kanyarogni, mert Binke szobája alatt lesz jövőre a gyári kazán, s a mennyezetet éppen csak át kell bökni, és csöveken jöhet a meleg, csak úgy egész mellékesen, mint a nagy gyári energiagazdálkodás egy hajszálvékony elágazása. Nem mindenkinek adatik meg, hogy egy robbanhatatlan kazán fölött lakjon, mely úgy tartja melegen a fölötte lévő szobát, mint a takarékra csavart láng a sütőt. Ebben a házban régen művezetők laktak, vagy gondnokok, vagy gépmesterek a Wein-féle lenszövő gyárból, vagy pocakosodásnak induló raktárnokok, akik hétvégén a dalárdába jártak, s a Hunyadi László indulója után elérzékenyedve intonál-

ták, hogy A vén Duna partján ott áll egy kis ház, úgy, ahogy azt Brahms, a nagy zeneszerző hajdan megírta. Az asszonyok az ablakokra még fehér grenadinból varrták a fodros kiséggönyöket, amiket úgy hívnak, hogy vitrázs, de a hajukat ondoláztatni már fodrászhoz jártak. Ez egy jó, masszív ház volt. Sose mállott a vakolata, mert vöröses klinkertéglából épült, s egy „ne adj isten” tűz esetén nem kellett tartani a lángok gyors terjedésétől, mert a lépcsői vasból vannak, ugyanaz a stílus, mint a Haggenmacher Sörgyár külső lépcsőié; fogja az ember a hideg vaskorlátot, cipői érces visszhangjából az egész ház tudja, hogy valaki érkezik, vagy elmegy, s gyakorlott fül a léptek ritmusából kihallja, hogy ki az, s hiába a csukott ajtók és elfüggönyözött ablakok tartózkodása, a vöröstéglás házon belül titok jószerivel nincs is.

A lakásokat valamikor raktárrá alakították – akkor jött el az ezüsthacskák s egerek világa – aztán újból lakás lett belőlük, leválasztásokkal, s különböző komfortfokozatokkal, az ablakokon nylonfüggönyök lógnak, egyikben-másikban piros muskáti van, s a déli szél hol állott iszapszagot, hol a Márosi Falemez (volt Mahler) Gyár gyantaszagát hozza. Binke ablaka nem délre néz. Pontosan ellenkező irányba. Így nem látja az út mögötti rét bogáncsvirágait, s a félszigetről tekergő gyárkémfüst fehér bejátszását a fáradtkek égbe. De van mivel kárpótolja magát, mert a hátsó udvar ócskavasai, kábeldobjai s törött betonjai mögül felmagaslik egy dombhát, amit ő úgy hív, hogy hegy – mérete akkora, mint egy félig földbe süllyesztett betonbunker, de ez csak félénk képzettársítás, mondhatnánk hallucináció, mert a hegyen olajfák nőnek és alig-alig iperedő nyírek, s nyaranta vörösbe borítja a rezgő szirmú pipacs. S minden szökőévben egyszer – amikor a levelek már rég lehullottak, s a víztócsák üvegeggé válnak – az egyik nyírré ráül a hóbagoly, és hiába minden; csattogtatás, kiabálás, kendő lengetése, el nem mozdul onnan, míg ő jön, nem látja. Amikor először a nyírré ült, meghalt, aki a barna-puha fényképen éppen kinőtte a nadrágját.

A hegyen túlnézni nem érdemes, mert ott a Papírgyár színes bálarakásai magasodnak, meredeken mint a Himalája, ha enyhe szél fúj, a kiszabadult papírcsfrangokat egyre csak mozgatja, lengeti, de erős szélnél mintha az egész imbolyogna, és ettől szédülni s émelyegni kell, mint a tengeri betegségtől. A targoncás éjszakánként csikorogva fékez és egymaga bontja és szállítja a hegyet, mindaddig, míg a bálák megbillenve rá nem omolnak, annyit hagyva szabadon belőle, hogy egész éjszaka ordítani tudjon, az alsó test már lapos, mint a végighengerelt kartonpapír, de a tüdejéből még préselődik a forró levegő, s a nylonfüggönyök mögött azt mondják, hogy hogy ordít megint egy részeg, s jóval éjfél után, hogy na végre abbahagyta, s a targoncás tudja, hogy hallják, mert minden ablak nyitva, de csak a higanygőz lámpa vakít föntről a szemébe. Binke, amikor megjött a nyári csavargásából, csak annyit tudott mondani, hogy hülye állat barmok. És minden éjszaka hallja, hogy az új targoncás jön és bontja a hegyet, s a targoncája ugyanúgy csikorog – és mozog, imbolyog az egész Himalája.

Az új hőkazántól egy kis tatarozást is lehet remélni, és szépen kanyargó fényes csöveket, féloldalasan beharmonikázott könyökcöveket, azbeszttal kövéritett sustorgó csöveket, titkos rendeltetésű kerek elzáró csapokat, s esetleg a földből felbuzgó apró gejzíreket, amik éppoly gyorsan eltűnnek, ahogy felbukkantak. S a csövek puhán, néha szortyogósan lélegezni fognak.

Talán fehérre meszelnek s újra vakolnak mindent. Akkor a lépcsőházban le lehet venni a plakátokat, Binke színes, de egyre fakuló tapétáját. Lesz be-

lölük egy nagy, tarka, összekötött bála, egy káprázatosra gyűrt stilusegyveleg, melyet ha a hátsó udvaron az eső is felpuhít, s szivárványszín patakokkal körbecsorog, már az sem ismer meg, aki összekötötte, s nem lehet tudni, hogy miért vörös az Úr angyalának a szárnya, s hogy hogyan kerül egy nyomorúan gótikus lábfej mellé Yvette Guilbert felpuhult foszlánya.

Binke néha egy pokrócot fogva kimegy a rétre napozni. Azt mondja, hogy a derékig erő gazban jól el lehet tűnni, de ha egy kicsit beljebb gyalogol, egy nagy területen csodálatos burjánzással nő a szarkaláb és mindenfajta lila és sárga virágok, amiknek a nevét nem is tudja, és időnként ezekből csokrot szed, s egy lekváros üvegben a sublótjára teszi.

Kiskató szája nyílna, mint aki mondana valamit, de aztán csak fordított nézéssel befelé néz, és látja a fekete, zsíros televényben a fehérre tisztított lókoponyákat, a tehén, kecske és kutyatetemeket, szorosan egymás mellett és egymás fölött, s a föld egészen lazán mintha még mindig mozogna, de ez már a dúsan nőtt szarkalábok rengése is lehet.

Vallomástétel

*Már bejártuk a szőlőt,
megkóstoltuk az új bort.
Fölöttünk valahonnét,
repkény-takarta
szurdokok felől,
állandó nótaszó csavargott.
Egy percre ráfeledkeztem
a lenti, összehajló
völgy fészkére:*

– Milyen szép!

*A vendéglátó pár kívül maradt,
kavarta, izlelgette, főzte
bográcsban a halpaprikást,
mi bementünk a zsugáterez
szobába. Nyersfa-asztalon
tördöstük a diót.
Vallattál és nem vettem észre,
mit hallottál ki szavaim
kopogó sztakkátóiból.*

*„– Valahogy szíven ütött magányod.
Éreztem, milyen fájdalmas lehet
levonnod a kudarcok tanulságát.
Olyan elevennek láttam
a példák, az elődök
jelenlétét, mindazokét,
akik ily elszánt-keserűen
a legtöbbjüket adták
eszméért, emberért,
s mindez, akárha meg se történt volna . . .*

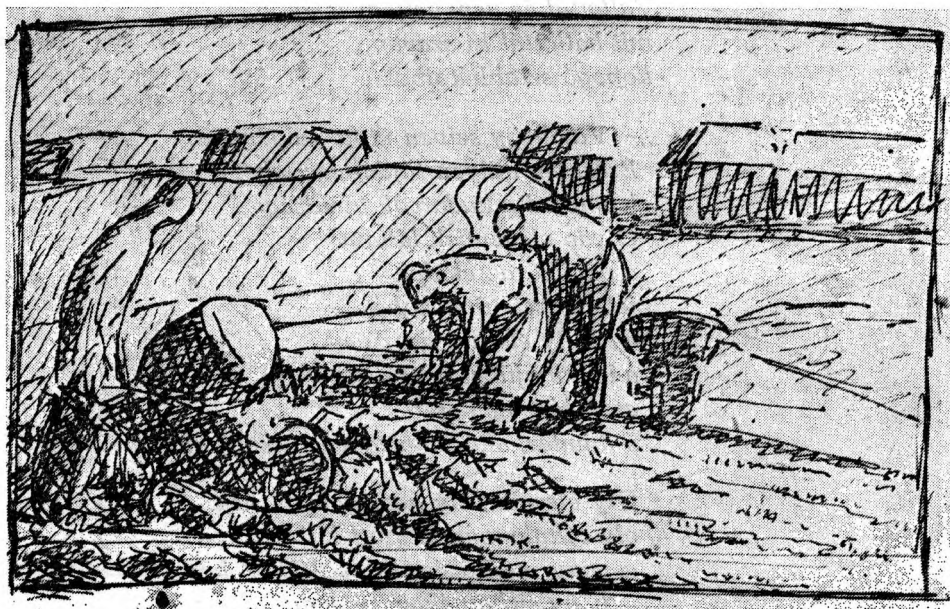
*Oly élesnek, oly kétségbeesettnek,
oly céltalannak látszott hirtelen
a nagy mérkőzés JÓ és ROSSZ között,
hogy sirhatnékom támadt . . .”*

Atavizmus

Nyilván már a legelső
törvény, a sejtosztódás
rejtelve ott belül,
mely eldöntötte, férfivá legyek,
vagy éppen az anyám
rajzolta ki magáról
a nekem rendelődő,
a majdan megkívánt
leánykép hullámvonalát:

a halánték s az arc közt
a járomcsontok tágasra nyíló,
befoglaló szelíd ívét.
S homlok alatt a két szem
örökös készenlétben váró
szemérmes-nyíltan szétfutó
jelét, a bizalom
bevallott mosolyát:

Lelepleztél, igen,
mindig is bennem tükröződtél.
Születésemtől fogva
a rokonod vagyok.

Képeslap Badacsonyra

Tatay Sándornak

*Hegynek vetett háttal
homlokkal a napnak
él a sziklanyűvő
derős kőmorzsoló
ősz bazalt-király*

*Gyűjt roppant dobbanásokat
virágsziromról Bakony-mélyből
Holdat pattint fekete éjből
Tanyája alatt
már magma-szakadt
vulkán orgonál*

Dalszerűen

*Nézd az erdő is ott repül
az ég alatt az ég alatt
Emelik viszik hajdani
fákon tészkelő madarak*

*Nézd a szárnyukon nyárpihék
foszlott napok foszlott napok
Az összekötött füttyögés
elér már egy-egy csillagot*

*Nézd a világod ott suhan
a gyerekkor a gyerekkor
Minden értéked ami van
viszi a szél hordja a por*

*De mégis mégis kell a dal
az ég alatt az ég alatt
kell a földembert röptető
hitvallás eszmény akarat*

*Kell e tűnékeny diadal
a gyerekkor a gyerekkor
még akkor is fölmagasztal
ha szél viszi s elhordja por!*

Itt már nem lehet akárhogy söpörni

*Kedves – kezdhethném így mint lavórnyi vulkán
 No de lapozzunk
 Mivel hogy az ablak meg a lift a párosan beszorultaknak kedvez
 Mondom hát álmomban
 Börtönbe csuktak némi kártérítés fejében
 Leszálló-ágon mi bizvást felvirágoztathatja
 Alacsonyán szálló kedvünk gravitált álmaink
 Súlya alatt is persze mondhatná ezt más is –
 A szemét-leejtő ily magasságból magánügy
 Na de hogy álmunk fekvő végtelenjéről
 Szóljak Kedves Asszonyom a Föld-felkelte
 Már naturáliának tetszik a fekvő nyolcason
 S rákenjük halottainkra a kártérítést
 Pincehidegen álmodunk ezért valós-valót
 S ki vet meg minket Asszonyom ezért:
 Szól a smasszer kánikulában ötezer
 Forint a vétség hát zárva tarthatom
 Lapozzuk lelkét ezért s főleg félve meg hisztériásan mivel
 A padló e börtönben csak sár s a dísz rajta nyolcas-locsolás
 És hosszú az ágy: deszka hát anyánkat hívjuk
 Szalutálva e spirális-álmok mélyén
 Főlébredve rácsodálkozunk magunkra: a smasszer
 Szép nyakkendőben behozza kipucolt cipőnk és szól:
 Itt söpörni kell még akkor is ha látogatót
 Nem várunk ugye fiúk*

Meszese dve így faltól falig

*mint dobozott tervek
 s időrendben térden forgatom ilyen egy
 léptékben illeszttem vonalzóm a falhoz
 arányosan egy a tízmillióhoz viccesen
 akár árnyékom e fénykévében meg ezen a
 négyzetrácsos papíron hol önmagamnak szorzata
 elbillenti tekintetem hozomra
 s mint egy küllőjáték mit mozgat
 az árnyék rajzolata a mészhidrátos vakolaton
 – kaleidoszkópos program kiszámított párja –
 izzadó vakolat prizmaja tartósított bámulaton
 hovatarozása cövekel csak e helyre
 mivel magamat sem hát senkit se vonhatok kérdőre*

UTAK ÉS ÚTVESZTŐK

(Gondterhelt variációk a műfajelmélet dilemmáira)

Zeusz kilenc éjet töltött Mnemoszünével, Uránosz és Gaia, ég és föld, a minden-séget nemző őspár lányával. A férfi hatalom volt és erő, az asszony idő és emlékezet. Kilenc éjből kilenc lány. Egyforma természetűek. Énekelnek és táncolnak a Helikonon, Olümposzon és Parnasszoszon is. Az ének az isteneket dicsőíti. De ők avatják babérággal költővé Hésziodoszt, az embert. Múzsák. Sűgják a tudás és művészet titkát a tudattalan és néma embernek. Őt közülük költői műfajt jelképez. Melpomené a tragédiát és gyászéneket. Thaleia a komédiát. Erato a szerelmi költészetet, de a táncot is. Kalliópé a hősi éneket, eposzt. Polühümnia a himnusz-költészetet és elbeszélést. Akárcsak gyermekeik. Linosz, Uránia fia magát az énekszót találja fel. Hümenaios, a Terpszikhorée a menyegzői dalt. Jalemosz, akit Apollón nemzett Kalliópével, a gyász-dalt. Orpheusz, a halált legyőző lantos Kalliópé és Oiaosz folyamisten gyermeke. Sok válfaja a költészetnek. Rangor is van közöttük. Kalliópé, a hősi eposz a legelőkelőbb – „fényes fejedelmek hű kísérete-társa”. Tragédia és komédia, gyász-dal és szerelmi ének. De maga az ének, a mindezekben közös, a poézis hiányzik. Ahogy van a költői variációk mellett zene és tánc is. De maga a művészet, a mindezekben közös, az ars hiányzik.

Másik példa. Nem mitikus, de tudományos. Arisztotelész. Beszél általában költészetéről, a szavak művészetéről. De konkrétan csak eposzról, tragédiáról, komédiáról és dithüramboszról. Meg fuvola- és lantjátékról. Meg is mondja: a verses műfajokra összefoglaló elnevezés nincs.

Mit sugall a születő mítosz, csirázó esztétika? Hogy művek biztosan vannak, és műfajok is. Művészeti ágak és általában művészet nem biztos. De most nem a művészeti ág és művészet izgalmas, hanem a műfaj. Létezik. De mi a műfaj, és hogyan létezik? Évezredes fejtörés.

Kérdések! és válaszok?

Ma – érdemes végiggondolni! – különösen aktuális. Szinte teoretikus létkérdés. Elméleti-tudományos és gyakorlati-kritikai szempontból is. Kételyek idejét éljük. Merész általánosítások lejártá után, józan általánosítások születése előtt. Elvesztettük a karcsú, de illékony közös légvárat; nem találjuk a zömök, de szolid magánlakokat. Így merül fel kiélezetten a dilemma: csak az egyedi mű létezik? Csak róla lehet megbízható megállapításokat körvonalazni? Vagy a műfaj és magasabb általánosítások is léteznek? Róluk is lehet megbízható megállapításokat körvonalazni? Éles alternatíva. A művészetre, közelebbről költészetre vonatkozó gondolkodás sorsa és minősége rejlik benne. Korlátozott, egyszeri, csak az egyesre célzó kritika. Vagy szélesebb érvényű, módszeresebb, az általánosra is célzó tudomány. Szembe kell nézni vele. Kérdést csak élesen érdemes fogalmazni, hogy egyértelmű legyen a tét. Választ csak tompítottan érdemes kockáztatni, hogy látható legyen az árnyalat. Az egyszeri kritikában is lehetséges általánosítás; a módszeres tudományban is megőrzött konkretizálás.

A tiszta véglet természetlen. Az általánosítás reménye nélküli konkretizálás végleg az egyes műhöz láncol. Nem sejlik benne a törvény. A konkretizálás nélküli általánosítás végleg az elvontsághoz közelít. Elvész benne a tény. Pedig törvényt sejtető tény kell és tényen alapuló törvény. Persze úgy, ahogy egyáltalán lehetséges. Hasonló minőségeket értelmező szerény általánosítás.

Nos, az általánosítás első lépcsője, a műfaj létezik. Így tudja a műzsákról szóló mítosz, a poézisről érkező Arisztotelész. Le is írja a drámát az eposztól elválasztva, és a drámán belül a tragédiát a komédiával szembeállítva. Meg értelmezi a drámát – csak példaként – Diderot és Lessing. A drámát és epikát Goethe és Schiller. Nem rossz névsor. De a tekintélyre hivatkozás teoretikusan gyanús. És tekintély – természetesen – van a másik oldalon is.

Főként Croce. Ismert gondolatmenet. A művészet intuíció és kifejezés. Az pedig csak egyszeri lehet. Ezért csak egyszerűen magyarázható. Hasonlóság csak indiduumok között állhat fenn. Tehát minden klasszifikáció értelmetlen. A logika fogalmi általánosításait alkalmazza az esztétika intuitív kifejezéseire. A logika a szellemfilozófiában az esztétika fölött áll. Márpedig az alsó fok, az esztétika intuitív kifejező minősége beépül a felső fok, a logika fogalmi általánosító minőségébe, de fordítva nem. Vagyis az általánosítás az esztétikában a tárgytól idegen, hozzá nem illő művelet. Az esztétika önfelszámolásának egyik reprezentatív gesztusa. Példaként redukálja a művészetre vonatkozó gondolkodást. A teória fegyverletétele. Nem a tények, de az egyedül álló, elszigetelt tények előtt.

Csakhogy – majdnem nyilvánvaló – az irodalmi tény önmagában nehezen értelmezhető. Fogalmi faggatás nélkül az egyes mű titka is titok marad. Éppen egyedi volta az összehasonlításban válik nyilvánvalóvá. És az összehasonlítás az általánosítás kiindulópontja, vagy az általánosítás az összehasonlítás végpontja. Ezért, éppen a művek érdekében szükséges harmadik variáció. Az egyes tényhez bilincsel, gyalogos-földhöz tapadt konkrétság és az elvont fogalomhoz szárnyaló, lebegő-talajtalan általánosítás rossz végletei között az egyszerűen túlmutató, de arra alapozó korlátozott általánosítás tertium datura. Az egyedi mű és műfaj tekintetében is. Nem zárt, fogalmi definíció, hanem nyitott, általánosító körülírás.

Műfajok tehát – nemcsak művek! – vannak. Megkerülhetetlen a fiatal Lukács – művekre vonatkozó – kérdése. Hogyan lehetségesek? Ebből három további kérdés, három lehetséges válasz következik. Ha léteznek: milyen a létmódjuk; hogyan funkcionálnak; miként lehet értelmezni őket? Összefüggő kérdések, összefüggő válasz-kísérletek is.

Az első, a létmód az univerzális kérdéséhez vezet. Az egyes tárgyak és általános fogalmak gondjához. Hogy azok, a fogalmak, létezők-e, és ha igen, a tárgyak előtt, a tárgyakban vagy a tárgyak után, tőlük függetlenül, általuk vagy tőlük függően léteznek. Amint invenciózusan elemzi Hempfer. Nominalisták, realisták és konceptualisták lappangó vitáját a műfajelméletben.

A nominalisták szerint csak a mű, az egyes tárgy van, a műfaj, általános fogalom csak nomen, elnevezés. Ahogy Croce hitte – elválasztván intuitív-kifejező esztétikát és fogalmi-általánosító logikát. Vagy a génusz teremő erejére alapozott zseniesztétikát valló Gundolf. Az életművet vélte az egyes mű fölött álló integráló fogalomnak, nem a műfajt.

A realisták szerint nemcsak a mű, egyes tárgy van, a műfaj, az általános fogalom is létező, realitás. Még hozzá két variációban. Ante res, a tárgyak előtt, tőlük függetlenül, a priori, azaz előzetes meghatározóként. Ahogy Brunetiére tanította. Darwinista-biológiai alapon. A műfajnak mint a művek előtti, önálló létezőnek születését, növekedését, halálát elemezve. Vagy in rebus, a tárgyakban, általuk, nem a priori, hanem bennük lévő meghatározóként. Ahogy Goethe megfogalmazta. Empirikus-gyakorlati alapon. A műfajnak mint a művekben létezőnek elbeszélő-epikai, elragadtatt-lírai, cselekvő-drámai formáját megnevezve.

A konceptualisták szerint sem csak a mű, az egyes tárgy van, de a műfaj, az általános fogalom is létező, ám másképpen. Post res, a tárgyak után, tőlük függően. De nem a valóságban, csak a valóságot értelmező gondolatokban, azaz in mente, aminek nem felel meg tényleges realitás. Ahogy a chicagói iskola, Olson és Crane elképzelte. A műfajfogalom nem prognosztika, hanem utólagos leírás. A szervezési elvnek, a nyelvi anyag egységé formálásának jelölése. Husserl ihletése érződik ebben. A mű individuális alap. A műfaj ennek átélése nyomán, tudati aktus eredményeként születő általános fogalom.

Nos, valamelyes leegyszerűsítés elkerülhetetlen. Nominalista pozíció, az egyes mű egyesként való leírása, néven nevezése nélkül nincs irodalomértelmezés. De az egyesként való leírás, néven nevezés kiindulópont, nem végpont. A kiindulópont végponttá való előléptetése minden elméleti általánosítás feladata, a kritika létének és a tudomány lehetőségének elvi azonosítása. Am nem a kritikát közelíti a tudományhoz, hanem a tudományt oldja fel a kritikában. Ante res, művek előtti műfajfogalmakban nehéz lenne hinni. Mert nem tudni, honnan származnak. Hacsak nem velünk született eszmék. De a velünk született eszmék tisztázatlanok és bizonyíthatatlanok. Gondot okoznak a post res, művek utáni, vagy in mente műfajfogalmak is. Mert csak az értelmezésben léteznek, az irodalmi folyamatokban nem. Akkor pedig rosszabb esetben hamis fogalmak; jobb esetben dokumentálhatatlan feltételezések. Maradnak az in rebus, a művekben és művek által létező műfajfogalmak. Még hozzá – nagyjából – az egyes és általános viszonyának értelmezése alapján.

Amennyiben az általános az egyesben – a műfaj a műben? – létezik mint annak vonása vagy mozzanata. Azaz egyes és általános is van, de csak egymásban és egymáshoz viszonyítva. Az egyes jelenséget éppen mint egyet a benne munkáló általános törvények hozzák létre, és mint egyes csak az általánoshoz viszonyítva értelmezhető. Az általános törvényt éppen mint általánost az őt összetevő egyes jelenségek hozzák létre, és mint általános csak az egyeshez viszonyítva értelmezhető. Ilyesmit jelent – pontosan mű és műfaj viszonyában – Lukácsnál az inherencia fogalma. Hogy a műfaj mint általánosítás a műben teteleződik, benne inherens. A műfaj tehát művek folyamatában születik. De a mű is a műfaj folyamatában él. A műfaj valamiféle közös nevező, amelyet művek teremtenek, amely műveket teremt. A műfaj csak a művek felől értelmezhető. A mű a műfaj felől is értelmezhető. Mindkettő meghatározó és meghatározott. Igaz, a mű hangsúlyosabb.

A második, a funkció a leggyérteleműbb. A műfaj a formálás centruma. A nem művészi anyag művé emelésének legfőbb mozzanata. Nézőpont, amelynek szemszögéből az alkotó folyamat kimetszi az egyetemes összefüggésekből a művé alakítandó részletet. Váltás, ahol a nem esztétikai esztétikaivá alakul, a művet meghatározó világnézeten túl, a művet megalkotó technikán innen – ahogy a fiatal Lukács vélte. A legfontosabb összetevő a folyamatban, amely a nem szemléleti világegész helyébe megteremt annak szemléleti mását – ahogy József Attila megfogalmazta. Mint ilyen kikristályosodott tradícióvá alakul. Sőt, normává. Rugalmas imperatívusz az egyes művel szemben. Amely alakít és alakul. Fejlődése – lehet, inkább változása – folyamatos és szakaszos. Folyamatos, mert minden jelentős új mű betölti a műfaji törvényt. De szakaszos is, mert meg is változtatja. Amikor eltér a normától, nem csupán az eltérést hangsúlyozza, hanem a normát is. Betöltés és megváltoztatás, eltérés és hangsúlyozás egyazon gesztus. Meg az adott irodalmi kultúrában betöltött helye is változik. Alacsonyabb formában születhet, és szakrális formává kanonizálhatja magát. A centrumból perifériára kerülhet, a perifériából centrumba. És még sorolhatók a funkciók és funkcióváltások változatai.

A harmadik, az értelmezési forma a legbonyolultabb, de legfontosabb is. Sarkítva: a műfajok mibenléte és minősége induktív, az egyesből az általános felé, és deduktív, az általánosból az egyes felé haladva közelíthető. Persze sohasem tisztán. A tiszta indukció és pusztá dedukció rossz véglet. Önmaga lehetőségeit kioltó, természetlen módszertani korlátozottság.

A tiszta indukció irodalmon belüli, „endogám” közelítés. De csupán irodalmon belüli. És az irodalom nemcsak önmagában irodalmi, hanem irodalmon túlmutató jelenség is. Meg csak szűk körre terjedhet. Legfeljebb egy-egy műfaji típusra vagy variációra. Például a francia klasszikus drámára, görög tragédiára és komédiára vagy német romantikus regényre. Mert tisztán az egyes műből indítva, nem lehet nagyobb léptékkel absztrahálni. Minden új jelenség, új mű fel is borítja a megtalált általánosítások érvényét. A steril indukció fogalmak nélküli, gyalogos empiria, meszszi- re nem jutó, sántító tényyszerűség.

A tiszta dedukció irodalmon kívüli, „exogám” közelítés. De csupán irodalmon kívüli. És az irodalom nemcsak irodalmon túlmutató, hanem önmagában irodalmi

jelenség is. Igaz, szélesebb körre terjedhet. Mert irodalmon kívüli fogalmai a tények szélesebb körét foghatják át. De éppen, mert irodalmon kívüliek és átfogóak, le is igázzák a tényeket. Meg minél átfogóbbak, annál veszélyesebbek is. Amennyire erősen általánosak, annyira erősen inkonkrétak. Ami mindenhol és mindig igaz akar lenni, könnyen lehet mindenhol és mindig igaztalan. A steril dedukció szemlélet nélküli, lebegő doktrínéria, messzire suhanó, illanó fogalmiság.

Pedig indukció és dedukció választja a leglényegesebb módszertani dilemma. Megoldás a kettő között kereshető. De nem választásról van szó, hanem szintézisről. Bölceleti szempontokkal oldott, azoktól is vezérelt, gazdagítottan tényszerű indukcióról. Tények logikájától megkötött, azokhoz visszatérő, szűkítetten absztrakt dedukcióról. Vagyis elvontabb indukció és konkrétabb dedukció remélhetően termékenyebb egységről.

Paradigmatikusan fogalmaz – ha nem is mű és műfaj, de mű és művészet viszonyában – Heidegger. Művek sorából, összehasonlítás útján nem lehet megmondani, mi a művészet, nem lehet meghatározni a művészet mibenlétét. A művészet fogalmából levezetés útján nem lehet megmondani, mi a mű, nem lehet meghatározni a mű mibenlétét. Bűvös fogalmi kör jön létre. Csak végigjárva lehet feloldani. Műtől művészetig, művészettől műig megtenni a szükséges félkört.

Igy valahogy mű és műfaj, műfaj és mű szembenállásában is. Az egész kört nem lehet végigjárni. Nincsenek meg a feltételek. De egy körkikket igen. Ez sem könnyű feladat. Inkább kérdéseket fogalmazva, mint válaszokat. De előbb még tisztázandó valami.

Indukciótól dedukció vagy dedukciótól indukció, műtől műfaj vagy műfajtól mű felé közelítve nagy írók és gondolkodók adják az igazi indításokat. Irodalmi tapasztalat és filozófiai absztrakció lép – akármilyen irányban is – igazán előre, nem szigorúan vett szakmai szempont. A görög bölcelet, nem az alexandriai poétika. A művészi német kritika, nem a pontos reneszánsz osztályozás. Meg az igazi gondokat is nagyobb léptékben mutatja fel. Ezt érdemes vizsgálni.

Az indukció határai – tények és fogalmak

Az induktív logika – a nem steril-oldottabb is – egy műfajtipushoz kötődik. Elemez valami befejezettet, utólag, a megértés igényével; vagy valami kezdődőt, előre, a bevezetés igényével. Szűkebb körű általánosítást jelent és konkrét irodalmi célt. Néhány példa is elegendő. Mondjuk, ahogy a drámát értelmezi – a már éppen elhalt klasszikus görögöt és még éppen születő polgári franciát, klasszikus németet – Arisztotelész, Diderot, Lessing. És mondjuk, ahogy a német klasszika és romantika műfajait értelmezi Goethe és Schiller és a Schlegel-fivérek, August Wilhelm és Friedrich.

Arisztotelész – minden későbbi agresszív félreértéssel szemben – csak a görög tragédiát elemzi. A konkrét anyagra koncentrálna, utólag, a típuson túl nem mutató, nem normát meghatározó, hanem tényeket megállapító érvénnyel.

Pontosan körül is írja, eposztól és komédiától elválasztva. A tragédia az eposz idő- és térbeli korlátlanásával szemben időben és térben korlátozott cselekmény, a komédia hitvány jellemeivel szemben magasztos jellemek utánzása. A cselekmény előzményekből következően, szükségszerűség és valószínűség alapján bontakozik. És lehetőleg egy nap alatt, kevés színhelyen megy végbe. Nemcsak rövidre fogott, de egységes is. Pontosán ez – a cselekmény egysége – a leglényegesebb. Fordulat, felismerés és szenvedés mozzanataiból tevődik össze. A fordulat, pontosabban sorsfordulat a gerince. Szerencséből szerencsétlenségbe vezet. Legtisztább formájában nagy tekintélyből és boldogságból magányba és kétségbeesésbe. Még hozzá valamely végzetes tévedés folytán. E tévedés világossá válása a felismerés. A szenvedés pedig a fordulat és felismerés következménye. Részvétet és félelmet kelt, és meghozza – ki ne tudná! – a tőlük való megszabadulást is.

A teória alig kíván magyarázatot. Csak a görög tragédiára vonatkozik. Semmi másra. Egy valaha volt konkrét műfajtipusra, nem minden későbbi műfajvariánsra.

Azon belül is főként a legnagyobb boldogságból a legnagyobb boldogtalanságba vezető végzetes tévedés tragédiájára, az Oidipusz királyra. Csak ez, a nagy attikai műforma volt ilyen módon egységes, térben-időben meghatározott. Más műforma soha ilyen ismét nem lehetett. Nem is arról beszél, hogy milyen legyen mindig a tragédia, hanem hogy milyen volt egyszer a görög.

Nem egészen így Diderot. Nem múltba tekintve interpretál, hanem jövőbe tekintve anticipál. Nem a görög klasszikus tragédiát elemzi, ami már egészen múlt, de a francia polgári közép műfajt, ami még félig jövő. Ezért az enciklopédia vibrálóan tiszteletlen szellemű szerkesztője dogmatikusabb-normatívabb, mint Alexandrosz módszeresen analitikus gondolkodású nevelője. Többet beszél legyenről, mint létezőről, kellőről, mint megvalósultról.

Felismeri a lényeges változást: megszűnt a vadság, nagyság, kegyetlenség egykor volt heroikus állapota. Beköszöntött a józanság, mértékletesség, szelidség most alakuló, polgári állapota. Pedig a vadság költői, a szelidség költőietlen. Az felnöveli, ez leszereli a drámát. Az aranykor elégiát és dalt teremthetett, a heroikus kor tragédiát és komédiát teremtett. Mit teremtsen a polgári kor? Erre keres választ.

Középfajú drámát, tragédia és komédia között. Mulattató vigjátékot, a komédia közelében. Nevetséggel, bűnnel, bohózáti jelleggel, vidám célzattal. És komoly vigjátékot, a tragédia közelében. Erénnyel, kötelességgel, fennkölt szenvedéllyel, nemes célzattal. Meg újfajta tragédiát. A család feszültségeire alapoz, nem a történelemre, hétköznapi emberek konfliktusaira, nem nagyok katasztrófáira. A polgári dráma műfajskálája. A mulattató vigjátéktól a családi szomorújátékig terjedő spektrumban. Megváltozott műtípus megváltozott hősökkel. Nem különös egyéniség, mint a klasszikus tragédia hőse; nem átlagos típus, mint a klasszikus komédiáé. A kettő között van. Az általános életformákat, polgári foglalkozásokat, „condition”-okat képviseli. Egyszerű, prózai-polgári hős egyszerű, prózai-polgári cselekményben. Égből földre jött a dráma, olümposzi csúcsokról párizsi utcákra. Nélkülözi a csodás elemeket, igényli a hétköznapi körülményeket.

Éleselméjű gondolatmenet. Új „világállapothoz” új műfajt körvonalaz. Ennek csinál utat. Közelre nézve, távlatokat sejtetve. Nem Racine-t és Molière-t értelmezi, Beaumarchais-t és Hebbelt előlegezi. Sőt, valamelyest Ibsent és Csehovot is. Nem a dráma törvényeit határozza meg, egy drámatípus sajátosságait írja körül.

Lessing a hamburgi színház krónikása. A napi műsort kommentálja. Sok apró észrevétellel, sok távlatos gondolattal. Apró észrevételeiben a létező városi teátrumhoz kapcsolódik. Távlatos gondolataiban a leendő német nemzeti színházat nosztalgizálja. A színpadot mint morális intézményt – ahogy Schiller fogalmazta később. Morális-nemzeti színpadnak morális-nemzeti dráma kell. Erről szól – mélyebb rétegekben – a Hamburgi dramaturgia. Teljesen világos előfeltevésekkel. A megváltozott körülmények, a heroikus állapot eltűnte tudatában. A francia klasszicista hagyomány ellen, az Erzsébet-kori angol hagyomány mellett érvelve.

Ehhez kapcsolódik minden. A drámai jellemek, minőségek, egységek problémája, meg a katarzis értelmezése is.

A jellem alapkérdés. A modern dráma – Diderot is észrevette a változást – a „szubsztanciális” világtörténelmi konfliktusok eltűntével – Hegel beszél erről később – a karakterre alapoz. Ezért dolgozta ki a polgári magatartásokat reprezentáló „condition”-ok fogalmát a szkeptikus francia felvilágosult; ezért körvonalazza a megfigyelt vonások összegét hordozó jellemközéparányost a nemes német aufklärista. Vitázik is Diderot-val. A tragédia és komédia jellemei is általánosak. Ez – az általánosítás – szolgálja a kívánt morális célt. A jellem hitele fontos a történelmi drámában is, nem a történelmi hűség. A jellemre alapozott modern drámában keverednek a minőségek, tragikus és komikus, komoly és nevetséges. Mint Shakespeare-nél és Marlowe-nál. Nem válnak szigorúan külön. Mint Corneille-nél és Racine-nál. És az idő és hely emberileg és dramaturgiailag logikus egysége számít, nem a fizikai egység mesterkélt megvalósítása. Csak a cselekmény egysége fontos – ahogy valójában Arisztotelész is tanította. Mindezek összefutnak a katarzis nevezetes fogalmának emelkedetten tendenciózus újraértelmezésében. A részvét a meg nem érdemelten

szenvedőre vonatkozó érzés, a félelem a hozzánk hasonlóra. A részvét és félelem egy-
sége a beteljesedett színpadi sorsot köti össze a beteljesedhető egyéni sorssal. A tra-
gikus hősen önmagát félti, önmagában a tragikus hőst gyászolja. Ezt, a köz- és ma-
gánszenvedély egységét kell felkelteni és megtisztítani. Méghozzá – és ebben valósul
meg a színpad mint morális intézmény humánus értelme – „erényes készségekké”
alakítva.

A klasszikus német dráma teoretikus profecíája. Nemcsak saját műveiben. A
bölc Nánánban teljedik és az Emilia Galottiban, hanem Goethében és Schiller-
ben is. A shakespeare-izáló dramaturgiai rebellióban, a Götzben és A haramiákban.
A fenségesen patetikus, vérbűnök átkát oldó Iphigéniában és a bonyolultan szép,
szenvedélyeket nemesítő Don Carlosban.

Eddig a dráma három variációjának három teoretikus igazolása. Arisztotelész a
legkonkrétabb, Diderot a legnormatívabb, Lessing a legáltalánosabb. Egy-egy törté-
nelmi műfajvariációhoz kötődnek. Azok művészi rangjával egyenértékű elméleti inter-
pretációk. Goethénél, Schillernél és a Schlegel-fivéreknel többről van szó.

Nem egy irodalomtörténeti műfajvariáció elméleti megalapozásáról, de egy iro-
dalomtörténeti irányzat műfaji teljességének pontos körülírásáról. A klasszikus költő-
pár a klasszika, a romantikus testvérpár a romantika műfajelméletét adja. Éles kü-
lönbségekkel, karakterisztikus ellentétekkel. A gond teljesen azonos, az útkeresés
teljesen polemikus. Hogyan lehet visszanyerni a költészetet prózai, a művészetet mű-
vésziellen korban? A kor ellenére! De miképpen? Át kell költöni a tapasztalt világot.
Megváltoztatni látható törvényeit. A zárt-elkülönülő forma által legyőzni a formát-
lant. Ez a klasszika válasza. Meg kell haladni a tapasztalt világot. Feltárni rejtett tit-
kait. A nyílt-összeolvadó forma által feledtetni a formátlant. Ez a romantika válasza.
Ehhez igazodik a polemikus műfajelmélet.

Goethe és Schiller költő. Elméletük az alkotás gondjait tisztázó műhelyesztétika.
Az első empirikusabb, a második teoretikusabb alkat. A jénai poeta-professzor ví-
vódva közelíti a megoldásokat. A weimari költő-miniszter elegánsan formulázza a
szentenciákat. De vívódó közelítés és elegáns formulázás egyre irányul: a műfajok
és fogalmak, műfajfogalmak pontos elválasztására és körülírására. Schiller egye-
sen a versbírálat törvényrendszerének hiányát fájlatja. Goethe pedig itt is az ősjelen-
séget keresi, amiben – mint csirában – a műfajok bennerejenek. Az epikát teremtő
rapszodosz és drámát szülő mimosz mitikus alakjában találja meg és a három termé-
szeti formában. Elbeszélő epikában, elragadtatott lírában, cselekvő drámában. A többi
már ebből következik.

Az eposzt előadó rapszodosz nyugodt, csendesesen figyelő, kedélyében szabad,
múzsák sugallatára énekel. A drámát teremtő mimosz zaklatott, izgatottan cselekvő,
hangulatában patetikus, közönségre hatni akaró. A rapszodosz eposza a külső világot
ábrázolja, szélesen, múltba tekintve, előre és hátra haladva, epizódokba fodorzódon,
részleteknél időzve, masinériát mozgatva, retardáló cselekménnyel. A mimosz drá-
mája a belső világot ábrázolja, egy pontra szűkítetten, jövőbe tekintve, csak előre
haladva, epizódok nélkül, cél felé sietve, sűrített szerkezettel, gyors cselekménnyel.
A drámában a részeket az okság törvénye kapcsolja össze. Az eposzban a részeket
az önállóság törvénye tartja távol. Ez a híres levelezés és Goethe szűkszavú össze-
foglalásának summája.

Schiller tesz hozzá még valamit. A verses drámáról és kórusról. A tapasztalt
világ legyőzésének, a formátlan megformálásának végső konzekvenciája. A vers
megemeli a hétköznapi szituációt, megszünteti, költőivé teszi a való élet trivialitását.
Ahogy a kórus is. A moralitás történelmi uralmának helyreállítása a színpadon.
A naturalizmus megszüntetése. A régi, poétikus világ diadala az új, köznapi világ
felett.

A Schlegel-fivérek teoretikusok. Elméletük egy irányzat gondjait tisztázó félesz-
tétika. Az idősebb, August Wilhelm rendszerebb-iskolasabb, a fiatalabb, Friedrich
rendszertelenebb-zseniálisabb. A szisztematikus, majdnem-tudós akkurátusan körvo-
nalaz fogalmakat; az excentrikus, majdnem-költő szeszélyesen fogalmaz fragmentu-
mokat. De akkurátus körvonala és szeszélyes fogalmazás egyre irányul: a műfa-

jok és fogalmak, műfajfogalmak egybeolvasztására és feloldására. Mindkettőjük egyenesen vallja, nem a versbírálat törvényrendszere vezet célhoz, hanem a sugallatos kritika. Az eposz és dráma ügyében még azonosak a két klasszikussal. Utána minden szétválik. A két klasszikus költő teoretikus igényü levélben fogalmaz. A két romantikus teoretikus költői igényü töredékben.

A központi, művészien körülírt fogalom a progresszív, egyetemes poézis. Benne nemcsak műfajok olvadnak össze, hanem költészet és filozófia, költészet és retorika, költészet és próza is. Meg művészet és természet, művészet és élet, művészet és társadalom. Ahogy a romantikában tréfa és komolyság is egymást kontrasztolva egygés lesz. E poézis lírához hasonlóan szubjektív, eposzhoz hasonlóan egyetemes. Élesen szemben áll a régivel. Az kész nomosz, törvény, ez keletkező kaosz, gomolygás. Az antik tragédia vonalakat világosan elválasztó szoborcsoport. A romantikus dráma kontúrokat halványan közelítő festmény. Benne színhelyek változnak, lírai és drámai részek egymás mellé kerülnek, hangulati minőségek keverednek. Így áll közelebb minden romantikus műfaj az öslényeghez, a világ titkához. Amit nem a fogalom, de az érzés revelál. Ezért az egymáshoz közelítő formákban, egyetlen poézisben mégis a regény lesz reprezentatív. Itt a legvilágosabb az alakuló, sohasem kész, örökre befejezetlen jelleg. Többek közt az elbeszélés és ének, epika és líra regénybeli egységében. Meg a vallomás, arabeszk, töredék az igazi forma. Az östítokt felvillantó tagolatlan fragmentum. Amit az a bizonyos sugallatos kritika megfejt.

Nem érdemes folytatni. Meglehetősen világos képlet. Két, a megváltozott világot megfogalmazni akaró költői irányzat ars poeticája. Legalábbis műfajokra vonatkozó vetülete. Az első a kerek és befejezett forma zárt fegyelmében akarja ábrázolni az ember számára megragadható, véges világot. Plasztikusan megfogalmazni a láthatót. A második a részleges és befejezetlen forma nyitott kavargásában kívánja sejtetni az ember számára megérezhető, végtelen világot. Zeneien érzékeltetni az érezhető. Klasszikus pontszerűség és romantikus végtelenség? – ahogy szépen formulázta egykor a majdnem feledett Strich. Hajlok rá, hogy igen. Persze olyan pontszerűség, amely művészi heroizmussal korlátozza magát a kimondhatóra. Úgy, hogy mindig érzi mögötte a kimondhatatlant. Olyan végtelenség, amely művészi vakmerőséggel irányítja magát a kimondhatatlant. Úgy, hogy mindig elveszítheti mögötte a kimondhatót. Karakterisztikus lehetőségek és lehetetlenségek. Műfajelméletük magasrendű lírai-teoretikus öngazolás. Érvénye alig terjed túl irányzatuk határain.

Schiller azonban egy ponton túllép valamit. Nem a klasszika műfajelméletét, de az induktív logikát. Természetesen a dedukció irányában. Nem a Goethével folytatott híres levelezésben, hanem egyik legnagyobb igényü elméleti megnyilatkozásában. A naiv és szentimentális költészetéről szóló poétikusan szép tanulmányban. A történet-filozófiai háttér ismert. A görög, a naiv költő (és Goethe?) természettel-világgal egységben élt. Műve az egységet reprezentálta. Ezt veszítette el a modern kor. A modern, a szentimentális költő (és maga Schiller) természettől-világtól elszakítottan él. Műve a szakadást reprezentálja. De eszményeiben fennmarad az elveszített egység, nosztalgia az aranykor után. Egyáltalán a költészet valami köztes területen virágzik. Szükségszerűség és szabadság, ösztön és morál között, a szépség köztársaságában; és ideál és való között, két pólushoz egyszerre kötötten. Ha a szükségszerűség ösztönös hatalmával a szabadság morális erejét szegezi szembe, pátoz születik, ami a poézis egyik alapja. Ha a valóhoz tapadva, elveszíti az ideált, szolgai realista. Ha az ideált követve, elveszíti a valót, fantaszta idealista. Ideál és való distanciája szüli a modern-szentimentális költészet három alapmagatartását, egy lehetséges műfajelmélet vázlatát. Valóság és ideál távolságát keserűen rögzíti a szatíra, szomorúan reflektálja az elégia. Egybeesésének pillanatát örökíti az idill. Nem műfajelméletből, műfajok értelmezéséből nyert történetfilozófia, hanem történetfilozófiából nyert műfajelmélet, műfajértelmezés. Az éppen létrejövő, in statu nascendi dedukció.

Ez volt a bejárható kör cikk első szakasza. Dedukció felé tartó indukción. A másik talán fordított lesz. Ezután lehet elindulni rajta.

(Befejező része következő számunkban)

JÓZSEF ATTILA SZÓKULTUSZA

II.

Miután sorra vettük József Attila szóskultuszának megnyilvánulási módjait, fölmerül a kérdés: Mi volt a végső értelme a szóval folytatott játékaiknak? Mire való volt etimológiai érdeklődése, ha maga nem üzte hivatásszerűen a nyelvtudományt? Milyen magasabb célt szolgált nyelvtisztogató buzgalma? Mi volt a haszna a szóra irányuló nyelvfilozófiai eszmélkedéseinek, ha nem alkotott nyelvbölcseletet? A választ Füsi József idézett emlékezésének útmutatását követve találjuk meg: *Az a fontos, amit ez a műkedvelő nyelvészkedés költői kosarába gyűjtött.* Ha a költemény születése abban merülne ki, hogy az alkotó leül a tiszta papírlap elé és az ihlet lázában vagy hideg számításal megszövegezi művét, akkor nem lenne okunk József Attila mesterségének gyakorlása és nyelvészkedése között számításba venni a fentebb kiemelt összefüggést.

Ihlet-fogalma és alkotói gyakorlata azonban hitelesíti a Füsi-féle megfogalmazást. A Költő az ihletet a szemlélet és az értelem mellett az ember harmadik szellemiségnek tekintette, olyan tevékenységnek tehát, amely, ha nem is szakadatlanul, de mindenesetre nem is ritkán, kivételesen, alkalomszerűen működik. Az ihlet a költő folytonos szellemi ténykedése, s a mű megszövegezése e cselekvő szellemiségnek csak egyik sűrűsödési pontja. Ilymódon *a műkedvelő nyelvészkedés különböző módjait, a szavakkal való foglalatatoskodás alkalmait a költői alkotó munka előkészítő stádiumaiként foghatjuk föl.* József Attila szóskultuszának haszna ezért valóban azon mérhető le, amivel nyelvészeti tájékozódása, nyelvi tudatossága remekművei nyelvi formájának magas szintű megteremtéséhez hozzájárult. E mérleget csak hosszú, elmélyült elemző munka végeredményeként készítheti el a kutatás. Itt, befejezőként, annak kimutatására vállalkozunk, hogy a szó kultusza nemcsak a magánszférában, a szellemi életben, az értekezésekben, de az alkotó munka során is mindvégig tudatosan és hangsúlyosan, a költői praxist meghatározó erővel jelen volt József Attila gondolkodásában. Verseiben is vallott róla a költő.

Költői életművében szép számmal találunk olyan tárgyi emlékeket, amelyek alapján rekonstruálható a szóra irányuló áhitatos tisztelete, s amelyek még az e kultuszt tápláló elgondolásokra is fényt vetnek. Közismert tény, hogy a költő a formák és eszmék előtte elterülő hatalmas kincstárából kiválasztott (sokszor már nagyon korán) olyan elemeket, amelyekhez nemcsak egy-egy alkalommal folyamodott, hanem újra meg újra felhasználta őket. Többé-kevésbé változott alakban, más-más összefüggésbe helyezve, más-más célnak alárendelten minduntalan összetalálkozunk velük az életmű tanulmányozása során. Ilyen szerephez csak azok az elemek jutottak, amelyek fontosak voltak számára: rajtuk keresztül mélyebben feltáruhlhattak legbensőbb indulati-gondolati kifejezni valói, általuk frappánsabban tudta formába önteni legfőbb mondandóit, alkalmasnak találta őket arra, hogy pillérekként megtartsák költői világképének hatalmas boltozatát. A „szó”-t a köréje vont kultikus aura juttatta ebbe a kiemelt, motívumképző pozícióba.

A szó, ez a másodpercig élő, majd a semmibe foszló hangjelenség meglehetősen jelentéktelen, efemer dolognak látszik ahhoz, hogysem ilyen motívikus funkciót betölthetne. Ugyanakkor azonban használati köre oly tágas, oly sok szabad vegyértékkel, képzetkapcsolási lehetőséggel rendelkezik, hogy szinte kínálkozik e szerep eljátszására. A költő, amikor kiválasztotta a maga számára, láthatóan igen hamar tisztában volt mind előnyös, mind kedvezőtlen tulajdonságaival. Ez utóbbit úgy küszöbölte ki, hogy mindig szerfölött tárgyiasan, plasztikusan, érzékletesen igyekezett megjeleníteni a szót. Súlyt, szint, terjedelmet, tapintható vagy jól hallható testet adott neki.

„Szófantáziája a legerősebb kortársai között.” – állapította meg róla Halász Gábor a Medvetánc kötetéről írott méltatásában. Ez a szófantázia, amelyről más vonatkozásban Gyömrői Edit is megemlékezett, a „szó” megelevenítése során is erőteljesen működött. Földobta a szót, s amikor elkapta, valami más lett belőle. Egyik korai versében például kódarabbá bővülte:

Szólok hozzátok, vén testvéreim,
Mozgóbb, nagyobb taposó tapos engem
S nem szól, csak jár az emberköveken,
nem szól, nem szól, vagy jelekben beszél,
És tán ti vagytok súlyos szavai?
Ó, némák, meg nem értlek titeket sem!

Egy másik alkalommal a szavakat nem kövekké, hanem pénzürmékké varázsolta: „*Arany szavad átváltozott kongó érccé.*” Ezt a mutatványt aztán többször megismételte: „*Hullt ezüstpénzdarabok szava.* /Elhangzott merev pendülés/ a kartel márványasztalán.” – olvashatjuk Fagy című versének változatában. „*Arany szavad nem méred karáton*” – fordult a költő a halott Kosztolányihoz. A verset a születő szó ekvivalenciájának tekintő József Attilának ezek a sorai: „Csontos keziben *fillér ténylik, legszebbik dalom*” ugyancsak az előbbi motívum változatának tekinthető. A szó mint pénzérme metaforájával másoknál is találkozunk, köztük a nagy német nyelvfilozófus, Humboldt is él vele, amikor azt akarja érzékeltetni, hogy a nyelv fonetikai oldala nem mindig képes áthatni annak belső, szellemi oldalát, s e meg-nem-felelés miatt a nyelv elveszíti ragyogását. „Úgy van az, mint egy pénzdarabnál, mely, ha a veret lekopott róla, akkor is vissza tudja adni a forma vonásait és részleteit, de anélkül a ragyogás nélkül, mely a verés tökéletes tisztaságából születik.”

Rendkívül eredeti módon és mély szellemiséggel elevenítette meg a költő Németh Andorhoz írott versében a „szó mint madár” ősi toposzát: „*Eszét külön, szívét külön szárnyalja be az egyrőptű szó.*” A toposzhoz József Attila alighanem tudatosan nyúlt. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy a szó mint madár képzetét részletesen tárgyalja Zlinszky Aladár: *Névvárázs* című tanulmánya, amelyről feltételeztük, hogy a költő névvárázs-elméletének egyik legfőbb forrása volt: „A primitív ember az élőszót a beszédszervektől előidézett eme finom levegőrezgéseket, önálló létezőként fogja föl, mely mintegy elszakad a beszélő egyéntől, hogy tulajdon életét folytassa... A homerosi „szárnyas igék” nem csupán metafora, mely a szavakat a madarakhoz hasonlítja, hanem valósággal madaraknak képzeltek a szavakat, mint a léleknek részeit, mely a primitív vallás értelmében maga is madár... Efféle, a madár repülésére emlékeztető kifejezések minden nyelvben találhatók a szókról, mint a latin *verba volant*, a német *geflügelte Worte*, a francia *mots ailés*, a magyar *szárnyas ige*, *szálló ige*, *röpke szó*. *Repül a szó, gyorsan hangzó kísérője büszke jelnek*: mondja Arany a Szibinyányi Jánkban. Ennius azt kéri az utókortól, hogy ne sirassa, mert holta után az emberek ajkán fog röpködni... Aranynál: valamin Száll a madár ágrul ágra, úgy Száll az ének szájrul szájra.”

A szót tárgyiasító metaforák leggazdagabb lelőhelye azonban a *Falu* című vers, amelyre az alábbiakban részletesebben visszatérünk. Itt csak azt vesszük számba, hányféle módon jelenítette meg a költő e művében a szót. Tárgyként: „*eke és ásó*” mor.dta róla – „*mert velük szólal a paraszt*”; majd gesztusként: „*csecsemőnek a mosoly*”, „*veregetés a lónak*”; s végül költemény gyanánt: „*Szó, mint szóval mondom én el azt*”. (A költő intenciójáról árulkodóbban vallanak a sor megfogalmazásának korábbi, elvetett kísérletei: „*Szó, mint költeménnyel szólok én*”; „*szó, mint dallal mondom ugyanazt*.”)

A motívum alkalmasnak bizonyult arra is, hogy segítségével kései költészetének problematikáját fejtsse ki. Zseniális invencióval talált rá egyik töredékében arra a metaforára, amellyel végletes elszigeteltségét a legpontosabban érzékeltethette:

Nincs közöm senkihez,
szavam szálló penész.
Vagyok, mint a hideg,
világos és nehéz."

A szónak azonban nem csupán érzéki, de szellemi, funkcionális vonatkozásai is vannak. Amikor figyelme előterébe ez a mozzanat került, a költő úgy teremtett körülötte feszültséget, távlatot, úgy adott neki hangsúlyt, hogy valamely ellentét egyik oldalára helyezte (még ha az ellentétes oldal szöveg-szerűen nem is mindig jelent meg) oly módon, hogy melléje polarizáló értelmű, polemikus élő jelzőket állított. Így helyezte szembe „az értelem nyúge alól” a szót „felszabadítani” kívánó Kassákkal róla szóló kritikájában a szó értelmességének követelményét: „Kell-e, hogy a műalkotás értelmes legyen? Mert Kassák maga, jöllehet régebben, fönnen hirdette ama legbalgább elvet, hogy *a szavak nem arra valók, hogy értelmet hurcoljanak, mint zsákhordók!* Nos, – a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van."

József Attila gondolkodásában az értelem mindig elválaszthatatlanul és hangsúlyosan kapcsolódott a szóhoz, kivéve talán avantgard korszakának bizonyos szakaszait. „Szó. De tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak.” – írta a fentebb már említett Falu című versében. Csak élethelyzetének képtelenségét látván merült föl benne, átléphetetlen határesetként, a szavak értelemtől való megfosztásának esélye: „s ha bátrabb volnék, értelmetlen szavakat szólnék."

De az emberi érintkezésben a szónak nemcsak értelmi oldala jöhet számításba. Más értékeit is mérlegre tette a költő: „Hittél a könnyű szóknak” – mondta környezetének fedezet nélküli hitegetéseiről. „Alszanak a nehéz szavú, kiszikkadt parasztok” – jellemezte tömören a töprengő, csak okkal beszélő, s érdekeikért szót emelvén gátlásokkal küszködő falusi népet. Nem kevésbé magvas az a sor sem, amelyben a humanista Thomas Mann beszédét állította szembe a háborúba szédülő Európa fegyvercsörgéstől hangos világával: „Párnás szavadon nem hat át a zaj”, mert „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk” Levegőt! című versében pedig a rideg utasításokkal irányító, veréssel nevelő idegenek képzetével szembesítve kapott újra fényt, rangot a banális jelzős szerkezet: „ki ugrott volna egy jó szóra nyomban, / tudtam . . . ezek idegeinek”; „Jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat.” A költő által szerkesztett folyóirat címe, a „Szép Szó” ebbe a sorba illik bele. Rokona a „jó szó”-nak, a „komoly, tiszta értelmű szó”-nak, a varázserejű, az ellenkezést békésen feloldó szónak. Ez a jelzős szerkezet a költő utolsó üzenetében még egyszer felragyogott, még a végletesen lemondó gesztust is feledtette egy pillanatra: „Sem a vasgyűrű, melybe vésve / a szép szó áll, hogy új világ, jog, föld, –” Ezek a szavak vasgyűrűbe vésve állnak, s nem veszi körül őket cicoma. Attól szépek, amit mondanak, amit ígérnek és követelnek . . .

Amilyen plasztikusan, foghatóan vagy legalábbis érinthetően idézte föl a költő a szót, éppoly érzékletesen tudta megjeleníteni az aktust, amelynek során a szó megszületik:

„Regélni fogsz ügyis, ítéletnapig,
Mert nincs jogod befogni a szádat,
Ameddig csak foszlik belőle a szó,
Épp, mint karácsonykor a parasztkalács.

– olvassuk egyik korai versében, s szinte a szájunkban érezzük a beszéd ízét. A „szikrát vet fogam közt a szó” – sorban épp ellenkezőleg, azt érzékeljük, micsoda ellenállást kellett leküzdenie a beszélőnek, hogy megnyilatkozzék, némasága feloldódjék, s azt is, hogy a kijelentés, ami elhangzik, izzó és szilánkos lesz. A kép a folytatásban a kijelentés sorsának szemléltetése révén kerekedik ki: „Fáj a szív, a szó kihűl, / de hát kinek is szólnának.” A költői beszédnek ez a fémes, kemény, hideg hangzása A város peremén zárósoraiban is felbukkan: „A költő – ajkán csörömpöl a szó”.

A költőnek arra is volt gondolja minden esetben, hogy a szó kimondásának funk-

cionális, szellemi vonatkozásai kellő nyomatékot kapjanak. A szót általában beszélő és hallgató között vibráló mágneses erőterbe állította, vitahelyzetet, oktatási szituációt, kommunikációs zavart, a parancskiadás, a tiltás helyzetét idézte föl köréje. A vita szituációjának jellegzetes példáját a Magad emésztő... című versben találjuk:

*Telt szavadra,
mit óvatosan vetnél a latra,
utalván a tapasztalatra,
indulatom messzeragadna,
Te – hozzátéve – szívedre ne vedd,
leintenél, mint az öregebb,
mint az apám.
Én bosszankodnék, de nem mondanám.*

Ugyancsak konfliktushelyzetet vázolt föl a Születésnapomra című vers, s itt Horger Antal úr, nyelvtudóshoz illően egy, a „szó”-val kapcsolatos kifejezéssel élve fogalmazza meg eltanácsolási formuláját: „Ön, *amíg szóból értek én*, / nem lesz tanár e féltekén.”

A parancsoló szó lehet jótékony, gyöngéd buzdítás, amellyel az Eszmélet című versében megszemélyesített hajnal, újjáteremtven eget-földet, előszólítja az élőlényeket:

*Földtől eloldja az eget a hajnal,
s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra.*

A parancs szigorú, rendreutasító változatát A város peremén című versben idézte föl a költő:

*Ki inti le? Talán a földesúr
a juhász vad ebét?...*

No, szóljatok rá! Mi tudjuk a nevét.

Pályájának végéhez közeledve József Attila egyre többször állította a szó-motívumot kommunikációs zavar érzékeltetésének szolgálatába. Benne jelölte meg élete nagy kudarcának egyik okát:

*Dachból sem fogtam föl soha
értelmét az anyai szónak,
majd árva lettem, mostoha,
kiröhögtem az oktatómat.*

(talán nem allúzió nélkül a népdal soraira: „Édesanyám sok szép szava, ... megfogadnám, de már késő ...”) Az elmaradt vagy a maga idejében fogyatékosan végrehajtott kommunikációt – abszurd módon – megkésve halott édesanyjától próbálta kiprovokálni: „Nem hallod, mama? *Szólj rám!*” vagy Istentől akart kicsikarni személyre szóló utasítást: „*Ordits reám*, hogy nem szabad!” Enyhültebb pillanataiban filozófiai szinten feloldotta a kommunikációs zavart, mintegy önmaga mélységeiben megteremtve apját és anyját, s érintkezésbe lépve velük: „Meglásd, ha majd nem leszünk, *megszólítanak*. / *Megszólítanak*, mert ők én vagyok már.” Míg egyre mélyülő válságának gödreibe bukva megértte a jelölttel szembeni zavart, a tárgyi világgal való nyelvi kontaktusteremtés nehézségeit is:

*Tizenöt éve írok költeményt,
s hogy költő lennék végre,
nincsen szavam a holdvilágos égre.*

Sőt, az önmeghatározásra való képtelenségét is kénytelen volt konstatálni: „*Nem talállok szavakat magamra.*”

A felsorolt példák egyaránt a szónak szentelt figyelemről hoznak hírt, arról az áhitatos tiszteletéről árulkodnak, amellyel a költő ezt a nyelvi elemet körülvette. A leltárt két példával zárjuk, amelyek külön, részletesebb elemzést érdemelnek. Segítségükkel rávilágíthatunk József Attilának oly megfontolásaira, amelyek szókultusza hátterében rejlettek.

Az első A város peremén „*másként ejtjük a szót*” sora, amelyben a figyelmes szemlélő azt a problémakört ismerheti föl, amit a nyelvtudomány a hangváltozások, a szavak fonetikai változásai címek alatt tárgyal. E nyelvtörténeti kérdést a költő egy egyetemes történetfilozófiai képletnek a kidolgozásához, annak építőelemeként használta föl. A hangtörténet közegében mutatta föl a történelmi diszkontinuitás tényét és törvényszerűségét. De vajon lehet-e ilyen közvetlen kapcsolatot feltételezni a történeti hangtan alapjelenségei és az emberi társadalom történeti mozgástörvényei között? Magával vonhatja-e a forradalmian új történelemformáló erők fellépése a szavak ejtismódjának gyökeres és egyetemes változását? Úgy tűnik, a generációk egymásra következésének szoros folytonossága lehetetlenné teszi, hogy a hangtani változásokat ilyen fordulatként éljük át, hogy egy új generáció kijelenthesse: „*másként ejtjük a szót*”. A szülők gyermekeiket arra az ejtismódra oktatják, amelyet ők maguk is beszélnek, s ha a gyerek vét a kiejtési szokás ellen, korrigálják. A szavak hangalakja ezért csak lassan, észrevétlen változik. A változást a beszélők nem vagy csak alig érzékelik. Csupán hosszabb idő elteltével, visszatekintve lehet kiszakadni a láncolatból s történelmi léptékben szembeállítani saját kiejtésünket az egykorival. Így azonban a „*másként ejtjük a szót*” kijelentés banalitássá szürkül.

A fölmerült kérdésekre és kétségekre – a maga módján – József Attila Irodalom és Szocializmus című tanulmányában válaszolt, legteljesebben annak egy eddig ismeretlen fogalmazványában: „Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különbség sem zárja ki az ideológiai egyezést. A nemzetiségi különbség annyi, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozó íróknak különböző nyelvi anyagot kell megformálniuk. A különböző nyelvű versekben egy és ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindegyik ugyanaz a fogalom. Am ugyanakkor eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag. Bizonyos vonatkozásokban áll ez az osztályirodalomra is. Minden társadalmi osztálynak, rétegnek, sőt foglalkozásnak is megvan a maga nyelve, amely akkor, amikor ez az osztály, réteg vagy foglalkozás történelmileg előtérbe kerül, szókincsét és szófűzését a nemzetiségi változaton belül köznyelvvé emeli, gazdagítja és ezáltal megváltoztatja a köznyelvet, amihez rendszerint az is hozzájárul, hogy a köznyelvből addig irodalmi, azaz művészeti jelentőségre emelt szavakat, szófűzéseket és szólásokat kiszorít, vagy – ami lényegében ugyanezt teszi – jelentésüket megváltoztatja. Ha valamely szó az osztálynyelvből általános használatba kerül, kiszélesedik a jelentése, de osztályeredetének bélyege rajta marad továbbra is, amennyiben „uralkodó jegye azon képzeletmek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk.

Ugyanaz a szó mást jelent a köznyelvben és mást az osztálynyelvben, és nem ritkán az osztálynyelv szavának jelentése nyomja el a történelmi fejlődésben a köznyelvi szó jelentését. A köznyelv maga állandóan változik, mégpedig aszerint, hogy a társadalom melyik rétege a hordozója. A mai magyar köznyelv történelmi hordozója pl. a kispolgárság, amely az összes többi osztályokkal közvetlenül érintkezik. A magyarországi proletárság dicsőséges emlékü harcának el nem múlt eredményei pl. a köznyelvben is éreztetik hatásukat: osztálynyelvi szavai köznyelvi szavakká váltak (proletár, burzsoá). Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az irodalmi nyelv nem szükségképpen azonos a köznyelvvél, tőle a nemzetiségi változaton belül is egészen eltérhet. Az uralkodó irodalom az uralkodó osztály irodalma, így nyelve is az uralkodó osztály nyelve. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a tőkés uralkodó osztály nem vagy alig termel irodalmat, hanem csak finanszírozza s hogy az irodalmi termék áru létre tőmegcikk, akkor természetesnek találjuk, hogy a kapitalista irodalom nem a kapitalisták nyelvén,

hanem köznyelven szól, amely köznyelv azonban át meg át van szöve a tökések osztálynyelvével. Így jöllehet a „proletár” és „burzsoá”, szavak immár köznyelvek, művészi alkalmazásuk mégis más a proletár és a polgár számára. Utóbbi valószínűleg még művészi „polgárjogát” is kétségbevonja az ilyen szavaknak. Ámbar tárgyi, fogalmi mozzanatuk egy és ugyanaz proletár, burzsoá számára egyaránt, a polgár fülében mégsem hangzanak költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud marxistául, aminthogy a francia idegentől is távol áll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.

Ebből látjuk, hogy a nyelvtörténet az irodalom történeti megértésének szempontjából igen fontos szerepet játszik. De nyelvtörténet nem csinálható művelődéstörténet nélkül, a művelődés történetének megértése pedig elválaszthatatlan a gazdaság történetének a megértésétől. Íme, az irodalom – már csak anyagát, a nyelvet tekintve is elválaszthatatlanul társadalmi alapjához, a gazdasághoz tapad.”

József Attila tehát úgy gondolta: az egyes nyelvek belsőleg sokszorosan rétegzettek. Nemcsak egyes nyelvjárások térnek el egymástól és a köznyelvi normától kiejtés tekintetében, de a társadalom különböző rétegeit, osztályait is sajátos nyelvhasználat jellemzi, s ez kiterjed a szavak fonetikai oldalára is. Minden nyelvjárás és rétegnyelv beszélői elmondhatják magukról: többé-kevésbé „másként ejtjük a szót”, ami önmagában ugyancsak banalitás. Az idézett sor akkor kap történetfilozófiai értelmet és költői pátoszt, ha számolunk a köznyelv és az osztálynyelvek József Attila által kifejtett dinamikájával, azzal, hogy az uralkodó osztály nyelve rányomja bélyegét a köznyelvre. Amint tehát a proletariátus világtörténelmi győzelme során kezébe veszi a politikai hatalmat, úgy emeli általános érvényre a maga szóhasználatát, beleértve az ejtőmódot is. A világtörténelmi győzelemre készülő „új nép, másfajta raj” ezért jelentheti ki pátosszal: „másként ejtjük a szót”. Ezáltal valóban azt mondja: „más arculatot adunk a világnak.”

A sor mögött fedezetként tehát József Attilának a nyelvről kialakított saját koncepciója áll, az a meggyőződés, hogy a nyelvtörténet a művelődéstörténetre, illetve gazdaságtörténetre alapozható, a szavak hangalakjának változásai és a társadalom történeti mozgása között összefüggés mutatható ki, azaz a nyelvi változások nyelven kívüli okokkal hozhatók kapcsolatba. Ez az adott korban lehetséges egyfajta álláspont, amelynek alapján a hangváltozások magyarázhatók voltak.

Természetesen az, amit a szavak hangtestére vonatkoztatva tárgyaltunk, a szavak jelentésváltozásaira is érvényes. A költő a város peremén című vers egy másik helyén ez utóbbi mozzanatot domborította ki: a dolgok igazi nevének tudását a proletariátusnak tulajdonította, amíg a burzsoá, aki nem tud proletárul, nem ismerheti azt:

Ki inti le? Talán a földesúr

a juhász vad ebét? . . .

No, szóljatok rá! Mi tudjuk a nevét.

A város peremén sorai tehát az Irodalom és szocializmus részlete alapján értelmezhetők, (Noha a szabadelőadás és a költemény születése között eltelt két év során a költő álláspontja a nyelv kérdéseiben is alighanem árnyaltabbá, összetettebbé vált.)

Ha van hely József Attila költészetében, amely a szó szerepéről és jelentőségéről alkotott felfogásának centrumát képezi, azt a Falu című költeményének részleteiben már idézett soraiban találjuk meg:

Benne csend van. *Mintha valami*

elhangzott volna csengve.

Fontolni lehet, nem hallani.

Nincs, csak a csendje.

S ahogy földerül az értelem,

megérti, hogy *itt más szó*

nem eshetett, mint ami dereng:

eke és ásó.

*Szó, mert velük szólal a paraszt
napnak, esőnek, földnek.
Szó, mint szóval mondom én el azt
gondos időnek.*

*Szó, mint csecsemőnek a mosoly.
Veregetés a lónak.
Szó. De tiszta értelmű, komoly
tagja a szónak.*

József Attila az idézett sorokban a 'szó' metafora révén hozta közös nevezőre a munkát, a természet és az ember 'párbeszédét' (s e kommunikáció 'jeleit', eszközeit, az ekét és ásót); a gesztus nyelvét, amely révén a dolgozó ember az állatokkal teremtet kontaktust; a mimika nyelvét, amelyet a „nehéz szavú parasztok” a még értelmileg kialakulatlan emberi egyedekkel való érintkezés során használnak; s végül a költeményt, amely ebben a környezetben születik, ezt választja tárgyául, s e közeg hatékony, lényegre szorító, célirányos szóhasználatát veszi mintául.

Nem más ez a részlet, mint József Attila költői műhelyének, s e műhelyben a költemény születésének, azaz a szó keletkezésének leírása. Mint néma szavak, tárgyak derengenek a pajta homályában. Látványuk a szemlélő képzeletében hangképzetekké lényegül át, s ezek a hangzás- emlékek szavakká szilárdulnak: 'eke és ásó'. E szemünk előtt születő szavak nem pusztá jelek, testük van, térfogattal rendelkeznek, láthatók. Másfelől az eke és ásó nem pusztá munkaeszközök, hanem szellemi arculatra is szert tettek: reális szavak. Jelölt és jelölő közvetlen egységben vannak, mint a primitív ember gondolkodásában. Ha kimondom a szót, megjelenik a tárgy, amelyet az jelöl.

De itt álljunk meg a magyarázattal! Ha e rendkívül tömör, rejtélyes szépségű strófákat megalapozó nyelvfilozófiai elmélkedéseket a 'másként ejtjük a szót' sorhoz hasonló alapossággal akarnánk fölteni, szólunk kellene a szó és a csend összefüggéséről, a látványtól a megfontoláson át a szóig töretlenül vezető ívről, a 'reális szavak' használatának, a tárgyakkal való beszédnek a kérdéseiről, a szavakkal folyó beszéd és az általában vett jelhasználat közötti kapcsolat problémájáról, a gesztusnyelvről a szóként felfogott cselekedet révén arról, vajon kitágítható-e a kommunikáció fogalma a jelhasználat körén túlra? E kérdések taglalása azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit. A két elemzett példa így is elégséges módon szemlélteti, hogy a 'szó'-motivum mögött nyelvfilozófiai töprengések, a nyelvvel való foglalkozás óriási háttországa rejlik és viszont, ennek a nyelvészeti tájékozódásnak centrumában a 'szó' állt. Ebben az értelemben beszélhetünk József Attila szóközpontú nyelvszemléletéről.

A POKOLJÁRÓ ÉS A CLOWN

Szemelvények egy készülő Kálnoky László-monográfiából

Kálnoky László 1912. szeptember 5-én született Egerben; apai ágon német-morvatországi eredetű, bevándorló kereskedőcsalád leszármazottja: a Schlauffauerek a XIX. század első felében asszimilálódtak, a szabadságharc idején dunai uszályhajóval rendelkező jómódu gabonakereskedők. A költő dédapja, felesége nevét fölvéve, Kálnokyra magyarosít, és vagyonát Kossuth-bankókba fekteti; 1849 után elszegényedik. Fia – Kálnoky nagyapja – gazdasági akadémiát végez, Egerben a főképtalannál lesz gazdatiszt. Kálnoky István, az apa, Ároktő községben születik, a testvérek közül ötén érik meg a felnőttkort. A fiatalember jogi pályára megy, és városi tisztviselőként (tanácsnok) veszi feleségül Kállay Malvint. Az egri Kállayak igen távoli rokonságban vannak a nagykállóiakkal, akik közül az 1942-ben kinevezett „lavirozó” miniszterelnök a legismertebb, viszont az író, műfordító, esszéista Kállay Miklós anyai nagybátyja a költőnek. Zongoraművész és pap is van a családban, ha „polgári” eredetet emlegetünk velük kapcsolatban, akkor inkább a platóni értelemben vett értelmiségi középosztály hagyományára kell gondolnunk, mintegy Szerb Antal szellemében, aki szerint „az irodalom a középosztálynak, a szophroszüne osztályának, az ember kollektív tudatosságának a lélegzetvétele”.

Kálnoky István tartalékos tisztként vesz részt az I. világháborúban, fia (egyetlen gyermek, mert nővérét még az ő születése előtt eltemetik) alig látja; elidegenedik apjától, inkább anyjához és annak külön hűgához ragaszkodik. Apjáról egy későbbi nyilatkozatban freudikus céltudatossággal mondja: „Az energikus és tetterős férfiak... mindig ellenkezést váltottak ki belőlem, mely arra indított, hogy őket ingereljem.” Nagynénje, Kállay Aliz furcsa kísérleteket végez a két-három éves kisfiúval: Adyverseket olvas föl neki, akarva-akaratlanul fölkelte benne a költészet zenei-hangulati eleme iránti érdeklődést (gyermekkori „költeményei” Ady halálhangulatának ismétlésekkel fölhangosított reminiscenciái). Máskor egy porcelán csontvázat himbál előtte, talán a költőnek később tulajdonított „morbid képzeletet” táplálva. Idős kori verses novellisztikája szerint emlékezete misztikus élményeket, okkult „tapasztalatokat” is őriz a szülői házból. Egy „gondolkodó” kutya látogatása, egy újságfotó perszeverációja, amely csak a másnapi lapban fog megjelenni, de az édesanya mintegy előre megpillantja – efféle sajátos káprázatok jelzik az irracionális lehetőségét, előfordulhatását, amely észelvű és materialista hajlamai ellenére tartósan érdekelni fogja Kálnokyt.

Gyerekkorában többször költözködnek. Nagyanyja egyik lakója, egy bérkocsis felesége tüdőbajos – ugyancsak beteg gyermekei mindennapos játszótársai Kálnokynak. Tuberkolotikus fertőzése először bőrbetegség formájában jelentkezik, a háziorvos félreisméri, és csak évek múltán operálják meg. Ettől kezdve azonban a tüdőbaj kora ifjúkoráig elkerüli. 1919-es bagaméri nyaralásának történetét az *Egy magánzó emlékirataiból* című ciklus egyik verséből ismerjük. H. bácsi, a százhusz kilós gazdatiszt és a felesége körül legyeskedő udvarlók a magyar vidékiség egész életre szóló képeit vésik emlékezetébe. A húszas években többek között Tikospusztán nyaral, apja hűgának férjénél; a családi könyvtár kínálatához képest több mint félszáz kötet Jókait olvas végig. Az egri cisztercita rend Szent Bernát Főgimnáziumában tanul, ott is érettségizik, többek között német, latin és görög nyelvből. Tanárai közül Pataki Vidort emlegeti legtöbbit, aki egy Pálosi nevű jogtanárral együtt érdemeket szerzett az egri vár feltárázásában, az iskolában pedig a tankönyvtől eltérve modern irodalom-

történetet tanított, egyebek között Adyt és a Nyugatot. Kálnoky érdeklődése ekkor talál vissza az irodalomhoz (a gyermekkori próbálkozások után a tankönyvekben közölt konzervatív hazafias versek elvették a kedvét a költészettől), 16–17 éves korától rendszeresen olvassa a Nyugatot, gimnáziumi éveiben az irodalmi önképzőkör gyakori szereplője.

Az első író, akivel megismerkedett, Gárdonyi Géza volt. Az 5–6 esztendő Kálnoky anekdotába illő körülmények között hosszú fejezeteket mondott föl könyv nélkül Az egri csillagokból a mű szerzőjének. Gárdonyi temetésekor (1922) megfordult házukban a gyászbeszédet mondó Kosztolányi és az író-rokon Kállay Miklós. Irodalomról, költészetéről az Egri Népújság (később: Eger) szerkesztőjével, d. Kapor Elemérrel (írói neve: Apor Elemér) tudott eszmét cserélni, hozzá mindig hálás szeretet és a félresikeredett vidéki költősors jóvátételének vágya fűzte; első kötetének szerkesztésekor jóformán csak e pártfogójának tanácsaira támaszkodhatott. Hogy elkerülje a vidéken tanárkodó Babits vagy Juhász Gyula sorsát, apja tanácsára a bölcsészeti helyett inkább a jogra jelentkezik. Az 1930–31-es tanévben Budapesten kezdi meg egyetemi tanulmányait, azután az egri jogakadémián folytatja őket, szigorlatozni (doktorálni) pedig 1935-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre utazik. Még annak az évnek a nyarán városi másodosztályú fogalmazó lesz Egerben, utóbb elsőosztályú fogalmazóvá, majd másodosztályú aljegyzővé léptetik elő. Közigazgatási vizsgát tesz, és 1941-ben próbaszolgálatra berendelik a Belügyminisztériumba – a fővárosba kerülő tisztviselő ekkor már ismert költőnek számít.

Évekkel előbbi első kötete, *Az árnyak kertje* (1939) nemcsak jó kritikát kapott, hanem jeles íróbarátokat is szerzett neki, s versei időközben a Nyugatban, majd a Magyar Csillagban is megjelentek. *Az árnyak kertje* kiadásának és fogadtatásának történetéről Kálnoky több interjúban beszámol, Alföldy Jenő monográfiája is alaposan ismerteti. A *Versek* alcímű kötet az impresszum szerint a Magyar Élet kiadásában látott napvilágot, a „Jövő” nyomdászövetkezetben nyomták (sok sajtóhibával), felelős kiadóként Bálint Sándor van feltüntetve. Valójában magánkiadás volt, a Magyar Élet csak a nevét adta hozzá. A szerző a Nyugat szerkesztőségében Gellért Oszkártól kérte el azoknak a pályatársaknak a címét, akiknek példányt akart küldeni könyvéből, s hamarosan rangot adó választ kapott: Radnóti Miklós, Vas István, Takáts Gyula és Weöres Sándor közös levelezőlapját – a nemzedék legjavának elismerő és befogadó gesztusaként. Weöressel, aki a Nyugatban kritikát is közölt a kötetéről, sokáig csak leveleztek, Radnóti-val, Vassal s az ő közvetítésük révén többek között Déry Tiborral személyesen is gyakran találkoztak. Kálnoky szerint íróbarátainak hatása „fordulópontot jelentett” gondolkodásában, egy 1939-es találkozásról a Flórenc-kávéházban például úgy nyilatkozik, hogy „ettől kezdve más szemmel látta a világot”. Egerben személyesen találkozik a német bevonulás elől menekülő lengyelekkel, „a fasizmus lényegének kegyetlenségével”; korábbi apolitizmusa (helyesebb lenne az igazságtalan társadalmi, hatalmi viszonyok erejét abszolutizáló, a változtatás lehetőségében nem bízó defetizmusról beszélni) oldódik, a népirtás, a fajüldözés tényeire való rádöbbenés iratja meg vele *Egy modern zsarnokhoz* c. Hitler-ellenes versét. Ezzel a folyamattal párhuzamosan Móricz és a népi írók művei, Erdei, Féja szociográfiái, s kivált Kovács Imre *A néma forradalom* c. munkája a hazai valóság másik nagy problémájára, a paraszti nyomorúságra nyitják rá a szemét.

Előzőleg az irodalmi pályafutáson kívül egy másik lehetőséggel, a sporttal is próbát tesz. Úszik, majd teniszezik, a MOVE országos ifjúsági bajnokságán 1932-ben második helyezést ér el. Cserkészként nyugat-európai utazásokon vesz részt, ezekből mulatságos epizódokat idéz föl később a *Magánzó*-ciklusban. Bár a torzító legenda hajlik rá, hogy a huszoneves Kálnokyt valamiféle kisvárosi aranyifjúként állítsa elénk, ő maga elhatárolja magát nemzedéke és osztálya átlagának felületes életstílusától; olvas, nyelvet tanul, irodalmi pályára készül. A versenyszerű sportolást betegségének 1932–33-ban bekövetkezett kiújulása miatt kell abbahagynia. Előbb izzadmányos mellhártyagyulladását kap, majd 1933 tavaszán egy fővárosi specialista kezdő csúcsfolyamatot állapít meg a bal tüdőben. Három hónapot tölt Mátraházán (ez a tar-

tózkodás az élményalapja a *Szonettek* ciklus VII. és VIII. darabjának, melyek később *Szanatórium* 1933 címmel, első szövegkörnyezetükből kiszakadva önállósultak); az eredeti versfűzér életrajzi sugallata szerint a szanatóriumi kezelés időszaka egyszersmind egy melodramatikusszerű élmény lezárását jelentette. A látszólag gyógyult, s ehhez képest cigarettázó, bálozó fiatal jogász 1940-ben ismét Mátraházára kerül, ekkor már kavernát találunk bal tüdejében. Egyéves belügyminisztériumi szolgálatát megszakítja, előbb Mátraházán operálják meg, majd (orvosi műhiba miatt) újabb műtét válik szükségessé. Ezt Budapesten Sebestyén professzor végzi el két részletben, összesen hét bordacsont eltávolítása árán mentve meg a beteg életét. Az elrontott mátraházi műtét után, a Sebestyén-féle operációra készülve kezdett hozzá a költő a híres *Szanatóriumi elégia* megírásához, a halálfélelem szorításában, a költői hírnév vágyának hősies erőfeszítéseként.

A műtét tetemes légzőfelület-vesztéssel járt, de a beteg meggyógyult, s alighanem csak az ostrom, a pinceélet, a tartós koplalás miatt esett vissza 1945 után, az inflációs idők utolsó hónapjaiban. Kálnoky a háború éveiben a póztalan helytállás, a magától értetődő emberiség csöndes hőstetteit hajtja végre, belügyminisztériumi tisztviselő letétele a „civil kurázsi” megannyi váratlan – s számára mégis természetes – gesztusával tanúsítja részvevő és cselekvő humanizmusát. Vas István és Zelk Zoltán esszézerű prózája, a Hubay–Vas–Ránki-féle Egy szerelem három éjszakája című musical, Szántó Piroska emlékirata, Sumonyi Zoltán Vas-monográfiája idézik föl kockázatvállaló bátorságát, antifasiszta eltökéltségét. Maga Kálnoky, gyakran humorisztikusan kibeszélve érdemeit, inkább csak pontosítja és kiegészíti kortársai emlékezetét, még a szándék is távol áll tőle, hogy érdemet kovácsoljon vagy hasznot húzzon egykori bátor politikai-emberi magatartásából. A *Baka utca* című vers háttérét ismeretve elmondja például, hogyan marasztalta éjszakára a Giraud Gyárban följelentett és néhány napi letartóztatás után szabadult Vas Istvánt és menyasszonyát, s szerezte vissza a költő-barátja könyvtárának egy részét, melyet a Budapesti Államrendőrség egyik kerületi kapitánysága foglalt le. „1944. október 15-e előtt gyakran tudtam segíteni a barátaimnak, de inkább csak kisebb ügyekben” – így összegezi beavatkozásait. Maga is Vasék Baka utcai lakásába költözött, gyakran járt oda Orley István, Déry Tibor, Szécsy János, az Erőszak kora című antifasiszta könyv szerzője, Losonczy Tamás festőművész és felesége, valamint más üldözöttek. 1944. október 15. után „robbanásszerűen szétszóródott a társaság”, Vasék Ottlik Géza lakásán találtak menedéket, Kálnoky munkaszolgálatra akarták bevonultatni, de (mint versben és prózában is megírta) a Bevonulási központból megszökött, és egyik nagybátyja Várház körüli (ma Tolbuhin körút) lakására költözött.

1945 tavaszán harmadmagával Egerbe indul családjához, élelemért; ennek a keserves útnak mulatságos és tragikomikus epizódjait színezi ki a Homálynoky Szaniszló-ciklus egyik darabja (*Szaniszló betekint az emberi lélek mélységeibe*). A koalíciós időszak jól kezdődik, de annál rosszabbul folytatódik számára. Hivatalába visszatérve először igazolják, sőt Erdei Ferenc miniszteri titkárrá nevezi ki, később azonban a pártönkívüliek többségéhez hasonlóan B-listára kerül. Családjával és ismeretségi körével történt más igazságtalanságok, olykor tévesen hozott intézkedések is kedvét szegik. Kabdebó Lórántnak adott interjújában elmondja, hogy egy rokonát a névazonosság miatt összetévesztették egy kitelepitendővel, és a nyilvánvaló félreértés ellenére az illetőnek el kellett hagynia lakóhelyét. Még közelebről érinti az apját sújtó méltánytalanság. Kálnoky István 1939 decemberétől 1944 tavaszáig volt Eger polgármestere, a március 19-i német megszállás után nyugdíjaztatását kérte, mert értesült róla, hogy liberális és humánus magatartása miatt („állásukból elbocsátott zsidókat foglalkoztattott”) Endre László feketelistáján szerepel. Alaptalan vádak és elfogult tanúvallomások nyomán mégis elítélték, s bár a fellebbezés nyomán a Népbíróságok Országos Tanácsa fölmentette, a meghurcoltatás mély nyomot hagyott a fejlett jogérzékű Kálnokyban, egyszerre ártva az új rendszerhez és a szülővárosához (legalábbis bizonyos rétegeihez) való kapcsolatának. Az inflációs idők utolsó hónapjaiban kiújul tüdőbaja is, ezúttal a korábban nem operált jobb tüdőben; a Sebestyén professzor által alkalmazott pneumotorax (levegő felhalmozása a mellüregben) aránylag gyors javulást eredményezett.

Az éhezés, a betegség, a gondok és Kálnoky Egerbe költözése miatt tönkremegy 1945 szeptemberében kötött házassága, és 1948-ban elválik első feleségétől.

Mindez természetesen költői pályáján is visszaveti. Szerepelt ugyan a Magyarokban, az Újholdban, a Válaszban, az Új Időkben, de *Az árnyak kertje* óta írott termés kötetbe gyűjtésére (vagy kiegészítésére) nem maradt ereje. Pedig kapott a kiadáshoz némi támogatást, a Művészeti Tanács – több más költőhöz hasonlóan – 2000,- Ft-ot utalt ki részére, amelyet az akkor Zádor Anna vezette Franklin könyvkiadónak fizetett be. Amikorra azonban körülményei megengedték volna, hogy a kötetet véglegesítse, a kulturális politika fordulata már lehetetlenné tette a megjelenést, s a segély összegét visszaküldték a Művészeti Tanácsnak. A folyóiratok is megszűnvn, amelyekben addig publikált, sokadmagával fórum nélkül maradt, s a következő húsz év krónikáját egy nyilatkozatban fanyar tömörséggel és csak kis túlzással úgy foglalhatta össze, hogy „1948 és 1968 között szinte csak fordítottam”. A költői hallgatás éveit utólag sem értelmezte eszmei ellenállásként, inkább az izlés és a nemzedéki-irányzati hovatartozás vállalásával magyarázta: „Nem világnézetem, hanem művészi önérzetem, az úgynevezett »polgári írókkal« szemben nyíltan megmutatkozó ellenséges magatartás zárt ki az irodalomból.” Alkalmi buzdításra az ötvenes években is küldött verseket a folyóiratoknak, de mint a *Sorsfordító évek* c. interjúbán elmondja, a Csillag-gal való kapcsolatfölvétele két ízben is meghíusult, másodszor az 1956. októberi események miatt.

A *Több dolgok vannak földön és egen* c. versből tudjuk, 1949-ben, apja halála után, édesanyja Kálnokyhoz költözött Budapestre; a beteg, idős asszony haláláig (1971) végig együtt laktak. Közben 1953. október 15-ig a Belügyminisztérium könyvtárában dolgozik, majd a Szépirodalmi Könyvkiadó felelős szerkesztője. Mindkét munkakört lelkiismeretesen ellátja, kiadói működése kapcsán később is büszkén emlegeti az általa szerkesztett, sajtóhiba nélküli József Attila-kötetet. Az írói függetlenség hiánya mégis tartósan nyomasztja, és a Faust II. részének fordítására kiírt pályázat történetére emlékezve elárulja: „hogyha egy-két hónappal korábban kapom meg a szerződést, nem fogadtam volna el a Szépirodalmi kiadó ... meghívását.” Végül is 1957. május 1-én távozik a kiadótól, hogy szabadúszóként, eredeti művei és fordításai jövedelméből éljen.

Költői visszatérését azonban fatális hátráltató körülmények kísérik, jelenlétét a magyar irodalomban (eredeti munkáival) a hatvanas évek végéig többszöri igazságtalan diszkvalifikáció teszi szakadozottá. 1957-ben megjelent második kötetét „éles hangú, pamfletszerű” kritikában (Alföldy) marasztalja el Komlós János, a sematizmus reakciójáról, „kozmosz unalomról”, „új konzervatívizmusról” ír, sőt provincializmussal vádolja Kálnoky, s tegyük hozzá: Károlyi Amyt, Toldalagi Pált és a valamivel nyitottabbnak, harmonikusabbnak ábrázolt Rónay Györgyöt is. Ezt a „méltánytalan összefoglalást” Sükösd Mihály cáfolta meg *Költészet és filozófia* c. vitacikkében. Ha ez az epizód még nem is, A *kegyelet oltárán* c. verse miatt 1960-ban támadt botrány megint hosszabb időre elveszi Kálnoky kedvét a versírástól. Az Esti Hírlap cikkírója Bugylibicskával kiszedett vesekövek című pamfletben gúnyolja ki az izgalmas szatírárt, az Új Ember glosszájában a vallásos kegyeletfelfogás bornírt változata lázad föl a merészen profán fölfogás és hang ellen. Gyalázkodó levelek, telefonok, testületi tiltakozások fejezik ki a kigúnyolt nyárspolgári világszemlélet sértett önvédelmét. A verset közlő lap, az Élet és Irodalom szerkesztői üzenetben magyarázkodik és mentegetőzik „az olvasóközönség széles táborá számára” félreérthető közlemény miatt, de nem jelenteti meg Kálnoky válaszszerét, a *Széljegyzetet*, amely csak tíz évvel később, a *Lángok árnyékában* c. kötetben (1970) látott napvilágot; „A kedvesezett költő ismét elhallgatott, négy évig újra csak fordításainak élt” – írja Alföldy Jenő, de a szilenciumot alighanem a megriadt szerkesztőségek óvatossága is tartósította.

1965-től a betegség ismét beleszólt élete alakulásába. Tüdőgyulladást, majd erős bronchitist kap, tüdejében sokáig lappangó, de egyre nagyobbodó kavernát fedeznek föl. Hét hónapra szanatóriumba kerül, s a régi folyamat gyógyulása után egy sor következményes betegség kíséri végig további életén: „a tüdőtágulás, a jobb szív-elégtelenség, a nehézlégzés, azóta is gyötörnek” – olvassuk a *Mintsem bölcselmetek álmodni*

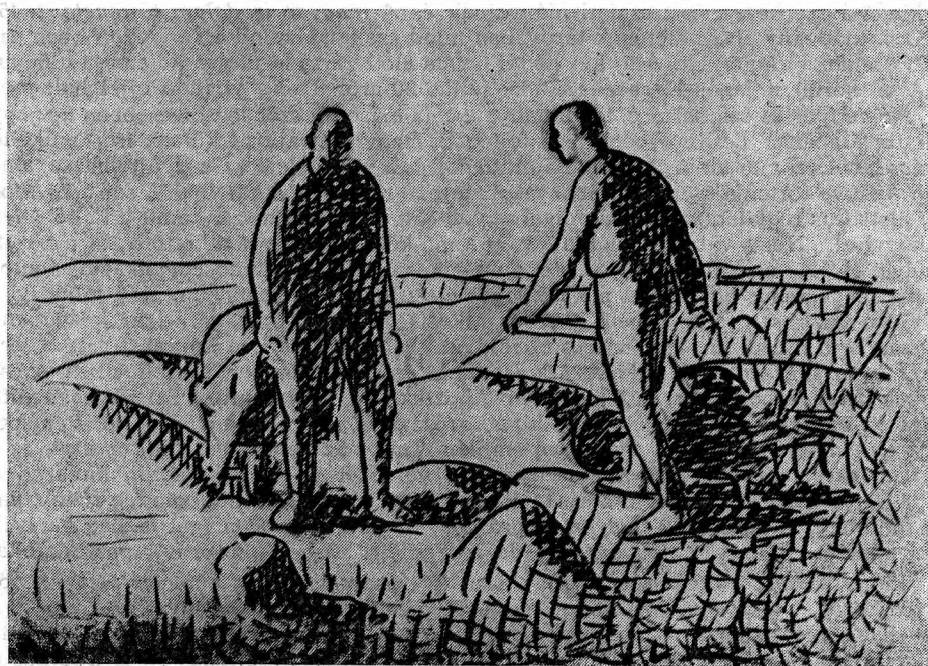
képes c. versben. Alkotó képessége azonban föltámadt, és „A hatvanas évek második felében minden előzményt felülmúló virágzásnak indult költészete”. 1970-ben, 1972-ben és 1977-ben önálló verseskötetekkel jelentkezik, 1980-ban a meglepetésszerű fejleményekben is bővelkedő *Összegyűjtött versekkel* (pedig egy közbülső kötetének publikációja, nyomdai vagy kiadói okok miatt, meghiúsult); azóta minden évben találkozhattunk új Kálnoky-könyvvel, nem beszélve itt a műfordítói életmű összegyűjtéséről és sajtó alá rendezéséről. 1970 óta jócskán megkészserezte addigi életművét, tizenegynéhány év alatt több sort írt és adott közre, mint a pálya korábbi, csaknem négy évtizedes szakaszán.

A megújulás mélyebb okát a költő világszemléletének módosulásában, átszíneződésében gyanítjuk, de életrajzi motívumaival is számolni kell: lakásgondok megoldásával, egészsége viszonylagos helyreállításával és stabilizálódásával. Anyja halála után megnősül (*Egy házasságkötés előzményei* c. versében utal második házasságára), a felesége unokája iránti szeretet ez évek lírájának egyik megkapó motívuma (*Az áramló időben*), és utazási kedve megújulásával is kapcsolatban van (*Északon*). Kedvezően változik irodalmi egzisztenciája: 1968 óta csak kivételes alkalmakkor vállal fordítást, alkotó energiáját saját műve gyarapításának szenteli. Több nyilatkozatban hálásan emlegeti Garai Gábor elszólását, aki az *Élet és Irodalom* Látogatóban c. rovata számára interjút készített vele, és ráébresztette, hogy eredeti költészetét az irodalmi közvélemény egy része a műfordítói életmű melléktermékének tartja. Nyilván sokat jelent a kritikai visszhang megváltozása, a második József Attila-díj 1972-ben (az elsőt főleg műfordításaiért ítéltek neki 1963-ban), a *De profundis* c. verset honoráló Graves-díj (1970), a Füst Milán-jutalom (1981), valamint a róla készült tanulmányok, az érdeklődést tükröző interjúk, a költői estek és a rádiós, televíziós szereplések megszaporodása, a hatvanadik, majd a hetvenedik születésnap alkalmából megnyilatkozó hivatalos elismerés és az olvasók közötti népszerűség. Több adat jelzi az irodalmi közéletben való megélnékvült részvételét. 1981-ben az írószövetségi tisztújításon választmányi taggá delegálják; költőket mutat be az *Élet és Irodalom* hasábjain az olvasóközönségnek (az idős Apor Elemért, a fiatal Hajós Tamást, Csengery Kristófot, a színészként ismert Lukács Sándort); polemikus hozzászólásai a *Hét évszázad magyar versei* c. kötet új kiadása szerkezetét és tartalmi hiányainak és *A magyar irodalom története 1945–1975* c. kiadvány első kötetének tárgyában mind szakmai, mind olvasói körökben tartós visszhangot keltettek. Alig két héttel halála előtt zárta le utolsó kötetét; tüdőgyulladásal került a János Kórházba, 1985. július 30-áról 31-ére virradó éjjel halt meg.

Archetípus és szignatúr c. tanulmányában (a második szót legszívesebben kézjegyenek fordítanánk) Leslie Fiedler azt fejtegeti, hogy életrajz nélkül az írói működés fontos területei maradnának megvilágítatlanok; „a költő élete az a gyűjtőlencke, amelyen a műve formája szempontjából meghatározó tényezők áthatolnak”, sőt még több, egy életstílus foglalatja, amely a művel együtt mindazt tartalmazza, amit a költő jelent és képvisel. „Nincs választóvonal a között a mű között, amelyet a költő ír, és a között, amelyet él.” Az életrajzról szólva nem a mellékes részletek jelentőségét akarjuk fontoskodva megemlíteni, hanem azt a különleges életstílust jellemezni, amelyet földidézve a költő-író világosan fölismerhető alakban alkotja meg újra önmagát, akár közvetlenül fölismerhető formában, akár vicces ellen-maszkban. Innen nézve Kálnoky élete a vere-ségek és az újrakezdések váltakozása, irodalmi érvényesülésében, szerelmeiben, egészségben-betegségben egyaránt; joggal hivatkoztak vele kapcsolatban Szisziphosz mítoszára, de van alapja a prométheuszi hivatkozásnak is, a lázadó, a küzdő, az istenekkel akár reménytelenül harcoló emberség emblémájának. Szeret és csalódik, sportol, és le kell mondania az edzésről, a versenyzésről, verseket ír, és huzamosan kimarad az irodalmi életből; azután újra társat talál, megújítja költészetét, biológiai-fiziológiai-lag föltámad. A vere-ségek mélyen megrázzák, de nem adja át magát végleg hatásuknak; a biztató jeleket komolyan veszi, de nem felejtí közben a negatív tapasztalatokat.

Ehhez képest költészetének lírai hőse két fő archetipusos képletet elevenít föl: a *pokoljárót* és a *clownt*; az értékpusztulás áldozata, tragikus hős, egyetemes kint él át személyes vere-ségében; a kicsúfolt szenvedésben azonban, főleg ha mértéktelenül adagolja, mintegy halmozza az élet, van valami megalázó, nevetséges is. A tragikus és

a komikus mozzanat váltakoztatása, gyakran keverése – a megszakítások és az újakezdések dialektikája mellett – legfontosabb princípiuma életalakításának, költészetének. A fordulatot, vagy inkább az arányok megváltozását nagyjából a *Farsang utóján* c. kötet megjelenésével kapcsolhatjuk össze. Addig a tragikus tapasztalatok, a pokoljáró attitűd vonásai domináltak, és mellékszólám maradt a „kancsal világ” élménye, a groteszk komikum. Azóta előtérbe került a mulattató, az önmagán és másokon nevetni tudó bohócmagatartás, amelynek szinte minden változata fölismerhető Kálnoky verseiben: a csetlő-botló, megszégyenülő, „ostoba” clown figurája épp úgy, mint a komikus gazemberé vagy az álcás, önmagát másnak föltüntető clown változata (ahogyan a Világirodalmi lexikon szócikke osztályozza az altípusokat). Ami viszont a kézjegyet, a „szignatúrt” illeti, a korszerűség és a személyesség bélyegét a mitikus ösképen, Kálnoky társadalmilag a polgári eredetű művészegzisztencia, biológiai sorsában a betegség alaphelyzetének egyéni változatát éli meg; e fogalmak századunk gondolkodásában szervesen összefonódnak, Thomas Mann novelláiból és esszéiből jól ismerjük azokat a meghatározásokat, amelyek a művészen a beteg polgárt emelik ki. Kálnoky személyes megpróbáltatásai eszerint tipikus tüneteket erősítenek föl; a legvégletesebb panaszokra is följosogítják az egyént, de erkölcsi és intellektuális tartása küzdelemre, ellenállásra, a dekadencia csábításának legyőzésére kötelezi. A kettősség szélsőséges elemet visz költészetébe, kétségbeesés és remény, pusztulásélmény és megkapaszkodás alternatíváit végletesen élheti meg és reprodukálhatja művében, sirhat és nevethet önmagán meg a világon – de mindeközben elsősorban formál és teremti, alakítja az „anyagát”, ami nem más, mint az élete, új és egyszeri kapcsolatként örökíti meg az archetípust és a szignatúr kombinációját, a személyesség és az önéletrajzi hitelesség jegyével látva el az ismétlődő, mitikus-archaikus formulát.

Öregasszonyok

*Parthoz láncolt csónakok
locsognak a nádas menedékében
locsognak nyikorognak
kötögető öregasszonyok
összesúgnak összemesélnek
bordáikat ernyesztő kirándulásról
áttüzesedett kötéllekeikről
susognak a holdsütésben
iránytűvesztett kavarodásról*

*Bennük még nyílt vizek
mágnesvonzása felnyösörög
és elfeledett nyakak árbocok
leskelnek kit hajt erre utazó kedv
s a horgonyhoz súrlódó pikkelyek
előre jelzik új erőszakos
evezős markát fényimádó
izmok parancsát félhomály
vesztegzárából újra kikötötlen
hullámok labdájául más kalandra
ám addig láncsördülés hirtelen
nyujtózva megroppanó izület*

Őszike

*Nyütt és egyre foszlik
de rajta egy kártya
nevemmel hirdeti
éveimnek zsákja
belekerült minden
ami gyűlt halomra
ha üres kézzel tér
egyszer egy nap vissza
zsíneget kerít majd
hurkot vet a zsákra
az időm többé nem
tátog a világra
árvul egy sarokban
az én nevű teher
látják-e hátára
ugyan ki veszi fe!*

Ingovány

*Mocsárvilág ez. Akadozva ér el
a nap a nagy párák mosdatta égre s
kőszürke, enyves-zöld, vörös szívéhez.*

*A sárga part lengő gyökérszakálla
alatt tán csik, kecsge, csuka, márna.*

*Mennyi túlszűfolt kép, hányféle lábnyom
sajtolódott egymásra itt a régen
olyan mozgalmas, ingó szövevényben,
az idegennek kiismerhetetlen
zsombékosok közt girbe-gurba, keskeny
csapások áterezte ingoványon!*

*Az ember itt meg nem maradhatott, csak
ezen az ingyen birtokon, csak ebben
a telhetetlenül egymásra roskadt
földarcú elevenek és halottak
országában, ebben a híg közegben,*

*ahol a névtelenségből kiválik,
s formálódik az óriási katlan
öblében forrongó bizonytalanban
az élő a már végleges halálig,
s épít valami örökkévalót itt,
összeköti a fentet és a lentet,
rétegekben egymás fölé rakódik.*

*Belakja az élők előtti csendet,
az idő mozgó falaiba épül,
az idő meszes vázakat derenget.*

*Ezt kínálja legvégső menedékül:
amit a kéz csinál, a kézre rávall.*

*A kis templomban sötét tűzzel égő
betűk, jelek, nagy szilvaszemű szentek,
a torony, keskeny kettős ablakával,
a paraszt ló, az olasz módra festett,
de azért még bizáncian merev
csoportba kényszerített barna testek,
az együgyű kazettás mennyezet.*

*Találkozunk s hányféle eleinkkel
kváderköben, téglában, szürke zsinde-
lyszoknyás, csak facsapokkal összetartott
haranglábban – milyen távol világból,
milyen véletlenek hajtotta vándor-
lelkek érhettek itt valaha partot?*

*S raktak aztán a földbe még erősebb
lakásul emeletes temetőket.*

Aszály

*Lángban-homályban áll a nap.
Lázás, lobos sikátorokban
varas gyikbőr-tető alatt
sárga, alacsony szél szalad,
gyér füsttel hirtelen kilobban.*

*A tehetetlen délutánban
hallani mégis: valahol
forró szemetet, port sódor,
felkap s elejt valami áram.*

*Mintha iszonytató teher
alól most nyomakodna fel
tüskés halántéklüktetéssel,
félig beforrt sebeivel
kínlódva s fel nem adva mégsem,
egy megnyomott, otromba fej.*

*Romló anyagban, megapadva,
kocsonyásan tapad a plazma
az összeesett sejtfalakra.*

*Az üledék alól kiásott,
színehagyott, szövete-vásott
arcon a földalatti évek
tűzében csontig beleégett,
célszerűtlen futó vonások.*

*Hiába volna ezerennyi
időbe, térbe belevetve.*

*Hiába fészkel meg lakatlan
sorsokban, elhagyott alakban.
Esélyek múlnak el felette,
s értelme nem tud megjelenni.*

A LÉTEZÉS FANTASZTIKUMA

Lator László: Fellobban, elhomályosul

Ritka az olyan egy tömbből faragott költő, mint Lator László. Ritka az olyan egyetlen témájú kötet, mint az övé. *A Fellobban, elhomályosul* huszonöt év termése, huszonhat vers mindössze. (Arányításul: Pilinszky első könyve tizennyolc versből állt, életművének csúcsa, a Harmadnapon harmincnégy verset tartalmazott.) De ez a huszonhat vers egymásnak felel, egymásnak szinte folytatása 10–15 év távolságból is. Latort egyetlenegy „téma” foglalkoztatja a versben; régiesen szólva: egyetlen „tárgy” ihleti. A létezés. Az eleven anyagi forma létrejötté, majd törvényszerű útja roppant örömek és félelmek között saját előregedése és megszűnése irányában. Egyszóval, a költészet, a költői mondanivaló leglelke érinti csupán. A görögdinnyének – hadd éljek egy triviális hasonlattal – csak a szíve. A többi, héját, zöldes-fehér burkát, fekete magokkal villogó édes, piros húsát elhagyja. Számára csak a legtelje van. A kristályos, a legcukrosabb, legromlékonyabb.

Sokféle megközelítéssel lehet a létezés fantasztiikumáról gondolkozni. Metafizikus kiindulásból épp úgy, mint szubjektív átélés alapján. (A költőktől ez utóbbit szoktuk meg.) De Lator sem a filozófiai kiindulást, sem ez utóbbi változatot nem követi. Ami őt legbelül izgatja: a *létezés, mint érzet*. Tehát mégiscsak szubjektív, vághatnánk rá. Csakhogy költői szempontból ez nem stimmel. Dehogyan vallomámos költő ő, nála minden érzet általánosított, sőt tárgyiasított, objektivált. (Az „én”-szót költészete nem ismeri, nem használja, maga sohasem lép ki a vers színterére; csak következtetni lehet arra, hogy az érzet, amelyet kibontva ábrázol, az övé – persze ez magától értetődő következtetés.)

A vékony, de költőileg annál súlyosabb kötet témamenete leírható. Nagyobb egyszerűsítés nélkül. Egy egész ciklus, nyolc vers, a biológiai létrejövés kényszerét, csodáját, extázisát járja körül. A világra-jövést a „hús féleszméletében”. Csecsemőként, növényként, osztódásnak indult fehérjeként. A „névtelen titok”: a teremtés modern víziója diktálja a verseket, egy a titok kapujában megtorpanó csaknem darwinista vízió, amely nem a *hogyan* lehetett, hanem a *milyen* voltra kíván felelni. A keletkezés kényszerére, a megformálódásra, a magáraeszmélésre rajtunk túli törvények parancsa szerint. Félelmetes és ünnepélyes pillanat ez, Lator úgy fogalmazza: „hosszú zománckék”, mikor a megszületett „kilép a lények seregébe”, legyen az csecsemő, rügy vagy hús-szirmú, forró bibéjű virág. És nem is az az érdekes itt – hadd ismétljem –, hogy Lator az élet keletkezését hogyan képzei el, östengerrel, ős-földmeleggel, bár a víz, a mocsár, a kert növényi bujasága ott motoz állandóan a képzetei között, hanem az, hogy milyen képtelen és fantasztiikus csodát lát benne. Hozzá képest a bibliai teremtéstörténet angolosan visszafogott. „És látá Isten, hogy ez jó” – ez a szűkös önkontroll ismétlődik ott a teremtésfolyamat során napról napra. De Lator – ez a szokatlan, a teljességgel kivételes – eufórikus a lét ünneplésében; olyasféleképpen eufórikus, mint lehet a szülés után a fiatal anya, látva-tapintva csecsemőjét, de mégsem híve el egészen, hogy ez lehetséges, hogy vele és általa megtörtént. Olyan csoda ez is, amely szüntelenül a hitetlen Tamás mozdulatára ingerel: a tapintás bizonyosságára. A csodát mi, persze, megszokjuk; számunkra, sajna, még három napig sem tart, úgy tetszik, túl bőven méri az időt a közmondás. De Lator nem szokja meg – ez a kivételes –, hanem épen őrizve, újra és újra borzolóva tőle, együttél vele.

A kötet második részében is, amely már nem a létrejövésről, hanem a stabil létezéséről szól, az érett létérzetről, meg tudja őrizni ezt a különleges együttélést. S ez

az igazán bámulatos. Hozzá vagyunk szokva, hogy a költők korunkban, Kálnoky László szavával élve, leginkább a létezés rémségeiről beszélnek. (Hogy ebben mi a szerepe a sajátos, huszadik századi történelemnek, most ne bolygassuk.) Elég annyi, hogy a félelem és gyönyörűség kettős világából napjainkban sokkal több szó esik a félelemtől, a kínról. Lator verseiben a kettősség ugyan jelen van, de a szokásosnál jobban billen ellenkező irányba, a biológiai életöröm felé. Egy pillanatra meg kell állítanom az olvasót a biológiai jelző idekeverése miatt. Napjainkban szívesen redukáljuk az életörömet az érzékek kielégítésének örömére. Evésre, ivásra, szeretkezésre. Volt költő, méghozzá kitűnő, aki egy jó ebédre, például egy libasült vagy egy birkapaprikás élvezetéről nagyszerű verset tudott írni – Berda Józsefet isten nyugosztalja –, s vannak költők, akik minden egyes sikeres szeretkezésükről mostanság értesítik az olvasót. Pedig, tudja csuda, talán nem is vagyunk annyira kíváncsiak. Lator biológiai életöröme, bár erotikus forrása olykor magasra szökik, általánosabb és elvontabb. Annyiszor használja az édenkert szót, mégpedig oly összefüggésben is, hogy „gyönyörrel habzó földi éden”, hogy szinte tollamra szuggerálja: a bűnbeesés előtti paradicsomi létezés-öröm okozza eufóriáját. De nemcsak az, hogy „én vagyok”, hanem az, hogy a világ van. S ez azért óriás különbség. Narcissusnak kellett a víztükör, hogy magát lássa benne, hogy magának örüljön. Latornak az érzékelés elég, hogy „magánya gyöngén lüktető hártáját átszakítsa” és megrohanja hirtelen – folytatva az idézetet – tündöklő léte, földi sorsa: a világtól kapott adomány. Helyesebben: megrohanja, ámulatba ejtse a tündöklő világ, hisz tőle tündöklő a létezés. Ehhez az extatikus létérzethez persze nyílt érzékek kellene; az extázist okozó jelenségek leírásához költői szem kell. Lator itt excellál. Elvonatkoztatásra kész agya van, ez uralkodik versszerkezetein, és éles, konkrét látásmódja. Kettejük együttműködése zárt, hermetikusnak tetsző feszültséget hoz létre a versben, rokon dinamizmust azzal (érzékletes áradás, majd sebes intellektuális összegezés), amelyet a fiatal Babitsból vagy Nemes Nagy Ágnes fiatalkori verseiből ismerünk. De ha a konkrét és az elvont egybeötvözése rokon is velük, Lator látótere más, mintegy látcsővel szűkített. Ám, ha ily módon egyetlen célra tartott is az érzékletes, felfedezői látásmód, célon belüli gazdagsága, részletező (Szabó Lőrinc-i) pontossága kivételes kvalitású. Nem kerülhetem meg, hogy éppencsak izelítőül ne idézzek néhány sort tobzódó, az érzékelés örömével telített leírásaiból. Íme a Piac című versének egy részlete:

Káposzta, répa, hagyma, paprika,
a zöld alól világít már a sárga,
paradicsom pirosa omlik a
kék véraláfutásos padlizsánra.
Nyers, édes, csípős, kesernyés szagok,
mélyben, napon más-más tervet betöltő,
versengve sokasodó anyagok
özönlenek elő a sűrű földből.

Kertek fényes, testes gyümölcsei,
már viaszosra, ragacsosra érve,
méregzöld dinnye s hókás szentesi,
villog tükrös rózsás vagy sárga béle,
szeplős arany, bíbor, halvány, leves,
savanykás, kásás alma, hagymahajszín
körte, zöld ringló, sárga, véreres
őszibarack és pozsgás héjú kajszin.

Az idézetet azonban kár itt megszakítani. Hiszen az olvasó az eddigiekben csupán a látásmód gazdagságát érzékelheti, a csordultig telített zárt formát élvezheti, az elrendezésnek azt a magas művészi biztonságát, amely például a hagymahajszín – kajszin rimmel külön bizarr feszültséget tud adni a strófazárásnak. Ám a vers célja több a bravúros leírásnál. Nézzük csak:

s már érzi is az ujj, a száj, az íny
 a pihés, mézgás, édes hám alatti
 hús megbolygatott hasadékain
 a nedveket hirtelen felfakadni,
 már érzi a sóvár, parázna bőr
 a fénycsíkos, homályos szoba hűsét,
 már érzi, hogy dől rá mindenfelől
 a lassú, síkos, ikrás gyönyörűség.

„Tetőpont-pillanat”, extázis? A piac ürügyén? Igen, az. Lator verseinek központi témája, és fogantatásuknak hosszú időn át szinte egyedüli alkalmja. De mivel az extatikus pillanat még a rá fogékony emberben is ritkás, innen a versek, a verstermő pillanatok ritkasága; másfelől innen van a verseknek, már említett, egymáshoz való szoros kapcsolódása, ugyan más-más oldalról megközelített „tematika” (a lírai lényeg) homogenitása.

Csak hogy „az anyag roncsol s alakít – részvétlen terve, hogy beteljen”, vagy más megfogalmazásban: „a sérülékeny lények földi teste – halálos gyöngeséggel” van „bélyegezve”. Íme a kötet harmadik ciklusának a tematikája: a *múló* éden számbavétele, vagy ahogyan a ciklust bevezető vers, a Váratlan kegyelem sokkal szebben, plasztikusabban, az előzményekhez méltó képi áttétellel mondja: „egy tenger habzó visszaáradása – hordaléka vak barlangjain át – a mozdulatlan csönd fészke felé”. A világ változatlanul színes marad, hogy Lator kedvenc szavával éljek: tündöklő, de az egyén számára, akin betelik az anyag törvénye, „az édes semmiségek szétzúllanak”. Költők elégiák végeláthatatlan sorát írták már erről, fiatalon is, de öregedve még inkább. Lator azonban nem elégiát ír. Ahogyan a gyönyörűségek okát, az eufóriát kiváltó jelenségeket sűrű áttételeken át bontja ki, megszerkesztett kép-lobbanásokkal sugallmazza (nem azt mondja, hogy „én gyönyörködöm”, hanem szóval és képpel, megfigyeléssel és látomással létrehozza az érzetet), úgy itt sem tesz mást, mint kirajzolja, képmutogatóként élénk tárja az anyaghoz kötött létezés mulandóságtörvényét. Nem ő rendül meg a véges létet tapasztalva, hanem bennünk, olvasókban kelti fel a megrendülést. A költő szubjektumát, s ez által az átélés áttételességét kikapcsolva. Ez az objektiválás egyfelől direktebbé teszi vers és olvasója viszonyát (nem abba kell beleélni magunkat, hogy mit élt át és mit érzett a költő, s azt aztán általánosítva magunkra alkalmazni), másfelől sok százados hagyományt megkerülve, meg is nehezíti ezt a viszonyt, a láttatásba belerejtett, objektivált érzelmi tartalmaknak lépésről lépésre való felfejtését várva el. Ehhez, az ilyen vers megértéséhez, érzelmi kultúra kell, verskultúra. A daloló alanyi költők megértése mennyivel könnyebb. Lator László azzal ugyan elébe megy a hagyományhoz kötődő olvasónak, hogy feszes formájú, elegánsan rimelt, külszínre tehát hagyományos verset ír, de közlés módja, érzelmi építkezése más. Költészete, melyet napjainkban líránk legjava teljesítményei között kell számba venni, az igényesebb, a sorok fölött töprengeni hajlamos olvasónak nyílik meg igazán. Mint a legtöbb valamirevaló lírai teremtés.

„ESZME ÉS LÉGITÁMADÁS”

Orbán Ottó világlátásáról

1. „*Fiatal fejjel egyéniség akartam lenni, / ezért aztán kiraboltam Ginsberget és Pilinszkyt:*” (479)

A kritikus számára ritka szerencse, ha olyan előzékeny költővel találkozunk mint Orbán Ottó, aki versben és prózában mindent elkövet, hogy pontosan tájékoztassa önmagáról az olvasót, beavassa az életébe, hogy megossza velünk legtitkosabb műhelygondjait is. 1977-ben *Az ádáz szemtanú* címmel valóságos kis monográfiát írt költői (vagy: költővé!) fejlődésének történetéről, részletezve mindama életrajzi, történelmi, érzelmi és gondolati élményeit, melyek pályáját meghatározták. Szól kritikai fogadtatásának bonyodalmairól, hogy „csodagyerek”-ként kezelték, majd „egyéniesség nélküli”, sőt „epigon” költőnek bélyegezték, aki ráadásul „szélsőségesen pesszimista”, „nem közéleti”. S végül „megtanulva” a mesterségét „korszerűtlenül személyes”-nek ítélte. Esszéjében gondosan jellemzi saját poézisét is: hogyan jutott el a „köznapis beszéd”-ig, s hogy „arkhimédieszi pontja a költői kép”; beszámol minden átélt költői hatásról, Pilinszkyt és Ginsberget kiemelve mintegy már teoretikus igénnyel összegzi: „mindkét költő az egzakt tudás fogalmaival szikráztatja össze a költői megismerés eredendően érzelmi természetét, mely összeszikráztatásban az elvont fogalom az érzelmi közlés hitelét hivatott növelni. Ott volt a szemem előtt, amit kerestem, a fából vaskarika, az érzéki fogalom, a hús-vér absztrakció”. Kiegészítve mindezt a másik alapvetően fontos meggyőződésével, amely szerint „a költészetben nincs személytelen, legföljebb rejtőzködő személyiség van”, noha persze az igazi költő személyességének még a legesetlegesebb mozzanata is közhasznúakká válnak valamiképpen.

Az önarckép érvényes. Minden lényeges megállapítását, Orbán Ottó költészetének racionalista, egészében a bon sens, a józan ész világszemléletére építő karakterét fölényesen igazolja az *Összegyűjtött versek* vaskos könyve is. Szinte már túlságosan tudatosan, a magam részéről legalábbis nem bánnám, ha a közel ötven év terjedelemben néha kihagyna a produkciót éberen ellenőrző önfegyelmet. Az életmű első felében mindenestre a kivételes formaérzék, az üzembiztos verselés, a mesterség számtalan fortélyá ugyszólván minden más szempontot háttérbe szorít, a költő feltétlen ura akar maradni a gesztusainak. Fél szemmel folyvást kívülről is figyeli magát, úgy látszik, Orbán Ottónak létszüksége ez a fölény. Sőt, mintha egész pályáját ez a tét szervezné meg: egyszerre küzd a nyelvvel, mérkőzik a költő-példákkal, önmagával és a világgal – a távolságtartás mind nagyobb bizonyosságáért. S alighanem éppen a kétségek megoldása ébreszt fel bennem mégis egy csöppnyi gyanakvást az önjellemzés és önismeret bizonyos részleteiben. Mert a világ korántsem ennyire kerek, már pedig Orbán Ottónak láthatóan mindenre megvan a logikus magyarázata. S nem azért, hogy szépítse akár önmagát, akár a dolgokat, mindössze a magamegmutatása egyszersmind védekezés is, fedezet (fedezék?) nélkül nem mutatkozik. Fontos dolgokról beszél, miközben fontos dolgokat elhallgat. Mintha a költő fönttartaná – fönttarthatná – magának a jogot, hogy azt és annyit láttasson a személyiségéből, amit és amennyit szükségesnek tart. Holott kezdettől a József Attila-i mérce iránti nosztalgiával, a teljes élet igényével törekszik egyéniségét fölnövesztetni, ettől érettebb korában sem tágit, mint mondja: „az önarckép egyben világtérlemezés” (457). A kérdés tehát, hogy mennyire van benne a költő (és a világ) Orbán Ottó poézisében, mindvégig eleven és izgalmas kérdés. Sommásan válaszolni rá nem is lehet. Azért sem, mert innen nézve az életmű az időben

korszakról korszakra más fénytörést mutat, és azért sem, mert bármilyen különös: a mennyiség néha tényleg átcsap a minőségbe, és Orbán Ottó – mint Jákob az angyallal – annyiféleképpen és olyan intenzitással viaskodott a költészettel, hogy magatartása egy nagyon határozott, szuverén világnézetté szikárodott. Bizonyos, hogy költészete fölmutat valami időtállóan időszerűt a valóságunkból, a lényegről tud valamit.

2. „*Es üres markunkban csillog az aranypénz*” (467)

A nyomozást messziről kell elkezdenünk. Talán éppen attól a gondolattól, amit Csoóri Sándorról írott esszéjében fogalmaz meg: „Világunk, következképp kiművelt fejünk is tele van tabukkal, és nemcsak olyanokkal, melyeket ilyen-olyan hivatalosság szentesít. Tilalmakat állít az úgynevezett józan ész is, mindannyiunk külön-külön is fényes okossága, mely az adottságokat egyszerűen adottságoknak veszi, és nem hajlandó nyilvánvalóan megoldhatatlan kérdéseken töprengeni”. Orbán Ottó itt alighanem a korszak leggonoszabb gondolati csapdahelyzetét érinti, a gondolkodás ama kényszerpályáját, ami végső soron megszüntetheti magát a gondolkodást. Ha ugyanis a valóságot leszűkítjük a tényre, a megtörténtre, a megvalósult eredményre, vagy okozatra, a történelem, vagy más magasabb hatalmak létrehozta „adottságok”-ra, ha a létező realitásnak primátust adunk a lehetséges, lehetne, vagy lehetett volna realitással szemben, akkor lemondunk a gondolkodás szabadságáról is óhatatlanul. Az egyén autonómiájáról tehát, arról a képességéről, amit mindenki mindenkor szembeszegezhet a körülményeivel. Ha az ember elfogadja a rendelkezésére álló mozgásteret, akkor az ezt – jól-rosszul – kihasználó alkuk és kompromisszumok maradnak csupán, a túlélés és egyensúlyozás politikai és diplomati, hasznos tudománya, akkor a személyiség személyiséggé vált föltétlenül sérülni fog.

A dilemmát öntudatlanul az élezi ki, hogy az induló költő nem mond le a személyiség szabadságáról, sőt történelemalkító felelősségéről sem, noha ugyanakkor abszolút meggyőződése és egyben legfőbb közlendője az emberi létezés teljes meghatározottsága, a világnak ama adottsága, hogy nincs benne és nem is lehetséges semmiféle transzcendens érték. Éppen századunk begyógyíthatatlan sebei tanúsítják neki evidenciaként, hogy a praxis hatalmával szemben kivétel nélkül minden nagyratörő emberi eszme ábránd és önámítás. Nincs mit tennünk, a világ sajnos – lényegéből következően és jelenlegi állapotában kivált – : rossz, sőt gonosz. Két hét egy KZ-láger felé tartó erőltetett menetben elég ahhoz, hogy „az ember ne jelentsen / a semminél többet, . . .” (96). S az átkok is hiábavalók, mert az asszonyok továbbra is szülnék és a fű is újra kinő. Az általános kiszolgáltatottság rossz közérzetét a költő horizontján csak az érzéki boldogság tényei feledtetik: a fiatalság, a nyár, a szeretkezés vitális értékei. „Látam az értelmetlen szenvedést / és nem hiszek csak az örömben” (54) – ez a krédója, ami pályáját kezdő költőnél (valljuk be) nem kis hendikep.

Illetve mégis, egyetlen dolog sehogyan sem fér el ebben a nagyívű koncepcióban: a *művészet* tényének (kimondva-kimondatlanul) a fiatal Orbán Ottó is feltétlen – és eszmei – értéket tulajdonít. A művészet mágikus erejébe vetett hit oldja fel ekkor a tudat nem tisztázott nagy ellentmondását. A hit, hogyha kimondja, ha formát kapnak, ha néven neveződnek a lélekben gomolygó indulatok, akkor valami varázslat működni és segíteni fog.

Élek. Egyetlen forró szó a csendben,
egyetlen porszem, mely beszélni kezd,
hogy elmondja magát a lehetetlent . . .
(*Ars poetica*)

Később erről a hitről is kiderül majd, hogy részben illúzió volt, része a nagy történelmi manipulációnak. „Bevettem én is a maszlagot, hogy a költészet mindenható” (435) – kommentálja a hiányt közel húsz év múlva tényleg keserűen. Mégis, kezdettől végig megmarad vele a gyötrelmes és édes ambivalencia, az, ami a művészetet, Orbán

Ottó gondolkozása kitüntetett központi problémájává emeli. Meg kell fejtenie és meg kell hódítania. Kezdetben ugyanis e csodaszor kritériumai is fölöttébb általánosak: jó-szerivel azt az artikulált és kinyomtatott közlést jelenti, amelyet az értő közvélemény művészetnek elfogad. S a költő formaérzéke és készsége már a korai kötetekben is rendkívüli. Később a mesterek vallatása (és kirablása) közben jócskán szigorodnak e kritériumok: Bartók-versében a teremtés eufóriáját (94), József Attiláról szólva az áldozat nagyságát ünnepli: „mindenért teljes étellel fizetsz” (102). S a hatvanas évek és a nagy szenvedélyek múltán, ahogy egyre nyilvánvalóbban tapasztalnia kell a „lira rossz korszaká”-t (462), a művészet hatékonyságának, társadalmi presztízisének végzetes megromlását, úgy válik számára a költészet is „válságos reménnyé”, „hiába a lírai lázálom... ehető kenyérre vágyik a föld” (245), hogy aztán végig örök vitában önmagával „rozsdás rögeszmé”-nek (371), „őrült logiká”-nak (471), „buzgó téboly”-nak és „oktalan dac”-nak (467) emlegetve fogalmazza meg róla a végső meghatározásait. Megfosztva romantikus kiváltságaitól: „eszels bizakodás a semmiben” (389) – ismétli egyrészt: „a művészetre mint olyanra / már elnézést / köpök” (487). Elismerve mégis másfelől a művészet életet ösztönző teleológiáját: „a remény furfangját” (467), a genetikus programot: „a vers az én szememben / egy darab élet” (457), „a költészet kitaró és aprólékos önkívégzés... ahol a bohóc arcán valódi vér csorog, miközben előadja / a Szabadság és Egyenlőség világszámát, melyben sírás és röhögés / ugyanazt jelenti: egy őrült és megrögzött elme okfejtését, / hogy a folytonos vereség maga a győzelem” (362).

3. „Csakhogy költeni én a pincében tanultam” (232)

A világról viszont megfellebezhetetlenül kész a véleménye. Már az első kötetek alaphangja is a sommás ítélet, elemi fölháborodás. A végeredményre figyel. És minél brutálisabb egy esemény, annál inkább jelentőségét veszti a kiváltó okok bonyolult mechanizmusa. Orbán Ottó korán megtanulta, hogy az „eszme és légitámadás” (232) párviadalában mindig a bombaké az erősebb érv. Elhurcolt és megölt apja, a gyerekfejjel átélt ostrom, majd a nevelőintézet sokféle borzalma és megaláztatása életreszólóan arkhimédesszi pontja marad, úgy is mint embertelenség és úgy is mint evidencia. A háború törvényei egyszerűek és áttekinthetőek, s Orbán Ottóban a békekötésekkel sem ér véget a háború. Koravénon lép fel: „én ezt is ismerem” (35), „mindent tudunk” (64), „emlékünk sem marad. Életünk szétpereg” (63). „Hullaszagú” huszadik századot emleget, újra és újra megidézi a látott, vagy elképzelt szegényt és iszonyatot, Abdát, Buchenwaldot, Hirosimát, az elégetett embermilliókat, a zsidóság halálba meneteltetését, hogy aztán a hosszú, apokaliptikus képzuhatagok aprólékos vízióival kibontsa, a valóság lényegévé általánosítsa a gyilkolást, a gyávaságot és szajhalkodást, hogy ezt a *megalapozottan* rossz közérzetét, utálatát, gyűlöletét és bosszúszomját kivetítse a múltra és jövőre is. „Gyűlölni úgy tudok, hogy szikrát vet a hajam és a szám. Nincs bocsánat” (164), „nem hiszem a megváltás csodáit” (75), „ölni szeretnék” (96) – rögzíti elementárisnak szánt tiltakozását. Amelyet azonban elgyöngít a magatartás monotonája, benne a mégoly veretes képek is inflálódnak, a hatás nemegyszer viszájára fordul.

Mégis, mikor majd bölcsőbb férfikorában fölidézi hajdani önmagát, „a glóriás marhá”-t, a „siralmas trubadur”-t (278), és „fiatal korom / egyéb hangzatos hülyeségei”-ről (461) beszél, akkor – első sorban és némi meghatottsággal – eme elvadultságban is az érzelmek túlárado bőségére és egyértelműségére emlékezik „a halhatatlan gyerek, aki voltam” (135), „a lánglelkű pancser” (448) személyes fontosságára. Igaz, ugyanakkor a sérelemre, a becsapottságra is, hiszen az önirónia kiméletlenül felhangosítja az egykor túlbecsült szerep hamis pátozát. Amelyről immár letörülhetetlen a kor bélyege.

Ma már lehet mosolyogni, hogy akadtak egykorú kritikusok, akik a közéleti töltést kérték számon attól a fiatal költőtől, akinek úgyszólván minden mondata a *világ állapotára* vonatkozott. Orbán Ottó mindvégig az emberiség nevében beszél, ágál és

átkozódik, érte perel, amikor ostromozza. Völtaképpen ugyanazt a folytonos, hozzá intézett fölhívást variálja: Ilyen rohadt vagy, javulj meg! Az ötvenes-hatvanas évek költészetében elvárt gyakorlat volt ez a költői beszédhelyzet, és még csak a beat-költők Orbán Ottóra tett nyilvánvaló hatását sem szükséges föltétlenül fölemelegetni: a szereptudat már jelen volt korábban a kassák-i hagyományban, Vas Istvánnál éppúgy mint Orbán Ottó más jelentős kortársainál. „Sebed a világ” – írta Nagy László, vagy „Föld, nyitott sebem” – küszködött Csoóri Sándor is egy érzékeny általánosított civilizáció-képpel, hogy aztán a mélyben munkáló törvények után kutatva próbálják meg a maguk (netán: kisközösségük) helyét kijelölni a világszínpadon. Orbán Ottó pályáján azonban a kétségeknek és elbizonytalanodásnak ez a periódusa elmarad. Az idők változása és a csalódás, hogy az emberiség fikarcnyit sem javul meg a költők buzgalmától: neki – paradox módon – a kezdettől vallott meggyőződését erősíti meg: a praxis hatalmának a törvényét nyomatékosítja. S jöllehet a versírást hovatovább klasszissal magasabb fokon műveli, gazdaságosabban és egyre többször a nyelvi fantázia revelációs telitalálataival, ám a költő figyelme továbbra is a jelenségekre irányul, extenzíven tájékozódik, miközben persze egyre inkább kívülről nézi a dolgot és magatartásában fölerősödik a már-már epikusan leltározó, leíró beállítottság. Nem csoda tehát, ha a távolibb égtájak, a nagy civilizációk történetét érzi igazán reprezentatívnak. Felvillan ugyan jónéhány közelkép is („mikor a düh kitört az utcára és a múlt század gyönyörű és hősies hülyesége úgy pörgött maga körül, mint egy megvesztett bűgőcsiga...” 119), de azért a személyiség epés keserűségét irányítottan és aránytalanul a nyugat-európai életforma kelléktára motiválja és nyilvánítja meg. S legyenek ezek a külsőségek akár allegorikusan értelmezhetők, vagy Orbán Ottó szaporodó külföldi utazásai következtében valódiabbak és élményszerűbbek, a csapda csapda marad. Orbán Ottó költészetének ezt a központi vonulátát egyféle absztrakció ihleti, szükségképpen megengedve a rossz akusztikát, hogy a költő mintegy másodkézből kölcsönzi azt a valóság-prekonceptiót, amelyből könnyedén általánosítható és persze célbavehető a fogyasztói társadalmak, a militarizált nagyhatalmak kiméletlensége, megintcsak a világ megannyi pestises tünete: a fajüldözéstől, az éhezésen, pénz-hajhászáson, elidegenedettségen, pornográfián, homoszexualitáson, a tömegkommunikációs manipulációkon át egészen az atomhalálig. Kezdve attól, hogy a költő oly korban élt e földön, „mikor világszerte nyugdíjat szavaztak meg a lágerparancsnokoknak meg a heretépés teoretikusainak...” (117) folytatva addig, hogy a British Museum kincseiről is az fog az eszébe jutni: „mindamellet ez is rablásból származik” (355); Orbán Ottó kedvére cserkészhet a világtörténet bozótosságában – muníciója kiemeríthetetlen.

A fölvállalt szerep hosszú ideig mélyen megosztja az egész lírai struktúrát, törést okoz a költő személyiségében is. A nagyvilág költője mellett ugyanis kezdettől jelen van Orbán Ottó kisvilága, ahol merőben más a flóra és a fauna, melegebb klíma, érzéki ihletés uralkodik: a testközeli tájak és látványok kéje, a szerelem eufóriája (*Hat vers fértihangra, Nem élhettem tovább, Lobogj, szerelem* stb.). És a világnak enyhítő körülményt nem találó, a fölötte sommásan ítélkező, hideg, szkeptikus indulat, valamint e boldog sziget életélvező hedonizmusa között legfeljebb áthallások vannak, közös nevezőre aligha hozhatók. Következtetéseikkel is széttartanak, egyrészt: „... a mesterségben engem nem Ikszipzilon egyedülálló lelkvilága izgat, / / hanem a kollektív eszmélkedés luxusa...” (221) és másrészt: „... élni, mert nincs nagyobb válaszom a létre, / mint a létezés vadállati ösztöne, / mert nincs az észnek oly virága, mely egy mosollyal felérne...” (92) – s így tovább.

4. „Szólított angyal engem is” (287)

Hogy ez a helyzet hosszú távon nem tartható, azt Orbán Ottó maga is tudja. A fordulatot (vagy inkább pályakorrekciót) az *Emberáldozat* című kötet hozza meg nem látványosan, mégis félreérthetetlenül. Benne már minden együtt van egy lehetséges költői kiteljesedéshez. A múlt átértékelésének szándéka, a még oly vonzó szereppel

is a leszámolás, elmozdulás egy tartósabb, belső függetlenség felé, költői illetékessé-
gével a szigorúbb számvetés. Eszközeiben is egyszerűsödik, s válik teherbíróbbá:
„Mostantól a föld. A földvonzás prózája...” (277) – a tematika programosan a test-
közeli, a valódi történetre korlátozódik, ami Orbán Ottó legsajátabb tulajdona. Az a
hiteles és egyre többszöri prózai élőszóval körvonalazott közép-európai miliő (kis-
polgári és értelmiségi tapasztalataival) kerül költészete reflektorfényébe, amelyet im-
már egyetlen – és a széttartó minőségeket is összefogó – biztos távlatból képes értel-
mezni. Az indulatot fölváltja a gúny, a mindent megkérdőjelező és mindent helyére
tevő ironia. Ami úgy nyit számára új perspektívákat, hogy világszemléletének foly-
tonosságát is biztosítja. Orbán Ottó az ironiában találja meg az „egyénségét”, azt a
költői minőséget, amelyben a legteljesebben önmaga lehet. Amelyben kíméletlenül
maga ellen fordulva is megőrzi önmagát: „mennyi önsajnálát a valódi szenvedés mel-
lett... Dicsőség rügyező arcának... a világ bohóca ő” (279).

Mert az érzelmi ösztönzést kétségkívül a történelmi csapdára ráeszmélés szolgál-
tatja, a jóvátehetetlen visszaélés fölismerése, hogy a mindenkori fiatalság naivitását
kihasználva egy egész nemzedék masírozott önszántából magát megcsonkítani, hogy
eszközzé váljék (köztük Orbán Ottó is a legszemélyesebb, megszenvedett fájdalmai-
val) a tőle független, „magasabb” érdekek játszmáiban. Végül is a „nem úgy van” tu-
dása hozza meg Orbán Ottónak a kezdettől annyira vágyott, tényleges fölényt, ami-
nek azonban most már korántsem örül olyan felhőtlenül. Az ironia – tudjuk – eredeti-
leg tettetést jelent, állítás formájában kifejezett tagadást. Távolságtartást, sőt bizo-
nyos legitim tudathasadást feltételez, poétikai hatása is elsősorban a személyiséget
megosztó értékrendszerek feszültségéből következik. Orbán Ottó ironiájának kemény-
ségét sem vitriolos hangvétele, hanem megfellebbezhetetlensége hordozza. A kény-
szerű tehetetlenség, hogy tudása birtokában már el kell utasítania a korábban valo-
ságnak hitt biztos tényeket is, mégha értékes valóságot (ami mellett hitet tehetne)
továbbra sem ismer. Ebben a helyzetben a tagadás válik értékke, nem utolsó sorban
azzal, hogy megjeleníti az általános értékhiányt, melynek kontrasztjában kirajzolód-
nak a lélek fájó nosztalgiái is. Egyszersmind azonban – hisz a költő még virtuális
eszmét sem tud a valóságával szembeállítani – kisszerűvé válik minden emberi kon-
fliktus, a végzetesen relatív világban a történetek tragikus értelmezésének az esélye
is megszűnik. Miközben azért:

Valami persze végbement; ha nem is az
amit előre elterveztek? vagy amibe beletörődtek;
vagy ami várható volt (mi volt várható?);
vagy amit ravaszul és észrevétlenül
rájuk kényszerítettek az úgynevezett körülmények;
vagy ami ellen lázadtak és szónokoltak,
de legbelül titkolt cinizmussal helyeseltek;
vagy amit... kár folytatni; végbement,
de nem az, nem akkor és nem úgy...

(Földsziget)

Orbán Ottó további költészete ezt az alaphelyzetet – a viszonylagosság világ-
rendjét – konkretizálja és részletezi. Már nem ír kiáltványt, hanem elmond vala-
mit, emlékezik. Kényesen ügyel a jelentésárnyalatokra. Mintha panoptikumban: úgy
mutatja be mindazt a földi nyüzsgést, amit közelebbről megfigyelhetett: rokonokat,
barátokat, ismerősöket, nőket, művészeket, ismeretleneket, három világrész úti em-
lékeit, önmagát. A mindenkori jelen fogságában mutatja be őket, a pillanat általuk
öröknek hitt életkereteiben, hogy aztán történeteiket meghosszabbítsa a maga távla-
tával, látni engedve, amit nem láttak akkor: a történelem zsinórpaddásáról lógó drótok
változatos játékát, a múlt időt. Orbán Ottó ironiájának ugyanis ez az ősforrása: hogy
arra, amit a jelen véglegesnek mutat rávetíti – térben és időben kicsit elmozdítva a
kamerát – a viszonylagosság koordinátáit. „Végülis mellékes, hol mikor és mi hozott
össze veletek” (323) – írja a *Kortársaknak*, elégiákban idézi meg *A régi idők hölgyeit*.

Ekkor már megértés, sőt szolidaritás-vállalás is ki-kihallik a versekből, közösségkeresés, mint ahogy az árvák és szegények (a megaláztatottak és megszorítottak) iránt érzett részvéte is erős. Az emberi nagyság lefegyverzi: „Bevallom, kedvemre van örült logikája, / a hideg mindenség e húsmeglelő hibája:...” (471) – köszönti a nyolcvanéves Illyést; Nagy László halála megrendíti: „a léleknek is jólesett látni, hogy élsz” (422). De hogy a létben nincsen maradandó, hogy semmi sem abszolút – ennek kimondásában kérlelhetetlen: „Rögeszmék színpadán közönyös függöny a halál” (289). Ebben áll a szuverenitása. S micsoda groteszk fintor: „Szólított angyal engem is / ha nem is úgy mint Blake-et vagy Weörest... „Gyere”, mondta a hang, „nincsenek itt-hon” (287). Vagy: „Az öröklétet egy ágyon éltem át... A névtelen neve: ütemes lihegés” (322) – teszi helyére az ösztönvilágot is, megtoldva másutt még durvább öngúnnal: „Ivar- és petesejtre bízni örökéletet, épp olyan épületes eszme, mint orrfújással fiút nemzeni... Ágyban érni tetten a végtelent?” (306). De Petőfit, s a legkedvesebb nagy eszmét is érvényteleníti: „a költői kép, ha pontos is, csak délibáb, / a lényeg más, míg világ a világ: / az üres mennybe dőlt csupasz elme... S bolygója üvölti közhelyeit / a kukoricásban: szabadságot, szerelmet, / mielőtt a semmi sárkányai lenyelnek” (332). S mert nincsenek illúziói: csak idegenségét rögzítheti. „Cigaretta a számban / ordítás helyett. Itt éltem az örült és parázna csillagon, / hol... nem beszél az árva az árva nyelvét. Itt voltam titkos kegyúr, / ápolt és ápoló, nyomor gazdagja, a föld fattyúja: tanú” (305).

5. „Ringyó, tisztelt csontváz...” (282)

Ami majdnem lehetetlen: Orbán Ottó minden transzcendens segítséget elhárítva vált költővé egy költészetellenes korban. Ettől különleges, még ha az „üres menny”-nyel, a transzcendencia-hiánnyal, az újabb magyar líra minden jelentős költője viaskodott, Orbán Ottó pedig úgyszólván kivétel nélkül mindenkitől tanult valamit. S bár tudom, hogy minden analógia torzít, mégis megkockáztatom, hogy a magyar költészetből – a világgép szintjén – József Attila, Füst Milán és Kosztolányi Dezső szellemalakja provokálta Orbán Ottó költészetét alapjaiban. Velük ugyanis mintha egész életművében folya az érdemi, a tétre menő vita, úgy is, hogy hasonul hozzájuk és úgy is, hogy kijavítja őket.

József Attilában az árva és skizofrén szenvedőt tiszteli mindenekelőtt, aki kimondta, hogy „az meglelt ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja,” és aki eljutott arra a partra, honnét lógathatta a lábát a semmibe, megkapaszkodva az egyetlen létező szalmaszálon: „még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / befogóznom”. Ugyanakkor: „József Attila örült naplójában semmi magyarázat arra, hogy egy rögeszmés beteg hogyan írhatta meg az *Ódát?*” (450). Pedig József Attila költészetében a szenvedésnél súlyosabb az intellektus drámája, ám ennek tragikus pátoszát Orbán Ottó nem tudja felhasználni. Mégis, ha József Attila azt fogalmazza meg, hogy „én-velem a hűség van jelen / az üres ürben tántorgó világon”, akkor Orbán Ottó változata így hangzik: „Itt éltem... a hirhedt, főfoglalkozású hűtlen, / akiről végül kiderül, hogy hű – / csak tudná, hogy mihez...” (375).

Füst Milán bonyolultabb képlet. Végül is ő volt a magyar irodalom egyetlen mestere, aki a kizárólag létezés állandósult viszonylagosságát állította művészete középpontjába, s a megoldhatatlan dilemma kényszerűségében maga is eljutott a hagyományos verset szétrobbantó groteszk iróniáig, aki tehát Orbán Ottó világlátásához kétségtelenül a legközelebb áll. Másfelől azonban Füst Milán ugyanezzel a végletességgel zárta ki teljesen a praxist a költészetéből, vagyis éppen azt a médiumot, amelyben Orbán Ottó rátalált a megoldhatatlan konfliktus evidens megoldására. Füst azért vonult ki egy elképzelt, feltételes létezésbe, hogy formát adjon a tiltakozásnak, hogy a maga következetesen abszurd reakcióival is nyomatékosítsa eredendő sértettségét szemben ama világrenddel, amelyben nincs „igaz bíró” és „abszolútum nem létezik”. Orbán Ottó jól érti Füst Milánt, de nem volna Orbán Ottó, ha Füst látomásos próféta-indulatait nem bírálná fölül: „Kőtablaidat pakold még össze, jó öreg, / minden bohócok mestere!” (152) – szólítja meg őt, „apánk”-nak nevezve egy régebbi

versében. Füst Milánról írt tanulmányában pedig minden kortársánál pontosabban szituálja ezt a rendhagyó költőt. Kolumbuszhoz hasonlítja, aki haláláig hitte, hogy az Indiáig jutott el, mit sem tudva arról, hogy az addig nem ismert Újvilágot fedezte fel. Mégis, amennyire igaz, hogy Füst Milán a modern művészet transzcendenciahiányának az időben pontosan behatárolható megjelenését ontológiai érvényességgel ruházta fel, épp olyan joggal elmondható az is, hogy Orbán Ottó szemlélete viszont a jelenség történeti vetületét általánosítja. Orbán Ottó számára kizárólag a történelmi meghatározottság autentikus: „Bohóc aki a mellékmondatok korában / a főmondatot akarja kimondani” (345) – summázza sokadszor, és egyoldalúan a külső világ javára dönti el azt a dilemmát, amelyet Füst Milán egész életén át nem tudott eldönteni, hogy a hatalom és az igazság az nem azonos, és éppen egy relativ világban semmi sem bizonyíthatja, hogy a szellem vagy szív igazsága kisebb igazság, csupán azért, mert az életet meghatározó külső erőknél hatalmukban áll az életet elpusztítaniuk.

Am az igazán nagy rivális mégiscsak Kosztolányi Dezső, noha a vele való küzdelmét a beszédhelyzetek és parafrázisok inkább tanúsítják, mint a költő közvetlen hivatkozásai. Mikor úgy érzi, hogy már nincs „kit többé *utolírni*” (371), akkor fordul versben is *A harmincas évek költőjéhez*: „Ő az a mindig helyén szóló szó, / azok a sor végén csüngő díszek, / amitől még a viviszek- / ció, / a pusztulás is élvezetes... Őszintén szólva kiröhögtem őket, / a profi nyelv- és szívbillegetőket... – egyszerre rehabilitálja és tagadja meg őket – mert megszólal a dalban / a hányába haló halhatatlan / / Aztán új divat, új vers: tábori ima, / jön Auschwitz és Hiroshima” (373).

Kosztolányiban először is a szakember ragadja meg, a mesterségét profi módon gyakorló, az epét és mézet, életet és halált kellő arányban elegyítő, a nyelvet érzékeiben ismerő, a verset élőbeszédként beszélő költő, aki maradéktalanul kihasználja adottságait. „Én nem dadogtam halvány istenekhez / hideglelős és reszkető imát, / mindig feléd fordultam, mert hideg lesz, / pogány igazság, roppant napvilág”. Orbán Ottót elbűvöli Kosztolányi hitetlen evilágisága, amely az élet megannyi kisebb-nagyobb konkrétumához mégis képes a szemlélet olyan perspektíváját társítani, amelyből fölsejlik a lét titokszerűsége is, a fölény, amely a nála nagyobb hatalmaknak a kiszolgáltatottságában (ezt bevallva is) szuverén marad. A szemlélet ama – csillagközi – magaslatáról van szó, amely a tapasztalati világgal is bensőséges kapcsolatban marad, miközben a gyakorlatilag megoldhatatlan problémák között is megőrzi a személyiség integritását. Orbán Ottó is erre törekszik, mégis a legújabb és visszafordíthatatlan történelmi tapasztalataival – úgy véli – perelnie kell az égi bált látó és a földi vendégség metafizikus boldogságára rácsodálkozó Kosztolányit: „fönt: romos menny, lent: ipar, füst, sötét” (283). Mint ahogy mind gyakoribbá váló önmagát idézéseiben is ilyen disszonáns-ironikus hangfekvésben köszön vissza a *Boldog, szomorú dal* emlékeztető számvetése: „Mert nincs meg a kincs, mire vágytam, / a kincs, amiért porig égtem. / Itthon vagyok itt e világban / s már nem vagyok otthon az égben”. Orbán Ottó nem az ég elvesztését panaszolja: „mostanában egyre többet gondolok a fiatal költőre / aki kipirult lélekkel képre képet rakott / más szóval végigkártyázta a verseit / és ehhez még hóbörgött és hadonászott is... és irigylem mint egy kutya / / világa áttekinthető volt”. (448)

6. „s a kétségbeesést a reménnyel megkéseli;” (471)

Számomra ez a költészet az elmúlt hat-hét évben vált vitathatatlanul jelentőssé. Nyilván túlzás ezt így kijelenteni, hisz voltaképpen még azt sem mondhatom, hogy a nyolcvanas évek beköszöntése meglepetést, váratlan átalakulást, netán fordulatot hozott volna Orbán Ottó poézisében. Biztos, hogy egyre személyesebb, közvetlenebb lesz, lényegretörőbb és életérdekűbb, ám ez alig is érinti a megtalált tónust és témát, vagy a világszemlélet kialakult kereteit. Mégis, ha eddig jobbra a megragadó részeket, mostantól a teljesítmény egészét érezzük igazán súlyosnak. Ahogyan a bor érlelődik és nemesedik: úgy látszik, Orbán Ottónak is kellett az idő, hogy az alkotásban rejlő lehetőségek teljes arányaikkal kibontakozhassanak. Szüksége volt rá többféle szempontból: a szorítására éppúgy, mint az idő rontó hatalmával való összeütközés

személyes döbbenetére. Mert van-e kézzelfoghatóbb valóság az időnél, a költőnek tehát, aki kezdettől a meghatározottságokban létezett, óhatatlanul szembe kellett kerülnie e végső és visszafordíthatatlan meghatározottságával: „sajnálatos de tény hogy öregszem / unom a madárnyelvet” (461) – ezekben a jelzésekben már semmi sincs a korábbi elégiák öngyönyörködtető szépségeiből. Akarja, vagy nem: ezzel a „megoldhatatlan problémával” szembe kell néznie: el kell fogadnia mint evidens valóságot persze, amelynek mégsem szabad megadnia magát soha. A személyiség kivonja magát ebből a determinációból, a szellem valóságától független létezésre kényszerül. És amikor Orbán Ottó a józan észnek ellentmondva (mert: „vagyunk, akik vagyunk” 471) *tényleg* kesztyűt dob az időnek, akkor ez a paradox gesztus minden oktató példázatnál hitelesebben – emberibben, esendőbben – megnyilvánítja az ember megválthatatlan léthelyzetét. Akkor a romboló erőről is kiderül, hogy egyszersmind személyiségteremtő energiaforrás, és hogy e kétarcúságával bölcsességre szorít. Alighanem ennek belátása rendezi át drámaiabbá a versek értékhangsúlyait, csiszolja meg az érdesebb felületeket. A fölismerés, hogy a kérlelhetetlenség és az elnéző megértés is lehet egyensúlyban „abban a pontban, / ahol tudás és nem tudás találkozik...” (480). Ahonnét éppúgy rálátni a „várható bukás”-ra (471), mint ama másik „rejtélyes hatalom”-ra (486) is, amely – mégis? talán? – fenntartja az életet. Hogyan is lenne másként lehetséges, hogy habár „Halál, mindig halál a nóta vége” (458), azért valami mindig „fennakad” (459), „Valami mégis megmarad... Bármilyen is az, valami átüt a fotón” (481). A személyes dilemma mélyen áthatja a versvilágot, a költő ezt látja meg az öreg Rembrandt önarcképén: „szájában füstölgő parázsgombócként / két örült szó forog / a mégis és a talán” (489), ezt sugallják a haldokló Babits démonai: „... mi az, hogy *ésszel föl nem fogható, de élhető?*” (473). Olyannyira, hogy vérrel tölti meg a deklarált kijelentéseket is, az osztinátóként ismételt szentenciát, hogy „az élet lényege szerint örült reménykedés” (490), és azt is, hogy „Az élet mindig túltesz a költészeten” (473).

Az életprobléma az *Összegyűjtött versek* után írt versekben is nő és terjeszkedik. Orbán Ottó sokféle valódi szerepben éli át Sziszüphosz érzését, mintegy fanyar himnuszokat ír a biztosan vereséget szenvedő cselekvés fontosságáról. Átértelmezve ezzel bizonyos mértékig életműve sok fontos korábbi motívumát. Eldönti (végleg szeretetébe fogadva) a vitát Kosztolányival: „Ingatag / mennyi alatt / ingatag / létező, ... És nekem / mester is / fontos és / szédítő, / keresztfán / fintorgó, / rimelő / K. Dezső.” (K. Dezső). Bensőséges rokonszenvvel idézi meg a valóság és utópia közötti senki-földjének nagy politikusát, Bethlen Gábort, amint „utánozhatatlan stratégiával / de vesztő állásban és lépéslehetőség nélkül sakkozik.” (A *kancellista ablakából nézve*). De nemzedéke történelmi becsapottságáról – a legendává ködösült hatvanas évekről – is kíméletlen biztonsággal ad pontos láttelepet: „... az eszmények nélkül didergő világtól jégtábláján forró tényekre van szükségem a túléléshez / a hatvanas évek csak üres képkeret (A *hatvanas évek*). És a maga rendíthetetlen bizonyosságává vált tudását olvassa rá a következő generációkra is: „Meglátni magunkat a tagadás tükrében, / naiv és merev szabadságképünkben alkuinkat, / s mégis valami győzelmet a vereségekben, ...” (A *titkos kapcsolat*).

A készből persze már könnyű megérteni, hogy ennek a költői magatartásnak az igazságkeresés volt a legfőbb furorja és esélye, ezért is törekedett ilyen eltökélten mindennek előtt a világ árnyoldalait megvilágítani. És ha az a *láng* nemegyszer elhajolni, vagy akár kialudni látszott is a szakadékok fölött, azért ez a kiküzdött és magát már nem ámitó fölény visszamenőleg is sokmindent igazol. Végülis: „korszakos jelentés nélkül a költészet csak modor” (Az *új avantgardhoz*), és Orbán Ottó a maga költői sorsdrámájával azt is példázza, hogy formátumos költészet minden körülmény között – átmeneti korban is – létrejöhet. Ha teljes lélek látomása. Úgy gondolom: Orbán Ottó költészetének holdudvarában most már mindig is föl fog fényleni a kesernyés tragikum. Igazán ez hitelesíti az üzenetet, szóljon bármiről, betegségről, halálról, a líra rossz korszakáról, vagy arról, hogy „Nemzedékem, a délibábos évek / lángoló hajú szabadcsapata rokkantan süllyed a kórházzsugú sétébe...” (490). Mint-ha rájuk is vonatkozna a negyvenötödik születésnapjára írott vers mottója, Dylan Thomastól, Nagy László fordításában: „Ó, ifjú voltam, áldott szív...”.

A klubtagság szent ügye

*Fiatal fejjel a modor az istenünk;
a nemzedék, mint olyan, hordában vadászik a mammutra
és fölhalja a régi stílus unalmas öregeit.
Egy lábszárcsontot szopogatva léptem át a térfikorba én is,
hogy attól fogva rühelljem a testületeket.
A költészet magányos mesterség, akár a jaguáré,
csak lényege az, ami oszthatatlanul közös:
az egymást tükröző külső és belső végtelen . . .
A magam módján én is környezetvédő vagyok:
a belső dzsungel lassú pusztulása közben
nincs fontosabb, mint névről ismerni minden teremtményt . . .
Az irodalom vak, az írókra figyel;
a lélek (vagy minek nevezzük) a csapongó Napra –
a tűzmadár a gyászfeketére hullatja izzó tollait.*

Csináld magad

Nádas Péternek

*Nem költő, aki nem kérdezi: „Van-e Isten?”
S vonaglanak a léha válaszok, a van, a nincs . . . –
Elképzelem az első lángészt . . . Félig még majom,
a tűzfényben csillognak roppant rágóizmai,
s kiugró szemöldök-eresze alól bámul a csillagszítát rázó sötétbe . . .
Nem tudhatta, hogy az, amit fölhalál, kombinált fogó,
egy sokféleképp használható szerszám a mindenség-szereléshez,
ha kell, mítosz, ha kell, matematika . . .
Az ihletére hallgatott és azt makogta: „Ö . . . izé . . . ez az!”
Mi más a végtelen hibája, ha nem az, hogy nem fér a fejünkbe?
Embernek istene is emberi, csak fölnagyítva;
minden a kotnyeles ezermesterre vall:
a földi eresztékek a mennyei ácsolatban,
s főképp a halhatatlanság, a fordított halál.*

Elvesztett otthonok

Kabdebó Lóránt interjúja

KL: – Mándy Iván otthonai? Terek, mozik, futballpályák. Most mégis egy rendhagyó esetre emlékezzünk, arra az „otthonra”, ahol – bármily rövid ideig és szabálytalanul is, de – állása is volt. Hogyan is kerültél Az Est-lapokhoz?

MI: – Fájdalom, én már nem Az Est-lapokhoz kerültem. A Pest, a Reggeli és Esti Magyarország csak igazán nagy jóindulattal volt Az Est-lapok utódának tekinthető. A Reggeli Magyarországba írtam tárcákat, tömegével. Jó iskola volt. Mint tudjuk, a tárca rövid műfaj, nem lehet locsogni, önfegyelmet kíván az embertől, és ezt valahogy én meg is szoktam. Most már egészen más-fajta novellákat írok, de ez egy külön történet.

Földesi János volt a sportrovat vezetője, aki egy időben szövetségi kapitány is volt, egyébként apámnak régi barátja, talán még az egyetemről. Na most, Földesi Jancsi valahogy tudta, hogy én vonzódok a futballhoz, és azt is tudta, hogy én létezem. Egyébként rajta kívül nagyon sokan azt hitték, hogy én nem is élek, rég halott vagyok, legenda vagyok. A kéziratokat ugyanis apám vitte be, mondván, közöljétek, mert szegény fiam borzasztó beteg, isten tudja, mikor fogja életét befejezni.

Én egyáltalán nem voltam borzasztó beteg, kórházban voltam ugyan, de makkegészségesen. Ez inkább annak szólt – apám ebben zseniális volt –, hogy a katonaság alól felmentsenek, és ne is kerüljek bele a háborúba, legalábbis ne mint katona. Mint civil is éppen eleget kínlódott az ember, de hát még mindig jobb volt, mint kint lenni a fronton és katonaruhába öltözni.

KL: – Ha jól tudom, az ostromot is kórházban élted át.

MI: – A Csengery utcai Charité kórházban Unterberg professzor – aki nem sokkal 45 után, 46-ban legkésőbb, azt hiszem, Franciaországba ment ki –, ő valahogy a család régi barátja volt, anyámat is, apámat is jól ismerte. Ekkor ugyan már nem járhatott be az ismert okból, de még volt annyi összeköttetése, hogy engem be tudott tenni betegnek. Rettenetes volt. Folyton razziák, és embereket vittek el, akik közül furcsa módon egy-kettő vissza is jött. Majdnem engem is elvittek. Maga zsidó? és miért nincs a fronton? -s esküdjön meg, ha meggyógyul, akkor kimegy! Mondom: azonnal kimegyek, ha meggyógyulok. Hát persze nem gyógyultam meg.

KL: – Akkor épp milyen betegséggel voltál ott?

MI: – Mindig szív. Én kitartottam a tüdő és a szív mellett, na de apám ezt felépítette. Az első sorozás is nagyon rossz időben volt, 1939-ben. Akkor

ő mindjárt bedugott a János kórházba. Ellopott mindenféle röntgenlapokat. Én csak egy sorozásra mentem, ahol könyelműen ideiglenesen felmentettek, aztán helyettem apám járt, és ő vitte ezeket a sötét és kusza és ködös röntgenlapokat, amiket undorral nyilván megnézték.

Valamelyik ezredes azt mondta, majd utánanéznünk a gyerekeknek, hogy csakugyan olyan beteg-e. Hát ez is hozzájárult ahhoz, hogy tériszonyom volt, mert azért ha furcsa módon végül is nem nézett utánam senki, de azért ebben a légkörben ez bizony fenyegetően hangzott.

Tulajdonképpen alig mertem az utcára kimenni. A tériszony rettenetes ronda betegség. Nyilván abból a feszültségből, hogy bármikor bárki hozzám léphet és megkérdezheti, hogy fiatalember, maga miért nincs a fronton, egyáltalán miért nem katona? Rettenetesen hatott rám ez az előérzet, amely hála istennek csak előérzet maradt, mert végül is nem tört rám senki ilyen módon.

KL: – Akkor hol laktál?

MI: – Teleki tér, Fiumei út. A Mátyás térről költöztünk ide, ami távolságban igazán nem sokat jelentett, legfeljebb egy másik teret, – furcsa módon azonban egy másik világot is. Egészen más volt a Teleki tér mint a Mátyás tér, bár szinte egymásba csúsztak.

KL: – Ez az édesanyád lakása volt.

MI: – De apám úgyszólván minden nap meglátogatott. Egy-két embert el is dugott nálunk, amitől anyám frászt kapott, némileg én is, de apám itt kíméletlen volt, azt mondta, tessék vállalni ezeket az embereket. Pedig hát sok mindenkit zaklattak a házban.

Tehát Földesi János, aki tudta, hogy én *vagyok*, egyszer behívatott magához, és azt mondta: Iván, – sőt, *Jancsi*, mert általában apám barátai engem Jancsinak szólítottak . . .

KL: – Miért?

MI: – Egy magyar gyerek nem lehet Iván. Holott apámnak Turgenyev Iván volt a kedvenc írója, és azért lettem én Iván. De ezt minden barátjának már nem tudta, unta is elmagyarázni. Mindegy, mint Jancsi is megfeleltem azért valahogy.

KL: – És meddig maradtál Jancsi?

MI: – Apám régi barátai előtt ma is. Egyre kevesebben vannak sajnos, azt hiszem, már csak az igazán nagyszerű Kun Zsiga él közülük. Csorba Géza is meghalt, Földesi Jancsi is, aki szintén Jancsi volt ezek szerint. Ő tudta, hogy nem egy elpusztulás előtt álló gyerek küldi be az édesapjával a tárcanovelláit, hanem egy viszonylag egészséges.

Amikor behívtak, összegyűlték a szerkesztőségi szobájában, hogy lássák: Mándy Gyula fia tényleg él, létezik, ez maga a valóság. Ezt röviden tisztáztuk, nagy derűtség volt a teremben, ahogy ezt jobb színdarabokban zárójelben megjegyzik. Földesi egyébként azért hívott, hogy kiküldjön tudósítónak mérközésekre. Futballmeccsekre, mert csak a futballhoz értettem, engem tulajdonképpen más nem is érdekelt, megvallom őszintén, tulajdonképpen az sem. Már félidőben kellett telefonálnom, majd a mérközés után az egész meccsről rövid tudósítást leadnom a lap részére. Soha ügyetlenebb tudósítója

nem volt a lapnak. De nemcsak ügyetlen voltam. Vasárnap délutánonként lelkiismeretesen kimentem, mindig ott voltam a meccs kezdetén, de . . . Sajnos délutáni alvó vagyok, és megesett egyszer, hogy a sajtópáholyban, a telefonnal az ölemben elaludtam. Arra ébredtem fel, hogy lent valaki ordít, felrezzentem és látom, hogy Földesi Jancsi vörös arccal rohan a páholy felé, és az öklét rázza, a többire borítsunk fátylat. Egyébként sajnós – és akkor nem tudtam elaludni – meg kellett keresnem a telefonfülkéket, méghozzá időben, és ez bizony nem volt mindig könnyű, mert eléggé messze estek a pályától, és megtörtént, hogy más is akart telefonálni.

KL: – Akkor legalább jók voltak a telefonok?

MI: – Meglepő módon igen. Hát ha még csak nem is lett volna jó, az katasztrofális helyzetbe sodort volna. Jók voltak, és jó volt az a pár sor is tulajdonképpen, amit álmosan, bárgyú módon tudósítottam a mérkőzésekről. Hozzá kell tennem persze, sose akartam újságíró lenni. Nem mintha ezt lenéztem volna, erről szó sincs, tudtam, hogy Molnár Ferenc például mindig újságírónak vallotta magát, – csak hát egyszerűen nem voltam az az alkat.

KL: – Pedig mennyire tudod érzékelni egy-egy látszólag semleges jelenetben a történelmileg meghatározott légkört, mondjuk ki: a politikát. Példát? Egyik filmforgatókönyvedből egy jelenetet!

A Körúton álltak az eredményhirdető tábla előtt. Dermedt csend a tábla előtt. Azon hatalmas, fekete betűkkel:

Egyiptom–Magyarország: 3:0 (1:0)

Mélységes csöndben álltak a Körúton, végig a járdán, meg az úttesten. A villamosok már régen leálltak. Akárcsak a konflisok és az autók. A kávéház vendégei kijöttek a kávéházból. Néma csöndben álltak az utcán.

Valaki, a tábla előtt, lassan leereszkedett a földre, mintha imához készülődne.

– Nem! – nyögte. – Ez nem lehet igaz!

A földön térdel, rámeredve a fekete betűkre.

Füstölgött az ég a Modiano-ház fényreklámja fölött. Kékesvörös fénnel porzott az ég.

Megint valaki a tömegből:

– De hát végigtámadtuk a mérkőzést!

Megint más valaki:

– Hiába! A fekete hátvéden minden elhalt!

– Salem elsöpörte a magyar tizenegyet! A romboló! A száguldó!

Valaki felkapaszkodott a lámpaoszlopokra.

– Miért állították be Gutmant, amikor tudták, hogy nincs formában?!

– Miért? – visszhangozta egy másik az utca mélyén.

Egy fiú a falhoz préselődött, maszatos, könnyes arca akár egy ázott rongycsomó. – És ez már biztos? Biztos, hogy ez a végeredmény?

Senki se felelt.

Bizakodó hang a tömegből.

– Újrajátsszák a mérkőzést.

– Miért? Maga tud valamit?

Valamiféle reménytelen, tébolyodott hullámmás indul meg.

- Botrányos volt a magyar csapat elhelyezése!
- A legrosszabb szállodát kaptuk!
- Megismétlik a mérkőzést!

Egy rozsdás arcú férfi: – Nem ismételnék meg semmit!

Nyüsítő hang: – Többé nem lesz futball Magyarországon! Most hallottam, hogy fel fogják oszlatni a futballcsapatokat.

– Hülye – ez senki más, mint Minarik, ahogy egy pillanatra felbukant a tömegből.

Csönd. Megint az a mélységes, döbrent csönd, ahogy ott álltak a tábla előtt.

Egyiptom–Magyarország: 3:0 (1-0)

És akkor a falon meghasadott a tábla, lobogva, égve meghasadott, mintha valaki tűzcsövát dobott volna rá.

MI: – Más ez, mint az újságírás. Az tényleg nagy drámai pillanat volt. Az egész várost megülte valami súlyos, lomha nehéz kód, mindent elborított. Ezt sose felejttem el. Hogy kerültem abba a szobába, azt nem tudom, egy varrógépre oda volt dobva a kiterített Nemzeti Sport, azokkal a fekete betűkkel, Egyiptom–Magyarország 3:0. Ez valami borzalom volt, mondom, ez akkor megülte a várost, mélységes csöndbe zuhant egész Budapest. Ráadásul váratlanul jött, senki nem várta ezt a leverő eseményt. Hát voltak leverőbb események is persze történelmünkben, de akkor ezt kaptam.

KL: – Ezt csak arra hoztam példának, hogy az úgynevezett semleges jele-
netekben mennyire érzed a történelmet, politikát.

MI: – Bizonyára akadnának még jelenetek, amelyekben szintén megéreztem, de amelyeket valamely okból még nem írtam meg. Van amit meg is írtam, de sokmindent nem. Talán majd később egyszer lenne is erről mondani-
valóm. Éppen ebből a futball-tárgykörből.

Igy indultam én, mint tudósító, és ahogy zuhantunk befelé a háborúba, egyáltalán nem volt meglepő, hogy a nálam jóval idősebb Földesit behívták katonának. Hála a jóistennek, a frontra nem küldték ki, de hát azért be kellett vonulni, szolgálatot kellett teljesíteni, s most gyorsan elő kellett kapni valakit, aki helyettesítse. Megint csak rám gondolt, és azt mondta, addig járjak be, és minden héten fogok kapni fizetést, a Magyarországtól is meg a Pesttől is. Engem hetente fizettek. Abban a megtiszteltetésben is részesültem, hogy egyszer vagy talán több esetben is Szabó Lőrinc volt az, aki az utalványomat aláírta, más esetben a szerkesztők, a kitűnő és nagyon kedves Kőszegi Imre vagy maga Bakos Ákos a Pesttől. Már nem emlékszem mennyit, de egészen jól kerestem tulajdonképpen.

Hanem egy nagy baj volt. Egyrészt maga a rendkívül groteszk helyzet. Ugye a háború borzalmaiban – a külső és belső borzalmakban – talán nem is az volt a legnagyobb, hogy bombáztak, és házak összeomlottak. Nahát ez igazán elég rémületes volt. De aztán hogy emberek meghaltak, embereket elhurcoltak a fajúk, a vallásuk vagy a politikai meggyőződéseik miatt...! Olyan mélységes emberi tragédiák zajlottak le, hogy ahhoz képest, hogy a Ferencváros az első lesz vagy a második helyre szorul, hát valljuk be, viszonylag nem volt döntő kérdés pillanatnyilag. Hanem más baj is volt: az én teljes esetlenségem. Ahogy most így látom azt a figurát, aki a reggeli kódokban az utcán, majd a sötét szerkesztőségi folyosón végigbaktatott a szoba felé, ahol

dolgozott, leginkább Woody Allenre emlékeztet. Valamilyen Woody Allen-szerű figura lehettem, különösen akkor, amikor ott ültem a gépiróteremben, és gyorsan kellett diktálnom. Mert jöttek a hírek – borzalmas hírek jöttek –, és hát nekem is gyorsan kellett volna diktálnom.

KL: – A szerkesztőség helyileg hol volt?

MI: – Most körülbelül a Népszava szerkesztősége lehet a helyén.

KL: – És te naponta bejártál a Fiumei – most Mező Imre – útról.

MI: – Nagyon pontos voltam. És egész éjjel néztem, tanulmányoztam a Nemzeti Sportot, mert – mint ahogy már mondtam – csak a futballhoz értettem. De például hogy a száz métert órák vagy percek alatt futják, arra csak később jöttem rá, jóval később. Hát bizony gyűltek, gyűltek és elborítottak a rózsaszín MTI papirosok, mert hát én meglehetősen lassan dolgoztam. Lázálmaimban még ma is hullnak, hullnak ezek a papirosok. És jönnek a szerkesztők, mint ahogy jöttek is. Például maga Bakos Ákos, a Pest felelős szerkesztője.

Eredetileg pap volt, Ferenc József halálos ágyánál teljesített szolgálatot. Megírta ezt az éjszakát és elküldte Az Estnek, ez úgy látszik, olyan jól sikerült, hogy rögtön le is szerződtették. Persze nyilván előbb ki kellett lépni a rendből, mert úgy valahogy mégse ment a dolog. Rendkívül furcsa ember volt. Jóindulatú, segítőkész, bátor, de irtózatossá tudott lenni modorában, viselkedésében. Nem mondott semmi durvaságot, de valami olyan mély iszapszürke tekintete volt, kékesszürke, de sem kéken sem szürkén, sem a kettő vegyületében én olyan riasztót még nem láttam. Egy darabig nézett – külön voltak a szerkesztők, egy üvegfallal elválasztott kis teremben ültek, Kárpáti Aurél, Lackó Géza (ez megint külön eset, a Nyugat íróit én csak itt láttam „élőben”). Szóval Bakos Ákos csak nézett kifelé, fölemelkedett, majd egyszerre csak megindult és odalépett hozzám. Akkor megint nézett, nagyon sokáig szeretett nézni, azt hiszem, tisztában volt vele, hogy a tekintete milyen átható volt és mennyire félelmetes, és rendkívül csöndes, de annál fenyegetőbb hangon azt mondta: nem tudom, kis kollegám, értesült-e róla, hogy ez a Pest című lap, amelyet én nem becsülök túl sokra, ez egy napilap, tehát nem havi folyóirat, még csak nem is hetilap, ön bizonyára nagyon érdekes dolgokat, és fontos dolgokat diktál, de azért nagyon szeretnénk még ezen a napon megjelenni, mert az olvasók esetleg hiányolnák a lapot, ha mondjuk hó végére kapnák kézhez. Hát ettől még jobban zavarba jöttem, de azért, isten tudja, tényleg csak ő, rajta kívül senki, én sem, mint a Woody Allen-filmekben, valahogy megoldódtak a dolgok. Nagyon készségesek voltak a gépirónők is, amit tudtak, megtettek, ők jobban ismerték az úszósportot, a síkfutást is, és aztán egy időn túl meglepő módon meglehetősen bele is jöttem ebbe a munkába.

Bakos Ákoshoz még egy borzasztó anekdota. Anekdota után megint egy újabb anekdota. Talán ezért sem jutottam el odáig, hogy ezt a meglehetősen fontos élményemet meg tudjam írni, többször megpróbáltam, de nagyon hamar elakadtam.

KL: – Ezért is választottuk életednek ezt az epizódját. Amikor a *Sorsfordító pillanatok* sorozat szövegét véglegesítettük a Gerbeaud-ban, a sporttudósítói tevékenységedről szóló mondatoknál félretetted a kéziratot, és beszélni

kezdte Bakos Ákos szeméről. Említetted, hogy ezt a világot még nem sikerült megírnod. Ekkor csaptam le: nem zavarna-e, ha elmondhatnám veled. A, de-hogy, különben is, már többször elmeséltem, csak megírni nem tudom.

MI: – Mindig csak a történet, ami a történetet kitölti, pedig nálam – és nemcsak nálam, azt hiszem minden írónál – az a fontos, amikor igazán belső élménnyé válik valami és nemcsak külső anekdota-sorozattá, akkor lehet, akkor kell az íráshoz hozzákezdeni, erre legalább húsz-huszonöt éve várok, szerényen számítva.

Egyszer volt egy sportverseny, azt hiszem, éppen kosárlabda mérkőzés lehetett, ahol megjelent Bély Alajos, aki igen kimagasló egyénisége volt a hadseregnek, legalábbis rangban. És én megemlítettem, hogy megjelent. – Másnap. – Nagyon kitűnő, kedves altisztje volt a szerkesztőségnek, ha jól emlékszem, Pista bácsi, ha tévedtem, szégyelhetem magam, mert rendkívül értelmes és kedves ember volt. Benyitott a szobámba, mikor ismét valami döntő fontosságú eseményről akartam értesítést adni, és azt mondja: a Bakos szerkesztő úr várja a Mándy szerkesztő urat. Éreztem, hogy itt valami baj van, hiszen nagyon résztvevő hangon mondta, és mélységes sajnálkozással nézett rám. Bementem. Nem derült ki mindjárt, hogy Bakos várt. Írt, sokáig írt valamit, a papír fölé hajolt és dolgozott; majd ismét, mint az előbb említett jelenetnél, de ha lehet, még lassabban fölemelte a fejét és úgy fordult felém, és úgy nézett, mint valami kúszónövényt, vagy valami furcsa jelenséget, azt mondja: kis kollegám, tegnap leadott egy hírt. Mondom: igen, többet. Azt mondja: többet, igen, de a többi szinte elhalványul, hatásában legalábbis; volt bizonyos kosárlabda mérkőzés. Igen. És azt írja valaki, ott megjelent Bély... Mondom: igen. És kis kollegám, mit írt? Hát mondom: Bély alezredes. Nagyszerű, remek volt, kis kollegám, nagyon jó húzás volt, de árulja el nekem, hogy miért fokozta le altábornagyból alezredessé. Hát valamit nem néztem meg, hát tényleg altábornagy? Teljes mértékben, az ön javaslatát eddig nem fogadták el a lefokozásra, maradt altábornagy. Nahát, elnézést. Na nem, semmi baj, igazán csak úgy érdeklődöm; hát a lapot persze be fogják tiltani, meg hát a munkatársakat, meg a két fiamat Kolomeába küldik, de hát ön, kis kollegám, hát ön teljesen ártatlan ez ügyben; persze, hát istenem, minden újságíró szabadsága odáig terjed, ameddig akarja, igazán nem korlátozzuk, hogy ezek a dolgok meg fognak persze történni, na valamit azért megpróbálunk, bár azt hiszem, reménytelen. Feltett egy kérdést, nem volt megalázó: egyet áruljon el a továbbiakban, mert ne haragudjon, ezzel tisztában kell lennem, ön hülye, kis kollegám, vagy pedig gonosz, mert ezt igazán tudnom kell; ha csak az első, akkor nem olyan nagy a baj, talán tudunk még segíteni, hát ha kifejezetten ártani akar, hát az persze súlyosabb eset, vagy a kettő együtt, az sem elképzelhetetlen. Közben merően kavargott a tekintete a mélységes vad iszapszürkeségében. Én nem válaszoltam, kicsit eltűnődtem, hogy most melyik mellett kössék ki, mind a kettő nagyon csábító volt, de nem várt választ, hanem behívta Pista bácsit, hogy hozza be a katonai rendfokozatok tábláját: Mándy kollegánk hadd ismerkedjen vele, és most szerencsés munkát kívánok. Hát ez elég borzasztó jelenet volt.

Semmilyen megtorlás nem történt, úgy látszik Bély vagy nem olvasta az aznapi lapot, vagy legyintett és elsiklott fölötte. Nem volt semmi katasztrófa. Legfeljebb bennem, bennem aztán igen, de egyébként nem.

Megint egy Woody Allen-es epizód. A Hétfői Magyarországnak eltűnt a sportoldala. Lediktáltuk, mégsem találtuk. És akkor én egyszerre felálltam,

és a fenekem alatt megtalálom: itt van, megvan! Mit csinál maga, mit tud még, mondja Mándykám, mit tud még produkálni? Talán sportrovat nélkül jelent meg a lap, némi őrzöngés volt, de már az egész világban olyan őrzöngén volt.

Akkor én azért mégis, ha feketén is, de rovatszerkesztő voltam. Kitűnő munkatársaim voltak. Vidor Miklós például, a költő, régi jó barátom. Akkor már én mondtam neki: Miklós, légy oly szíves, menj ki – mondjuk – az Újpest–Ferencváros mérkőzésre és hívj fel telefonon vagy gyere be és hozd be az eredményt.

KL: – Erről jut eszembe, úgy tudom, ti a legborzalmasabb időkben még valami lapot is csináltatok.

MI: – A betű, ez volt a címe. Azt hiszem, három száma jelent meg, Miklósnál talán még meg is van egy példányuk. Láng Jancsi volt a harmadik szerkesztő, aki Az Est legendás titkáranak, Láng Jánosnak a fia. Vidortól, Rábától jöttek a versek. Nekem egy regényrészletem, amelyben egy nevelőnőt írtam meg. (A regény az Életben jött volna, de akkor az Élet már régen nem jelent meg, azóta valahogy a kézirat is elkallódott, az ostrom alatt ugyanis, amíg a kórházban voltam, elúszott a lakásom.) Nagyon lelkesen csináltuk, reméltük, hogy majd továbbfejlesztjük, és ebből még lap lesz, olyan igazi.

KL: – És hogy sokszorosítottátok?

MI: – Nem tudom, ezt Vidor és Láng Jancsi intézte. Pár példány volt, azt hiszem tíznél nem több, olvasói is mi voltunk, meg hát legfeljebb apám, no meg a Vidor-papa. A két papa némileg hasonlított is egymáshoz. Kedveségében, segítőkészségben.

KL: – És Vidor is olyan munkatársad volt, mint előzőleg te voltál?

MI: – Nem, ő mindig pontos volt. Egészen más volt a helyzet Komjáthy Győzővel, aki azt hiszem 88 éves volt, de még mindig a *kis* Komjáthy. Komjáthy Jenő költő fia, tulajdonképpen Kárpáti Aurél és Bakos Ákos fedezték fel, közölték a verseit, sőt valahogy oda is vették. Hogy mit csinált? Nem is kellett neki semmit se csinálni, valamilyen üvegszaletliben ült és írta a verseit és evett, rengeteget. Csontsovány volt, de embert én ennyit enni nem láttam, folyton evett, életszükséglete volt. Vele már némi bajom akadt. Egyszer azt telefonálja: a Csepel–Kispest félbeszakadt, valami okból, ne haragudj, nem tudom miért, félbeszakadt. Vagy egy másik telefonja: 3:1. Csak így, hogy 3:1. Mondom: Győző, mi 3:1? De azt már nem tudtam meg, mert letette a kagylót, és én ott ültem a telefonfülke sötétzárkájában, te úristen, 3:1, hajlamos voltam arra, hogy zavarba jöjjek, már én is elfelejtettem, hova az isten-nyilába küldhettem ezt a Győzőt. Aztán előkerült, de akkor már lapzártá volt, és mondom: Győző, hát hol voltál, azt mondja: hát ebédeltem, csak az volt a baj, hogy a nővérem kiette a zúzat a levesből. Ez hallatlan, Győző, hát miért nem mondtad, hát melyik meccsen voltál? Azt mondja: én nem is tudom, kint voltam, lila trikójuk volt – az az Újpest –, nem, nem, más, de mégse lila, inkább olyan piros, lila-fehér csíkok voltak – na ne mondd –, csíkok voltak.

Fantasztikus helyzetekbe kerültem.

Nohát aztán ugyanez a Bakos Ákos állandóan hívta, meghozzá a szer-

kesztőtársak jelenlétében a Zsidó Tanácsot. Csergő Hugó nevére emlékszem, mindig őt kereste, és mondta: Hugó, az isten szerelmére, küldök hozzád embereket, ezekkel légy szíves törődj, és rejtsd el őket. Ebből nem csinált titkot, nagyon bátor, derék ember volt. Aki mellette ült, rettenetes figura volt viszont, nagyon keveset beszélt, de úgy nézett ki, mint a cowboy-filmekben a seriff ellenfele, a lehető leggonoszabb cowboy, ha ugyan még annak lehet nevezni, bőr nyilaskeresztes derékszíja volt, de attól még nem lett volna rémes, hanem ez tele volt törrel és revolverrel, – hogy ez kicsoda? hát ez bizony szomorú dolog, mert egy nagyon kitűnő és nagyon okos író fia volt, nem is ejtem ki most ezt a nevet. Pedig szívesen beszélnek az apáról, aki nemcsak hogy jó novellákat írt, hanem emlékszem, még az első világháború idején – én mindig olvastam régi lapokat – a Pesti Futár körkérdest intézett a magyar írókhoz, hogy mikor lesz vége a háborúnak – mondom, ez még az első világháború idején volt –, és ki így, ki úgy felelt erre, de az illető író azt felelte erre, hogy soha. A háborúnak soha többé nem lesz vége, az emberiségben egy olyan borzalom indult el, egy olyan rettenetes szégyenteljes folyamat – mondjuk így, bár ezt a szót nem szeretem használni, de most hirtelen nem jut jobb az eszembe –, lehet, hogy lesznek szünetek, de ez nem fog befejeződni. A fia hogy lett ilyen, a jóisten tudja, de ilyen lett, rettentő dolgokat művelt.

Mondom: ő ült Bakos Ákos mellett, amikor úgy öntötte ezeket a tanácsokat és kéréseket Csergő Hugónak, mégpedig nem könnyörögve, hanem igen fenyegetően: Hugó, most aztán légy készen, és vedd fel a harcot, és mindent tegyél meg, amit, tudom hogy nem tehetsz nagyon sokat, de amit tehetsz, azt tessék megtenni. Szóval derék ember volt, és velem egyébként többször aztán később nagyon kedvesen elbeszélgetett.

Időnként Földesit felmentették, legalábbis egy időre, és akkor visszavette szerkesztői székét, majd megint behívták és megint jöttem én, de akkor már a dolgoknak a szakmai része meglehetősen flottabbul ment, a többi irtózatosan.

Közben mindig hozták be a híreket. A szegény gépirónők, érdekes, milyen kedvesek voltak. A Szerdahelyi Sándor, aki a Népszavának volt régi, megbecsült és igazán kitűnő munkatársa, annak a felesége dolgozott ott például, az mindig nagyon érdeklődött, hogy mi van velem, és hogy valahogy viseljük el, nehogy behívjanak, apámat is jól ismerte, de a többiek is nagyon kedvesek voltak. Aztán mindegyikkel történt valami borzalom, elvitték valamelyik rokonát, testvérét. Jöttek a pillanatnyi borzalmak. A házunk felét lebombázták. És én még egy darabig, ameddig lehetett, még diktáltam. Ameddig volt írógép, ameddig volt kinek diktálni, és ameddig egyáltalán volt valami, ami a létezésre emlékeztetett. A végén már valahol a pincében, majd az utolsó futamban már sehol. Aztán az egész megszakadt, otthon maradtam.

KL: – És a szerkesztőségi élet?

MI: – Az egészben nekem ez volt fontos, hogy rengeteg embert megismertem, ebben a nagyon sajátos és borzalmas helyzetben.

Például most Hertelendi Pistára emlékszem, aki valaha a sportrovatot vezette.

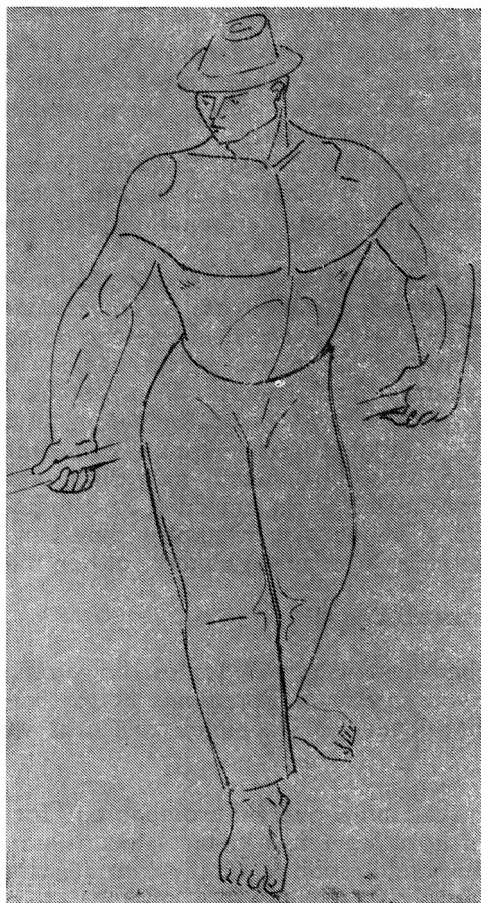
KL: – Az ő neve számomra gyerekkoromban egy forrást jelentett a Mát-rában, nyilván valami köze lehetett a kiépítéséhez.

MI: – Kőszegi Imrével később is találkoztam, jól elbeszélgettünk ezekről az időkről.

És ott voltak a Nyugat írói. Laczkó Géza olyan volt, mint egy francia rajztanár, mindig fehér köpenyben járt, állig begombolkozva, roppant előkelő volt, nem is igen mertem hozzá szólni. Nem volt mogorva, de nagyon előkelő, és akkor mindig az ember a Nyugatra gondolt, ami megint csak furcsa volt, hogy ebbe a légkörbe hogy jön be a Nyugat. Kárpáti Aurél sokkal kedvesebb volt, ő is sokat segített az embereken. Ez úgy érződött.

Aztán bejött valami régi légkör, nem is a Nyugatról, nem is Az Estből, ez maga a régi Pest volt, mármint ugye a város. Stella Adorján képviselte ezt a légkört. Az első világháborúban katona volt, kitüntetése is volt, és valamilyen módon szabadon mozoghatott. Oda járt be borotválkozni. Bejött hozzá a borbély, még a legrémesebb időkben is. Sohasem láttam egyébként, hogy csinált volna valamit, csak telefonált, meg néhány apró hírt írt esetleg. Intézte az ügyeit, és a borbély borotválta. Én mindig vártam ezt a pillanatot, mert úgy éreztem, hogy az isten szerelmére, ez azért ebben a háborús, embertelen, szégyentelen borzalomban valamiképpen a békét jelenti. Nagyon sokat jelentett nekem, ha ő megjelent és nyomában a borbély. Néhány percre fellélegeztem.

A Magyar Rádióban 1986. augusztus 15-én elhangzott beszélgetés átdolgozott változata. Szerkesztő Dénes István.

AZ EMBERI ILLESZKEDÉS ZAVARAI

– Krasznahorkai László: *Kegyelmi viszonyok* –

Valóságos és képzelt események, helyzetek, fura emberek és indokolt-indokolatlan gesztusok kibogozhatatlan szövevénye fogja körül az olvasót Krasznahorkai László novelláiban. Történés-töredékek, felvillanó emberi arcok bőséggel akadnak ezekben az írásokban, mégis a helyzetek különossége uralja és foglalkoztatja leginkább a benyomásainkat és a képzeletünket. Mert mint minden vérbeli író, Krasznahorkai sem annak az elbeszélésre vállalkozott különböző novelláiban, ami történt, hanem arra, ami történhetett volna vagy esetleg megtörténhet. De mindezt az epikai hitel olyan bravúros megteremtésével éri el, a részletek olyan pontos és valószerű felsorakoztatásával, hogy általában a képtelennek, a fantasztikusnak tetsző egész történetet is elhisszük, vagy találóbban szólva: lehetségesnek tartjuk.

Az 1986-os könyvhítre megjelent elbeszélés-kötetének mind a címével: *Kegyelmi viszonyok*, mind az alcímével: *Halálnovellák* különös módon befolyásolja az embert Krasznahorkai László. Meglepő mind a két megjelölés, s felfejtésük leginkább célszerű módjának az látszik, hogy előbb az alcím értelmezésével szembesítsük magunkat. Nem mintha bármilyen szerzői nyilatkozatot, intenciót, címadást vagy műfaji kategorizálást a maga eredeti formájában és kritikai észrevételezés nélkül fogadhatnánk el. Mégis aligha minősíthető pusztán alkotói szeszélynek, önkényes elméleti besorolásnak az az inkább tematikai, mint poétikai, műfaji meghatározás, amelyet írásai jellegét illetően az író szükségesnek tartott történetei különös, többértelmű címe alá odabiggyeszteni. Viszont végül is a kötet nyolc elbeszélése közül mindössze három minősíthető közvetlenül, konkrétan is halálnovellának. Olyannak, amelyben tárgyszerűen is megjelenik a halál mozzanata: az egyikben a megrendítő nemzethalál víziója sejlik előnk, a másikban egy közveszélyessé vált vadőr ijedelemből történt szitává lövésének lehetünk tanúi, a harmadikban pedig egy gyilkosságnak, majd a gyilkos rémképeinek válunk szemlélőivé.

Néhány más novellában inkább csak a halál, jobban mondva a létezés partszegélyére, „mart”-jára vezet az író. Egy fenyegetett hangulatú lengyel városban időzünk, amelyet egy ismeretlen férfi felgyújtással szándékozna végveszélybe sodorni, majd „második szövegváltozat”-ban olvashatjuk a hivatása ellen föllázadt vadőr történetét, ebben az esetben a város lakóinak, illetve az odaérkezett idegenek szemszögéből. És megélhetjük egy a kisemmizettségétől, a megaláztatásoktól agyongyötört tanító összeroppanásának folyamatát. Így is akad azonban e kötetben két olyan, az emberi kapcsolatok fura alakulását elemző novella, amely a jelzett tematikai csoportosításba semmiképpen sem illeszthető bele. Legfeljebb annyiban, amennyiben minden élethelyzet mögött ott settenkedik közelebből vagy távolabbról a halál. S tegyük hozzá: amennyiben nincs élet halál nélkül, s amennyiben mindez fordítva is igaz.

Ennyiből is kiderül, hogy csalafinta, elmésen ravasz íróval van dolgunk, aki nemcsak történetei bonyolításával, alakjai meg- és átvilágításával keveri meg a szokványos képzeteket, hanem megnevezéseivel, címadásaival is szokatlan gondolati kapcsolásokra készteti az embert. Mert ha szorosabb értelemben a „halálnovella” megjelölés nem is pontos, tágabb vonatkozásban a halál szót az elmúlás fogalmává szélesítve azonban máris érvényes mindaz, amit e közelítő-tapogató tematikai megnevezéssel az író nekünk sugallni akar. Szembeötlőbb, mellbevágóbb persze a halál szóval alkotott összetétel, mintha – mondjuk – olyan mesterkéltnek ható, választékosnak, pipiskedőnek tetsző szókapcsolattal él, amilyen az „elmúlásnovellák” gyűjtőfogalom lenne. Halált ír kemé-

nyen és célbatalálón Krasznahorkai, de némi módosító, tágító értelemben: azt jelezve ezzel, azt a törvényt kifejezve, hogy az elmúlás folyamatának minden emberi kapcsolat és tevékenység alá van vetve. Valahogy olyan módon, olyan szellemben, ahogy a szülei-ről szól József Attila „A Dunánál” soraiban: „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást. / Elszomorodom néha emiatt – / ez az elmúlás. Ebből vagyok. / Meglásd, / ha majd nem leszünk!...’ – megszólítanak”.

Mindez azonban e novellákban általánosabb keretben, mindenfajta emberi kapcsolatra kiterjesztve merül fel. Ebben az összefüggésben nem tekinthető az sem véletlennek, hogy Krasznahorkai az úgynevezett elemi, hagyományos – családi, szerelmi, baráti – kapcsolódások övezetét többnyire elkerüli. Talán, mert azok motivációja kevésbé kínál írói figyelme számára érdemes lelki képleteket, eseteket. Az emberek habitusa, viselkedésmódja, lelki alkata és az abban bekövetkező változások, rezzenések – mint ezt bonyolultabb epikai összefüggésben az 1985-ben megjelent *Sátántangó* című első regényének egyik meghatározójaként is tapasztalhattuk – foglalkoztatják-izgatják leginkább Krasznahorkait.

Ez az érdeklődés az *El Bogdanovichtól* című novella roppant módon leegyszerűsített történetéből is kiderül. Két egymást eddig nem ismerő ember jön el egy zavaros éjszakai mulatságról és bandukol a reggeli városban. Az egyik a legalábbis kétes azonosságú Bogdanovich, a másik pedig a mesélő Osztó Kálmán, aki a maga számára is érthetetlen részvételből, szolidaritásból próbálja kísérni, védeni alkalmi útítársát. Míg riasztó élmények nyomán rá nem ébred arra, hogy „a bizalma roppant meg”, hogy terhére van a másik sorsával törődni. Szinte elemi erővel éri el a mesélőt a váltás-változás tudata: „olyan hirtelen hullott le a szememről a hályog – vallja –, olyan váratlanul józanodtam ki, hogy nem csupán Bogdanovichnak nem lehetne megmagyarázni, miért érzem szükségét az azonnali szűkitésnek”, de önmaga számára sem képes a történeteket és az indítékokat megfogalmazni.

S ezzel már a novellák sűrűbb övezetébe értünk. Abba a szférába, amelyet leginkább a kötet címe, a „kegyelmi viszonyok” közelít meg. Akkor persze, ha a kegyelem szót sem a hagyományos-szokványos formájában fogjuk fel. Mert az író itt is némi jelentésváltozással módosítja a közmegegyezés szerinti használatot. Az ő szövegében és novellái vetületében a „kegyelem” nem a „megtorlás elengedése”, s nem a „büntetés enyhítését” jelentő jogi, illetve nem a „bűnbocsánatot hozó isteni szeretetet” kifejező vallási töltéssel fordul elő. Sokkal inkább valami olyat sugall ezzel a „kegyelmi viszonyok” kitétellel az író, ami a belső megvilágosodás, a hirtelen támadt fölismerés körülményeire utal.

Olyan helyzeteket törekszik fölidézni, amelyekben az ember egyszer csak kezdi más módon, más összefüggésekben látni korábbi cselekedeteit, egész addigi életét. Mint például a *Borbélykézben* gyilkosával történt, aki a neki indulatosan magyarázó borbély végletes mondataitól – amelyekben ilyen állítások is elhangzanak: „Hogy az ördög az úr. Jobb, ha tudják” – szinte döbbenet ébred rá, hogy döntéseivel, tetteivel elfuserálta az életét. „Úgy érezte – olvassuk a novellában –, hogy ennek a félig vagy teljesen tébolyult borbélynak a szavai hirtelen bevilágítják egész életét, úgy tűnt, hogy éppen ettől az ijesztő találkozástól hull le a szeméről a hályog, és pontosan érti már, csak megfogalmaznia nehéz mindazt, aminek eddig ostoba áldozata volt.” S megmozdul bennünk, olvasókban is az erkölcsi érzék, a fölmérő hajlam. Mert jobb a kései felismerés is, mint a megrögzött tudatlanság, a kártékony illúzió.

E fölismerések, rádöbbenések persze korántsem vigasztalóak: az emberek, az emberiség lelki természetrajzának végletesen pusztító, öngyötrő, semmibe tartó hajtóerőiről vallanak. Nem a mindennapos valóság felszíni rétegeit derítik fel, hanem a bennünk mélyebben ható, s olykor a felszínen is megmutakozó belső démonainkat emelik ki, nagyítják fel. Kinek jutna eszébe a huszadik század kételyekre, kiábrándításokra hajlamos utolsó negyedében a múlt század romantikus nemzethálál vízióját újra megidézni? Krasznahorkainak eszébe jut: elegánsan „Vörösmarty Mihály emlékére” utaló mottóval *Az utolsó hajó* című novellában szinte tárgyias pontossággal részletezve lepusztuló városi, emberi, természeti környezetet vázol elénk. S amikor a dunai hajóval kitelepített alig több mint félszáz utas közül valaki felkiált: „Emberek. Az volt

Magyarország” – a hideg borsódzik a hátunkon. S nem a megnyugvást, a beletörődést váltja ki belőlünk *Herman, a vadőr* története sem, aki hosszú szolgálat után „a kegyelem jelét fedezte fel abban”, hogy a hasznos és kártékony eddig természetesnek elfogadott elvét egyetlen fordulattal érvénytelennek ítélje, s bosszúállásra határozza el magát.

A „kegyelem jele”, a „kegyelmi viszonyok” alaphelyzetei újra meg újra előkerülnek a novellákban. Nem véletlenül éli meg Krasznahorkai több alakja – miként ezt idézeteink is bizonyítják – a „szeméről lehulló hályog” képletes élményét, ami annyit jelent, hogy tudatosan bennük életük örvényes szituációja. S bár ez többnyire későn, már aligha visszafordítható állapotban következik be, de így kínálkozik alkalom az emberekben és az emberek között támadt feszültségek írói át- és megvilágítására. Arra tehát, hogy pontos vagy legalábbis a tényleges helyzetet megközelítő lelki láttelet készüljön.

Az ilyenfajta láttelet azonban nem lehet állókép, nem lehet statikus természetű. Csak dinamikus lehet. A feszültséget, a kapcsolatokat vagy az önszemlélet átváltozását megragadó. Mert a legtöbb novellában arról van szó, hogy a meglévő, az addig elfogadott, esetleg eltűnt értékrendek részek támadnak, és a helyét egy másfajta értékrend felvillanó sejtelve foglalja el. E váltásban nem okvetlenül negatív értékek fordulnak át pozitívba, lehetséges mindennek a fordítottja is. Akad közöttük olyan helyzet, amelyre leginkább a Nagy László megfogalmazta állítás az érvényes, a jellemző: „lélek és lélek karambolához / minden űrbeli katasztrófa törpe”. S akad olyan szituáció, amelyben egy-egy ember belső egyensúlya bomlik fel, billen át szellemi tótágasba. S mintha mindannyiszor maga a világ, annak megrögzött szokásai, erkölcsi szerkezetek is a katasztrófa szélére kerülnének. Így világosodnak meg előttünk az emberi illeszkedés zavarai. A létezés, a társadalmi együttélés szakadécai.

Nincs miért tagadnunk, hogy veszedelmek és hiedelmek, elemi erejű véletlenek és kései megvilágosodások egyaránt meggyöttrik, torzítják, szorongásokba hajszolják az embereket. Könnyű volna – s akadt is már értelmező, aki ilyen irányban tapogatózott – Krasznahorkai írásainak világát az ismert bölcséleti sémák szerint felfogni és magyarázni. Mintha a különböző határhelyzetekbe szorult, végső és elszigetelt létszituációkba vetett személyiségek belső világának felmutatása, elemző művészi vizsgálata volna az író célja, rögeszméje. Mintha Franz Kafka nyomvonalán, a modern létfilozófia csapásán járna-próbálkozna a szerző. Áthallások, itt-ott adódó rokonságok természetesen vannak. De Krasznahorkait lényegében nem a létbedobottság örvényeiben gyöttrődők-fuldoklók váratlan és többé-kevésbé indokolatlan cselekvései érdeklik, hanem leginkább a társadalmi környezetüktől korántsem leválasztható, azzal eleven kapcsolatban lévő emberek lelki válságai, belső bonyodalmi és metamorfózisai.

Különös irányba mutat ezeknek az írásoknak a logikája. Az a nehezen körülhatárolható jelenségcsoporthoz kerül bennük a figyelem középpontjába, amit a világ okozta folytonos szorítások elleni védekezés, a stressz az emberek lelkében, viselkedésében vált ki. Művészi megközelítésben persze aligha célravezető és termékeny e védekező állapot élettani vagy szervi elváltozásait nyomon követni. A lelki, szellemi, sőt szemléleti elmozdulások, átalakulások megjelenítése viszont mindenekelőtt, par excellence az írói ábrázolásnak kínál lehetőséget.

S hogy a világ milyen támadásai, szorításai ellen szükséges az emberi léleknek védekeznie, ahhoz bizonyára nem kell bőséges, részletező emlékeztető. Elég csak az atomkatasztrófák árnyait felidézni, hogy némi nagyítással hozzájuk kapcsolódjon az ország- vagy nemzet-pusztulás szorongó víziója. S csak utalni kell a környezetreomlás, a terrorizmus, a mindennapokat elárasztó agresszió summás tényeire, hogy ne csodálkozzunk azon, ha valakinek a fejében a hasznos és kártékony kategóriája összekeveredik, ha valakit a kiszolgáltatottság és a magány a beszámíthatatlanság határmezsgyéjére visz. Ha a tartós jószándék hirtelen bizalmatlanságba fordul, s ha az óvatosság és a félrehúzódság magatartása egyszer csak a túllihető cselekvés halmazállapotába vált át. Ha a gyilkost nem a tette miatti szorongás, lelkiismeretfurdalás gyöttri, hanem legyőzetésének, a társadalmi rendből való kihullásának tudata kínozza.

Nem többről és nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy Krasznahorkai elbeszéléseinek világa a fenyegetésekkel és szorongásokkal telített modern valóság talajából nőtt ki. Az ezredvég évtizedeinek nehéz gondokkal és bénító tehetetlenséggel terhelt légköréből. Korántsem állítható azonban, hogy e fenyegető jelenségek együttese adná ki, töltené ki korunk valóságának teljes képletét. Legfeljebb annak egyik tendenciáját, egyik meghatározó vonulatát jelzi-jelenti. Viszont ennek a tendenciának nyomasztó erejét, szétziláló, züllesztő emberi-társadalmi hatását csak ilyen fokozott sarkítással, ilyen felnagyító, kizárólagos eljárással lehet a világ tudomására hozni. Csak így sokkol, így borzaszt el. Így sugallja, érezteti a minden torzulásban, romlásban benne bujkáló halál képzetét.

Akad persze olyan példa is, amelyben ez a törekvés, ez a pusztító erőket megközelítő kísérlet nem jár maradéktalan esztétikai sikerrel. Mint ahogy néhány kivételtől eltekintve a novellák általában nem érik el a *Sátántangó* írói sűrűségét, művészi meggyőző erejét. Ilyen példa akkor áll elő, amikor az írói ábrázolás megmarad a statikus észrevételezés szintjén. Hiszen előfordul, hogy valakiben nem válik világossá az, hogy életében milyen természetű zavar keletkezett, bár a szorongatás, a fenyegetettség érzése a lelket, a szervezetét akkor is megüli. Ez történt a *Csapdás Rozi* című elbeszélés egymással kusza kölcsönösségi kapcsolatba keveredő három alakjával. Őket nem valamilyen belső válság kuszálta össze, hanem csupán a megfigyeléstől való félelem, a kíváncsiság, a leselekedés és a rögeszmés megszállottság fűzi szinte láncolatba szerveződve egymáshoz. Mégis e felvázolt szituáció-sor csak a felületen érinti – és így esztétikailag fogyatékosan eleveníti meg – az emberi kapcsolatokban támadó ama mozzanatok, amelyeket a bennük keletkező hamis tudat és a rögeszmékbe torzuló belső világ válthat ki. Indokolatlanul bonyolítja az elbeszélés a három ember korrelációjának logikai képletét a kívülről idekapcsolt és a címbe is kiemelt negyedik alak, Rozi néni, az önkiszolgáló étterem szakácsnője. Nincs itt szükség Rozi néni „csapdájára”, intrikussá előléptetett epizód-szerepére ahhoz, hogy a három férfi hiedelmei következtében az egyszerre nevetséges és sajnálatos bonyodalom előálljon. Ekként a novella nem haladja túl az emberi torzulások tételeire összeállítható illusztráció szintjét. S a mélyebbre hatoló, katartikus emberi megvilágosodás elmarad.

Pedig Krasznahorkai írásainak legfőbb értéke a sűrű atmoszférateremtés és a szag-gatott gondolkozási folyamat megjelenítése révén elért fölismerési pillanat, amelyben alakjai ráébrednek az egyedi sorsuk háttérében meghúzódó tágabb és általánosabb összefüggésekre. Így érti meg a *Borbélykézben* gyilkosa, Simon, hogy ő már végzetes tettét megelőzően „a túlsó oldalon” volt, kívül a társadalmi rendbe szerveződött emberek világán. Hogy brutális tette és általában ellenállása a világgal szemben egyként hiábavaló, „mert azt, akiben nem csillapodik a keserűség, hogy képtelen szabadon uralni – megtenni, majd felszámolni, hogy újrakezdhesse – önmagát, ez a rend, melyet a visszavonhatatlanság legyőzhetetlen ereje hajt, könyörtelenül felemészti”. Milyen esélye lehet másnak? Annak, akiben ez a keserűség már leülepedett? S annak, aki képes volt szabadon uralni, azaz: újrakezdeni önmagát? Az eleve elrendelés és a relative szabad akarat között milyen célszerű és értelmes egyezkedéssel érvényesülhet a termékeny szellemi önfenntartás? Morális példázatokra emlékeztetően hordoznak magukban életbölcselettel szembesítő imperativuszokat, felhívásokat ezek az elbeszélések.

Mementók mindenféle értelemben Krasznahorkai László novellái. Arra, hogy rögeszmés menetelésünk emberi sorsunk ösvényein legalábbis kérdőjeleket válthat ki. Arra, hogy lehetne másként is, ha nem nyomasztanának a kényszerek és a magunk tehetetlenségének súlyai. (*Magvető*, 1986.)

AZ IDŐ METAMORFÓZISAI

Kiss Anna: *Az idő*

Különös vibrálást, szokatlan lebegést teremt Kiss Anna legújabb verseskötetében azzal, hogy *Az idő* kötetcímmé emelt, valójában elvont fogalma mögé sorakoztatja fel az időbeliséget bujkálva hordozó, – mert csak az írói és olvasói asszociációban jelenlévő – eredetében lírai fogantatású költeményeit. Az idő nem konkrét tárgya, csupán kerete, szétterülő hálójá annak az öt versnek, melyeknek műfaji meghatározása e művekkel való kapcsolatban kikerülhetetlenül fontos csomópont. Már az első olvasáskor feltűnik a határozott és következetes szerkesztés, ami más szemszögből nézve úgy is megfogalmazható, hogy Kiss Anna e kötetében (átmenetileg) „feladta” azt a tematikai és műfaji változatosságot, amely eddigi köteteiben a lírai vagy epigrammatikus tömörségű versektől a drámai költeményen át a színpadi (báb)játékokig húzódó sokszínűséget jelentett. S jelenleg olyan új világot épít, amelynek többértelműsége a határozottabb körvonalak révén lesz tágassá.

Mostani kötetében egy családhistória vagy – ha az epikából kölcsönözzük a szót – kvázi–„családrege” érdekesen felrakott, mozgalmas foltjai körvonalazódnak a képzeletbeli költői palettán. S így más alkotóelemekkel együtt a konkrét, élethű alakok összefonódó sorsából, mozaikdarabjaiból egy család történetének epikuma is összeáll. A Dáriak, a szabadságharcos múltat felemlető Vikol nagypapa, Zsofa és Pelbárt, Lenor néneje és Kristóf – akik annak idején „keresztbe házasodtak” – viharos párosai lépnek a színre, és mögöttük fel-feltűnik az elbeszélő szerepében rejtőzködő, de a történetben is résztvevő lírai én. Az áttűnésekből azonban s a lírai énnel az egészhez való viszonyából átütő erővel bomlik ki a vérbeli költői magatartás. Ez pedig abban a pillanatban is érezhető, mikor az önérzékelés magába forduló, az emberi lényeket kitapintó vallomás készül a *Szent Virgil árnyékában* utolsó soraiiban: „És a lovakat gyöttrő heves undort / mindentől, ami tisztátalan, / végre / felismerem magamban.” S bár az öt költemény a sokaknál előforduló poéma mintájára épül fel, némelyikben lírai kis etűdökkel gazdagodva, lényegüket műfaji hovatartozásuk, megnevezésük még jobban kikristályosítja: leginkább *lírai-epikus* műveknek mondhatnánk őket, mivel a szemlélet, az alakítás, az összefoglalás, az epikus elemek összefűzése lírai módon történik, eredendően lírai észjárásra vall.

„Samáel tudja miért!” – hangzik el ez a félmondat a bakancsos „amszterdami őszben”, s miután Molle és René „egy marék ecsettel a zsebükben” elindulnak „begyűjteni a világban kószáló / köröket meg négyszögeket”, újra abba az ismerős valóságba csöppenünk, amelyben Kiss Anna otthonosan mozog. A népi fantáziát követő, a paraszti-népi hagyomány toposzaihoz kötődő, de azokat sajátosan újrateremtő, félig-meddig kitalált figurákkal telített világba. Az általa alkotott neveknek nem is annyira a forrása a fontos – mivel etnográfiai gyökerük is kevésbé kitapintható, és csak az életrehívás mozzanataiban hasonlítható hozzájuk –, inkább az a mód érdekes, ahogy ezek az alakok benépesítik, belakják a világot. A váratlanságból felbukkanó Nikodémus, a „pogány szent” köntösében botladozó Szent Virgil, vagy Samáel – aki Sámuel és valamelyik arkangyal „keresztútján” született, csak éppen ördögi, mefisztói erővel és tulajdonságokkal bír – mind egy sajátos költői *keverés* szülöttei, Kiss Anna magánjellegű hiedelemvilágának egyenrangú társai. E mítoszteremtésben a valóságos dolgok észrevétlenül keverednek a nem-valósággal. S így jön létre az a finom áttűnés is, amely

a szabadságharc bukása után zajló komáromi várostromhoz nemcsak a védők tényleges vezérét, Klapkát rendeli hozzá Vikol nagypapa elbeszélésében, de odaképzeli az egri nőket is Eger várának török szorongatása idejéből. Olyan profán *legendát* teremt Kiss Anna, amely nemcsak a valóságot rajzolja át, de még a szereplők önmagukról alkotott képe is megváltozik az idő múlásával: mást szeretnek állítani, mint ami valójában megtörtént. E világ kettős – valóságos és legendásított – képébe bőven belefér a gyermek-összecserélés mozzanata, vagy Ombódi úr és az angyal „társbérlete”. Olyannyira, hogy igazából nehéz is meghatározni, hogy legendai vagy inkább mondai elemek ezek, különösen ha Kafka Prométheuszt idéző egyik novellájának néhány sorára gondolunk: „A monda a megmagyarázhatatlant próbálja magyarázni. Mivel a valóságra épül, újra megmagyarázhatatlanságban kell végződnie.”

S hogy ez a teremtet világ korántsem annyira légi és felhőtlen, annak jól érzékelhető mozzanata az előző kötetekben csak szórványosan, itt azonban már átfogóan megnyilvánuló, erősödő, uralkodó *ironia*. Azok az értékek, melyekre e rend felépül, szüntelenül mozognak, változnak, s az elmondás pillanatában megszülető konkrét értelem mögött már ott bujkál a neki fintort mutató ellentétes jelentés. Úgy igaz minden a maga helyén, hogy az ellentéte is az. Így Samáel – akár a másik „védőszent” is lehetne Szent Virgil mellett – örömeinek értéke már rögtön az elején attól válik kétségessé, hogy „poklokra csavart”, ördögi szemekkel bámul ránk.

Az alaphangot megadó, képzeletben felépített mozaikos történet értékrendjét szüntelenül aláaknázza az az ironiába oltott keserűség, hogy a világ egészében véve másként épül fel, az előadott história mögött egy másik rejtőzik. Jellemző mozzanat az is, hogy a keserűség nem a tragikus, hanem az ironikus irányába hajlik. A gyakori lebegtetést erősíti meg az allúziók egymásutánja, melyek legalább kétfelé húzzák az értelmezés lehetőségét. Az ironia – amely döntő módon meghatározza a kötetet – tehát nemcsak a többértelműséget fokozza és az értékmozgást palástolja, de egyúttal a mítoszt ellenpontozza, saját jól felépített világába furcsa kérdőjeleket rak. A megmaradó rejtélyes események, szereplők – mint például a „lámpavirágot” bámuló kandúr – és a közvetlen kiszólások pedig kitágítják azt a kört, amely eszközeiben, nyelvi gazdagságában a köznapitól a fantáziáig, a falusitól a nagyvárosi argóig terjed. Mert bár a visszatérő motívumok egy hóbortosan külön család történetét szövik, gyakran mellékerülnek azonban a jelenként megélt valóság eseményei. S az ironikus, kívülről való szemlélés képessége olyan életbölcsest takar, amely a világ értelmezésekor elnéző, megengedő gesztusokat éppúgy magába foglal, mint a kényszerű magány fenséggel viselt nehézkedését. Az ironia így talán a *között* éthosza lehetne, a megismerés és megértés útján.

Csakhogy mindezt egy sokkal nagyobb áram görgeti magával. A már említett, mozgalmasan megfestett foltok elszíneződnek: az *idő* átfogó, kötetformáló, legmélyebb réteget alkotó rendezőelve nyomán részben átrajzolódik a családtörténet is. Az emberi lét forgandósága és változatossága okán a dolgok előrehaladnak, újrendeződnek, előtérbe vagy más összefüggésrendszerbe kerülnek. Az elképzelt világnak az emlékezet által hitelesített egyes legendái igazolódnak, mások azonban léggömbként szétpukkannak, megcáfolódnak, szertefoszlanak. Így marad meg az apából kétes üzletei és üzelvei ellenére a „holta után is erdőnek” ültetett szegfűsor a hűség legbiztosabb jeleként. Az idő koordináta-rendszere kíméletlenül elrendezi, olykor megmásíthatatlanságuk miatt pecsételi meg a dolgokat, ugyanakkor rajta keresztül bomlik ki az élet egyszerű, de térben szerteágazó „nagy kaland”-ja, szövődik meg az a háló, amelynek résein egyre határozottabban bontakozik ki a mások álarcait levető, önmagát is megformáló lírai én, aki gyakran szemléli magát önironiával, tulajdon kijelentéseit karikázza ki, s olykor arcunkba nevet. Hát ilyenek vagyunk? Ilyenek is.

S hogy miért e gomolygó kavalkád, más sorsokat összefonó különös világ, amely „láthatóan / lejár a tengelyéről”? Mert az idő, e bonyolult szerkezetű, „cirkuszos úr” többretegű. Olykor Janus-arcú: egyik pólusán az események láncolata, végtelen folyamata bomlik ki, a másikon az emberi életet firtató lírai kíváncsiság, egy elképzelt, apró mozaikokból összeálló „regény”. (*Szépirodalmi*, 1986.)

KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA KÖZÖTT

Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből

Sok éves kutatómunkájának eredményeit értékes és sajátos könyvben összegezte a szerző. Fried István munkája a magyar és a szomszédos népek irodalmának kapcsolatait, párhuzamait igyekszik kibontani, s ennek alapján meghúzni egy olyan szellemi régiónak a határait, amely része ugyan a sokszínű európai irodalomnak, mégis viszonylagos önállósággal rendelkezik. Nem szabályos irodalomtörténetet kap az olvasó a nemzeti ébredés koráról, a 18. század második s a 19. század első feléről, s nem is történelmet ír a szerző. A komparatistikát, az összehasonlító irodalomtudományt műveli a történetiség elvének „makacs” érvényesítésével. Segítségére van még a földrajz és az eszmétörténet, hogy a tények, nézetek szembesítésével az említett korszak jellegzetességeit megragadhassa. A Kelet-Európával foglalkozó tudományágakban zajló viták, bizonytalanságok – a régió neve, határai bizonytalanok, s a fogalomhasználat is vitatott – nem könnyítik helyzetét. Az utóbbi években azonban a térséghez kapcsolódó „babonás írtózás”, a sok bizonytalanság s az előítéletekkel szembeni tisztázás szándéka vezeti a kutatásokat, s a szerző könyve is ebbe a vonalba tartozik.

Fried István hatalmas mennyiségű anyaggal dolgozik. A viszonylag csekély magyar nyelvű szakirodalom mellett eredetiben tanulmányozta a környező népek irodalmi alkotásait, s a régió irodalmi, kulturális életével foglalkozó idegen nyelvű szakcikkek, monográfiák tucatjait használta fel könyve megírásához. A szerző e nagy mennyiségű anyag kibontását egy évszámhoz kapcsolja: 1932-ben ünnepelte a Nyugat negyedszázados jubileumát. Az ünnep, s a folyóirat írásai, Babits programja egyaránt az „európai irodalom testvéri egységét” hangsúlyozták. 1932-ben indult Németh László *Tanu*-ja is, amelyben megfogalmazta a régió népeinek

testvériség-eszméjét. Az évszám harmadsorban azért fontos, mert ekkor jelent meg magyarul Eckhardt Sándor előadása Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában címmel. Az előadás azt emelte ki, hogy a Duna mentén a nyelvi, faji, etnikai különbségek ellenére párhuzamos irodalmi jelenségek figyelhetők meg. E tény hangsúlyozása után a szerző megkísérli a párhuzamokat felmutató régió határainak meghúzását. Nem könnyű feladat. Véleményekkel vitázva, nézeteket szembesítve keresi a régióképző tényezőket, hogy a kitűzött célt elérhesse. Közben kitekint a történészek nagyobb régiók feldolgozására irányuló kísérleteire, s bár ezeket az irodalmárokénál eredményesebbnek ítéli, mégis óv a történeti fogalmak irodalomtörténeti alkalmazásától. Izgalmas szakmai kérdés ez! Egy komparasztikai munka, mint Fried Istváné is, csak interdiszciplináris módon oldható meg. De lehet-e közös nevezőt találni a különböző tudományágaknak, s le lehet-e fordítani egymás nyelvét, hogy kommunikálhassanak? Mindezt úgy, hogy az egyes diszciplínák érzékenységet ne sértse. Nagyobb szintézis esetében ez nem kis problémát okozhat. A szerző ebből a szempontból viszonylag kedvező helyzetben van: óriási anyaga ellenére is szűk sávon mozog, s különösebb nehézség nélkül érvényesítheti az irodalomtörténész nézőpontját tényei, információi rendezésében. A régiókeresést folytatva, Fried István véleménye szerint a kapcsolattörténeti kutatásoktól – bár ez sem elhanyagolandó – nem várható eredmény. A szintézis felé inkább a hasonló korban dolgozó alkotók, s a műfajok szembesítése mutat. Lengyel–magyar viszonylatban például műfajttörténeti párhuzam mutatható ki: „A tanítómese, a komikus eposz, a költői levelezés, később az érzékeny levélregény itt is, ott is hasonlóképpen jelenik meg.” A régió megrajzolásához azt is meg kell határozni, melyek azok az irodalmak, amelyek nem tartozhatnak ide. A különbségek, az eltérő fejlődési jelleg és irány alapján zárja ki a bolgár, az albán, a balti és az orosz irodalmakat. A régióképző tényezőket keresve, körüljárva s fokozatosan szűkítve a kört húzza meg térségének határait, amelyen belül a régi Cseh-, Morva- és Lengyelország valamint a történeti Magyarország található. De ide sorolja átmeneti zónaként Moldvát, Havasalföldet, a beloruszok és ukránok lakta területeket

valamint Horvátországot és Dalmáciát. E térségnek – melynek neve: Kelet-Közép-Európa – inkább a nyitottságát hangsúlyozza.

A névadás számos vita forrása, de úgy tűnik sajátossága is a térséggel foglalkozó kutatásoknak abban az értelemben, hogy a „keleti” jelző súlyát csökkenteni igyekeznek. Mintha ezt tenné Fried István is, amikor hangsúlyozza, hogy elnevezésében Közép-Európa keleti feléről, nem pedig Kelet-Európa középső részéről van szó. Nem tagadja azonban, hogy az átmeneti zónákban a régió „közel került a kelet-európai típusú fejlődéshez”, mégis a közép-európai jelleget tartja meghatározónak, s szerinte ezt erősítik a középkori dinasztikus kapcsolatok valamint a történelmi sorsközösség.

Meghatározva a mozgásteret a szerző könyvének további fejezeteit az irodalmi jellegzetességek vizsgálatának szenteli. Megjegyzi, a nemzeti ébredés fogalma maga is kelet-közép-európai képződmény, mivel akkor született meg, amikor a nemzet meghatározó szerepet kapott a régió életében, s a korábbi korszakot a sötétség korának nevezték, s kulturális szempontból értéktelennek tartották. Az utóbbi évek kutatásai alapján azonban azt erősíti meg a szerző, hogy ezekben az években is születtek értékes alkotások a cseh, a magyar vagy a szerb irodalomban.

A nemzeti ébredés korának irodalma fogalmi tisztázást tesz lehetővé. Különösen fontosnak tartja a nacionalizmus körülményeit, mert jelentésváltozásai miatt nem kis veszéllyel jár, ha a ma fogalma vetítődik vissza a múltba. Példaként egy szlovák történész művelődéstörténeti munkáját említi, melyben a szlovák művelődéstörténethez tartozik mindazon eredmény, amely a mai Szlovákia területén született meg. Ez a felfogás nem segíti a kutatást.

Az irodalom azonban nemcsak fogalmak tisztázására szolgál a könyvben, hanem legfőbb tárgya is. Az olvasó végigkísérheti fej-

lődésének mozzanatait a 18. század közepétől a 19. század feléig, a felvilágosodás, a klasszicizmus és romantika kelet-közép-európai vonásainak megrajzolásával. A szerző megállapítja, hogy az 1770-es évektől a régióban is megteremtődtek egy differenciált irodalom kialakulásának a feltételei, majd végigvezet azokon a kísérletsorozatokon, melyeknek célja a fejlett európai irodalmakhoz való felzárkózás. Bemutatja azt az erőfeszítést, amelynek során egy olyan szilárd és teherbíró nyelvi rendszer formálódik, amely a legbonyolultabb filozófiai gondolatokat s a legmélyebb érzelmeket is képes kifejezni. Kísérletezés, fejlődés figyelhető meg a műfajok területén is. Nemcsak fordítások, újrafogalmazások jelennek meg, hanem eredeti alkotások létrehozására is törekszik a régió irodalma. Az oktatómese szerinte „olykor” gyökeres átdolgozásban jelenik meg a lengyel Krasicki, a szerb Obradović vagy Csokonai költészetében.

Miközben a szerző kibontja a régió irodalmi fejlődését, igyekszik olyan, már-már meggyökeresedett nézetekkel hadakozni, miszerint Kelet-Közép-Európában az irodalom a nemzet szolgálólánya volt csupán, s „az állandó nemzeti készség állapotában élt”. Ezzel szemben az irodalom esztétikai funkciójának elsőbbségét hangsúlyozza, nem tagadva s nem csökkentve azt a szerepét, amelyet a nemzet érdekében fejtett ki.

A fejlődési vonalak, jellegzetességek megrajzolása közben művek szólalnak meg, s színre lépnek olyan költők, gondolkodók akiket a szélesebb olvasóközönség kevésbé vagy nem is ismer. Mindez jó lehetőséget teremt a térség irodalmának jobb megismerésére. Ezt szolgálja a könyv végén közölt igen bőséges irodalmi, szakirodalmi tájékoztató is. S bár Fried István népszerűsítő munkának szánta könyvét, a szakma is nagy haszonnal forgathatja. (*Gondolat, 1986*)

MAJOROS ISTVÁN

RENEZÁNSZ BARANYÁBAN

Ha az elspórolt névelőt kitesszük, akkor: A reneszánsz Baranyában; és ha a cím által előhívott párhuzamra gondolunk, akkor: A reneszánsz Itáliában... Mondjuk: Firenzében, Rómában vagy Velencében... Ott: teljes utcák, ma is lakott paloták, működő templomok, ép szobrok és freskók... Itt: kandallópárkány töredék, delfinekkal és rozettával díszített köhasáb töredék, egy ház kútjából előkerült timpanon saroktöredéke növényi díszítéssel... Ott: Donatello, Michelangelo, Tiziano... Itt: bizonytalanul körülírható műhelyek, ismeretlen mesterek, kézművesek munkái... Ott: ugyanazon a helyen megtalálható szobor, ahová készítője állította... Itt: belső ajtónyíláskeret-töredék sásvéllel és rozettával díszítve... Ott: ép és sértetlen alkotások... Itt: harmincszor-harminc centiméter nagyságú, három darabra szétesett akantuszlevél és a timpanon rajzban kiegészített teljes képe... Persze fel tudjuk sorolni az okokat: gazdasági elmaradottság, a török hódoltság pusztítása, a barokk – újjáépítés címén végrehajtott – rombolása, emberi hanyagság és nemtörődomség. Szomorúságunkat növeli, hogy túlünk északabbra is megtalálható a reneszánsz pompája és fénye: van lembergi reneszánsz, krakkói reneszánsz, sőt finn és svéd reneszánsz is. Csak nálunk kell a reneszánsz kor művészete címén beérni rekonstrukcióval, töredékekkel és a töredékek alapján készített rajzokkal, kiegészítésekkel. Elnézem G. Sándor Mária albumalakú, szép könyvét, amely a függelékben közli a baranyai, pécsi, márévári, pécsváradi és siklói reneszánsz összes tárgyi emlékét. A 112 tétel közül csaknem száz: töredék, részlet és rekonstrukció. És a 127 kép egyharmada is rajz: a megtalált eredeti részletek alapján készített kiegészítés. Nem lehet szomorúság és fájdalom nélkül lapozni a könyvet.

De a szegény ember a javak hiányából kovácsol magának értéket, a hátrányból fakaszt előnyt. Ahol dúskálni lehet az értékekben, ahol minden lépésre egy Medici-palotába botlik a láb, és egy Tiziano-képen akad meg a szem, ahol remekművek töltik meg a múzeumok raktárait, ott nem sok

jelentősége van egy virág- és levéldíszes konzoltöredéknek, egy ismeretlen kéztől származó freskórészletnek. De ahol egy megyéni területen a kutató türelem csak száz-nál alig valamivel több emléktárgyat tud lajstromba szedni, ott egy húszcentis keretkő töredéket is leír, leltári számmal lát el, rekonstrukciós rajzon mutat be, és múzeumi gyűjteményben helyez el a tudós alaposág.

G. Sándor Mária a hatvanas évek vége óta végzi a pécsi vár feltárását, a baranyai reneszánsz emlékek kutatását. Mintegy negyedszázados kutatómunkájának eredményeit foglalta most össze. Könyve szintézis: bemutatja, összegezi a feltárások eddigi eredményeit, és kiegészíti azokat saját munkája hozadékaival. A hat fejezetből álló, bevezetéssel és összefoglalással ellátott, mintegy száz szövegoldalnyi tanulmányt a forrásokra utaló háromszázötven lábjegyzet kíséri. A főszöveget függelék, rövidítések jegyzéke, képek jegyzéke, személy- és helynévmutató, német nyelvű összefoglaló és 127 kép egészíti ki. Gondos, alapos, részletező, teljességre törekvő, összefoglaló munka. Amit eddig a témával kapcsolatban írtak, és amit G. Sándor Mária negyedszázados mozgalma föltárt, mind megtalálható a könyvben. A szerző olyan alapművet hozott tető alá, amely magában foglalja a témával kapcsolatos eddigi források megállapításait és saját kutatási eredményeit. E könyv ismerete nélkül a baranyai reneszánszról a jövőben nem lehet beszélni.

Nem szakkritikát írunk: mindenekelőtt a hagyomány sorsa, az értékek továbbélése foglalkoztat. Hogyan lehet a földből előkerült emlékeket megőrizni, bemutatni, élővé tenni? Mi történik a helyreállított Márévárral, a siklói várkapolnával? Műemlékvédelem és idegenforgalom, tudomány és iskola mit tesznek reneszánsz kori emlékeink megismertetéséért, „megszólatatásáért”? A magyar tudomány, a régészet és a műemlékvédelem nem kis anyagi áldozatot hoz az emlékek feltárásáért, helyreállításáért, konzerválásáért. Én még emlékezem az időre, amikor a pécsi püspökvár barbakánjához földszintes lakóházak tapadtak, és a várárok helyét télen vízzel öntötték föl, a házak udvarán korszolypálya nyílt. Ma van, aki minden reggel azért indul munkahelyére tíz perccel korábban, hogy erre kerüljön, és a barbakán helyreállított, szép kőkapuján bújjon keresztül. Fölrakták a pécsi vár leomlott kőfalait, újrafaragták a hiányzó köveket.

Martyn Ferenc mondta, és igaza volt: „Ötven év múlva már senki sem tudja megkülönböztetni, mi volt a tizenhatodik századi eredeti és mi a huszadik századi pótlás.” A Janus Pannonius Múzeum kebelében reneszánsz kötár nyílt. Márévár látogatható műemlék, fölkeresésre érdemes kirándulóhely lett. A kentauros vörösmárvány ajtókeret töredéken látható dombormű rajzolatát a Pécsi Nyári Színház emblémájaként használják. A siklósi várkápolnában hangversenyekeket rendeznek. A pécsi Káptalan utca 2. számú ház helyreállított homlokzata és az emeleti reneszánsz ablakosor mögött a Zsolnay-kerámiát bemutató múzeum látható... Mindez a műemlékvédelem eredménye, a régészet dicsérete, az értékek megőrzésének és továbbadásának, élővé tételének szép példája.

De én láttam nemrég Szatmári György pécsi püspök Tettyén épített reneszánsz villájának a romjait is, a falakból kinőtt méteres fákat, a gyökerüket a kövek repedésébe mélyesztő gyomokat. Láttam a falakat rongáló, a romok közé telepített, a hely szellemiségéhez cseppet sem illő nyári színházi előadásokat. És láttam a siklósi vár évekkel ezelőtti helyreállított, de ma már az elhanyagoltság és az életveszély miatt a látogatók elől lezárt gyilokjáróit is. A gerendák elkorhadtak, a repedésekbe gaz telepedett. Ha egy ember havonta végigjárta volna a bástyákat, és rendszeresen kitépdesi a gyomot, akkor ma látogatható lenne a gyilokjáró. De nem akadt ilyen ember. A megtelepedett gaz aztán magához vonzotta a nedvességet, a falak tövébe, a gerendák közé vezette, és gyorsan terjedt a pusztulás. Amit századok nem tudtak elpusztítani, azt a „korszerű” műemlékvédelem elvégzi. Mert mi milliókat, „életünket és vérünket” tudjuk áldozni egyszeri alkalmakra: egy vár helyreállítására, a leomlott falak pótlására, egy kötár berendezésére, egy kiállítás megnyitására. De a fenntartásra nem gondolunk. A költségvetésben rovatot lehet nyitni az évekig tartó kutatómunka támogatására. De nincs béralap egy sóprógető ember munkájának kifizetésére.

G. Sándor Mária könyvének többféle „olvasata” lehetséges. Mást lát benne a régész,

a restaurátor, a muzeológus, a történész. Másképpen veszi kézbe a műemlékvédelem és az idegenforgalom szakembere. Másképpen a turista, a kiránduló, az utazó. Másképpen a hazai és a külhoni érdeklődő. Talán lehet a könyvnek egy, a szövegen és a képeken túlmutató irodalmi „olvasata” is. Egy olyan ösztönzés, amely arra készíti az olvasót, hogy a reneszánsz kor művészetének azt a honi gyökerű, baranyai illetőségű alkotását keresse meg, amely teljes értékű megfeleljön a kortárs itáliai és európai művészetnek. Ami nem töredék, hanem rekonstrukció, nem kiegészítés. Hanem hibátlan és teljes értékű életmű: elbirja a legkényesebb összehasonlítást. Igaz, nem képzőművészeti, hanem irodalmi alkotás. Janus Pannonius költészete. Lehetséges, hogy Janus Pannonius verseiben semmiféle utalást nem találni a pécsi püspök „építő tevékenységére vonatkozóan”, de maga az életmű teljes és marandó érték, élő és megközelíthető „építmény”. Hisszük, nem kisebbíti G. Sándor Mária munkájának jelentőségét, ha a könyv kiváltotta szomorúságot és fájdalmat, a hiányérzetet azzal enyhítjük: van a magyar reneszánsznak olyan értéke, amely az itáliai-val egybevethető. S ha a nyelvi anyag nem is pótolhatja a képzőművészeti értékeket, ezek a szavak – Janus Pannonius költészete – Firenze, Róma és Velence reneszánsz kori irodalmának egyenrangú megfelelője. S a jó fordítással talán a latin nyelv burkát is könnyebb áttörni, mint a töredékek és a rekonstrukciós rajzok alapján elképzelni, hogy milyen lehetett például Márévár loggia, belső udvara vagy a palotaszárny nyugati homlokzata.

Ne legyünk persze igazságtalanok: a régész csak azt tárhatja föl és mutathatja be, amink van. A teljes képhez azonban hozzátartozik: itthon megcsodáljuk a magyar régészet és műemlékvédelem csúcsteljesítményeit, a tudós könyveket, a méh szorgalmával egybehordott adatokat, de ha a reneszánsz képzőművészettel találkozni akarunk, akkor a szerencsésebb tájakra, a dalmát tengerpartra vagy Itáliába utazunk... (*Akadémiai Kiadó*)

TÜSKÉS TIBOR